Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના પત્ર - ક્રમાંક
મશબ/1116/1052-54/છ, તા.03-12-2016થી મંજૂર

સંગીત
(તબલાં)
ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર
ભારત મારો દેશ છે.
બધા ભારતીયો મારાં ભાઈ-બહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારા માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382 010

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર
શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ શાહ

લેખન
શ્રી મુંજાલભાઈ મહેતા
શ્રી રમેશભાઈ ભટ્ટ
શ્રી હિતેષ પ્રજાપતિ

સમીક્ષા
શ્રી જીજ્ઞેશ ટિલાવત
શ્રી શાંતિભાઈ જેઠવા

ભાષાશુદ્ધિ
શ્રી પૂર્વીબેન ઓઝા

સંયોજન
ડૉ. ક્રિષ્ના દવે
(વિષય સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-આયોજન
ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન
શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 12**ના **સંગીત (તબલાં)** વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાંત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યા છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ.એન.ચાવડા
નિયામક
તા. 17-01-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી
કાર્યવાહક પ્રમુખ
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017
પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા, નિયામક
મુદ્રક :

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે, તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

*ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

શિક્ષકો માટે

ધોરણ 12 સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં ....

(1) સંગીત કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યનાં અભ્યાસક્રમ મુજબ આપેલ છે. જેમાંથી ક્રિયાત્મકના એકમમાં આપેલ કંઠ્યના વિદ્યાર્થીઓને કંઠ્યના (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વરવાદ્ય પ્રમાણે ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) આ સાથેના અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

સૈધ્ધાંતિક વિષય કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન (એક સરખો) રહેશે.

(2) સંગીત (તબલાં) અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક અલગ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તાલવાદ્ય (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો રહેશે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ મુજબ ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) અને સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)ની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(3) સંગીત (કંઠ્ય) અને સંગીત (સ્વરવાદ્ય) ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લેખિત પરીક્ષા ભાગ-1 રહેશે. જ્યારે સંગીત (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાગ-2 રહેશે.

(4) પ્રશ્નપત્રમાં ભાગ-1 અને ભાગ-2 છાપવામાં આવશે.

(5) સંગીત કંઠ્ય અને સ્વરવાદ્ય અને તબલાંના અભ્યાસક્રમનું આયોજન વર્ગદીઠ 'પાંચ' તાસ (Period)નું છે.

(6) આ પુસ્તકમાં 'વિભાગ-1'માં સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર) અને 'વિભાગ-2'માં ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કંઠ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)માં ગાયનની (ગાવાની) તાલીમ આપવાની રહેશે. જેમાં આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ બંદિશો અને આલાપ-તાન શીખવાડવાની રહેશે. જ્યારે સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે પસંદ કરેલા સ્વરવાદ્ય જ તૈયાર કરાવવાના રહેશે.

સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને નીચેના સ્વરવાદ્યમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યનો વિકલ્પ પસંદ કરવો જેવાં કે .....

(1) હાર્મોનિયમ (2) વાંસળી (3) સિતાર (4) સરોદ (5) વાયોલીન (6) દિલરૂબા (7) ગિટાર (8) મેન્ડોલીન

આ સ્વરવાદ્યોમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યમાં પાઠ્યપુસ્તક આધારિત ગતની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(7) આધુનિક સાધનોથી સજ્જ એવા અલગ સંગીત વર્ગની જોગવાઈ હોવી ઈચ્છનીય છે. સંગીતના આધુનિક ઉપયોગી ઈલેક્ટ્રોનીક ઉપકરણો જેવા કે, સ્વરપેટી, તાનપુરો, તાલયંત્ર, ડીવીડી પ્લેયર, માઈક્રોફોન, કિ-બોર્ડ, રેકોર્ડીંગ સિસ્ટીમ, સીડી તેમજ વિવિધ તાલને લગતાં ઉપકરણો સાથે અલાયદા વર્ગખંડની ભારતીય બેઠક સહિતની વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.

(8) વિદ્યાર્થીઓની રંગમંચ તરફ દૃષ્ટિ કેળવીને તેઓનો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય, રિયાઝ દ્વારા નૈસર્ગિક મધુર કંઠ કેળવાય. સ્વર, રાગ, તાલનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યાર્થી રંગમંચનું સ્થાન મેળવે તે આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.

(9) વિદ્યાર્થી સંગીતની રસચેતનાનો અનુભવ કરે, આનંદ માણે, કદર કરે, તે ઉપરાંત લોકસંગીતના પરંપરા મુજબના ઢાળ, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ કાઢવાની સાચી ટેવ પડે, શ્વાસોશ્વાસની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કેળવાય અને બૌધ્ધિક સમજ કેળવાય એ આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. વિદ્યાર્થીઓની રચનાત્મક (Creative) શક્તિઓને હરહંમેશ બિરદાવી જોઈએ.

(10) ધોરણ 12 તબલાં વિષયની સૈધ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પરીક્ષા બોર્ડ કક્ષાએ લેવામાં આવશે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ માનવીના જ્ઞાન અને ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો વિકાસ અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો છે. તદ્ઉપરાંત, સંગીતમાં તાલ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય, સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે શિષ્ટ સંગીતની સમજ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ થાય, તે પણ છે.

સંગીત વિદ્યામાં તાલ એ સંગીતનો પ્રાણ છે. તાલ એ ગાયન, વાદન અને નૃત્યની સર્જનાત્મક કલાને જીવંત બનાવી કલાકારની રંગમંચ પ્રસ્તુતિની સુંદરતામાં વધારો કરે અને રસજ્ઞ શ્રોતાઓના ચિત્તને પ્રસન્નતાથી ભરી દઈ આનંદ આપે એવી તાલની સજાવટ માટે વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ ગુરુ પાસે તાલીમ લઈ તાલના વિવિધ ઠેકા, માત્રા સાથે લયની સમજ સાથસંગત માટે કેળવે તે અત્યંત જરૂરી છે.

વહેતા સમયને લયથી બાંધવો એ તાલ. તાલ એ ગાયન, વાદન કે નૃત્યની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરી ગીતને ગતિ આપે છે. ભારતીય તાલવાદ્યોમાં ચામડાથી મઢેલા વાદ્યો જેવા કે, પખવાજ, તબલાં, ઢોલ, ઢોલક, નાલ વગેરેમાંથી નીકળતો ઘેરો અવાજ ગાયન - વાદનની ક્રિયામાં ભળી જઈ ક્રિયાને નિયંત્રિત કરી, કલાકારની કલ્પના શક્તિમાં વધારો કરી ઉત્સાહ વધારે છે અને શ્રોતાઓના મન-હૃદયને આનંદીત કરે એવું ખાસ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની તાકાત તાલમાં રહેલી છે.

ભારતીય સંગીતમાં તાલ એક અને એના સ્વરૂપ અનેક છે. ગાયન, વાદન અને નૃત્યની ક્રિયામાં આંટીઘૂંટીમાં તાલ રચાય છે. તાલ રમે છે અને રમાડે છે. તાલમાં લયકારીનું ગણિત અને સમયના સૂક્ષ્મ ભાગની ગણતરી થાય છે. જે ભારતીય તાલની વિશિષ્ટતા છે. ભારતીય સંગીત સ્વરપ્રધાન છે. જ્યારે વિદેશી સંગીત તાલ પ્રધાન છે.

આ પુસ્તકમાં અવનદ્ધ વાદ્ય - તબલાંનો પૂર્ણ પરિચય તથા તે વાદ્યોને કેવી રીતે વગાડવા તેની રીત, તેના વિવિધ ગુણો અને અલગ-અલગ માત્રાઓ અને બોલથી બનતા તાલ કેવી રીતે વાગે તે સરળ શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

તબલાં વાદનને સમજવા માટે લય, તાલ, સમ, ખાલી, કાયદા, ટુકડા, રેલા, પરન વિગેરે પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય ઉદાહરણ સહિત સમજાવવામાં આવેલ છે.

વિદ્યાર્થીઓ આવી તબલાંવાદનની પ્રયોગલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે કરશે, તેવી અપેક્ષા સહ.

•

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અનુક્રમણિકા

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1.	તાલશાસ્ત્ર	1
2.	વિવિધ તાલોમાં તબલાંવાદન	6
3.	તબલાંના ઘરાના તથા તેની વિશિષ્ટતા	13
4.	વાદ્ય વર્ગીકરણની વિસ્તૃત જાણકારી	19
5.	વાદ્ય જ્ઞાન	21
6.	પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા	23
7.	ગાયન શૈલી	25
8.	દક્ષિણી તાલ પદ્ધતિ વિશે સામાન્ય જ્ઞાન	28
9.	જીવનચરિત્ર	30
10.	નિબંધ	33

વિભાગ-2 ક્રિયાત્મક

1.	તાલ માહિતી	35
2.	વિલંબિત લયના તાલ અને મુખડા	41
3.	તબલાં મેળવવાનું સામાન્ય જ્ઞાન	43
4.	ગાયનશૈલીના તાલ	44
5.	બોલની નિકાસવિધિ	45
6.	ત્રિતાલમાં વાદન	48
7.	તાલ રૂપક	64
8.	ઝપતાલમાં વાદન	67
9.	તાલ દાદરા, કહેરવામાં લગ્ગી તથા તિહાઈ	70
10.	લોકવાદ્યો અને વાદ્યકારો	72

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1 તાલશાસ્ત્ર

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં આપેલા તાલો જેવા કે ઝપતાલ, તેવરા, વિલંબિત એકતાલ, ધમાર, પંજાબી વગેરેને ઠાય, દુગુન, તિગુન, ચૌગુન જેવી લયકારીમાં લિપિબદ્ધ કરવાની સમજ આપવામાં આવેલ છે. એ દ્વારા વિદ્યાર્થી દરેક તાલોને લિપિબદ્ધ કરી શકે તથા વગાડી પણ શકે.

તાલ માહિતી

માત્રા - 10

ખંડ - 4

તાલી - 1, 3, 8 ઉપર

ખાલી - 6 ઉપર

જાતિ - ખંડ

ઝપતાલ ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
×		2			0			3		×

(1) દુગુન :

ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	
×		2			
ધીંના	ધીંધીં	નાતી	નાધીં	ધીંના	ધીં
0		3			×

(2) તિગુન :

ધીંનાધીં	ધીંનાતીં	નાધીંધીં	નાધીંના	ધીંધીંના	
×		2			
તીંનાધીં	ધીંનાધીં	નાધીંધીં	નાતીંના	ધીંધીંના	ધીં
0		3			×

(3) ચૌગુન

ધીંનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીંના	ધીંધીંનાતી	નાધીંધીંના	
×		2			
ધીનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીંના	ધીંધીંનાતીં	નાધીંધીંના	ધીં
0		3			×

તેવરા

માત્રા-7

ખંડ - 3

તાલી - 1, 4, 6 ઉપર

ખાલી - નથી

જાતિ - મિશ્ર.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાલ-તેવરા - ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	1
ધા	દિં	તા	તીટ	કત	ગદી	ગન	ધા
×			2		3		×

(1) દુગુન

ધાદિં	તાતીટ	કતગંદી	ગનધા	દિંતા	તીટકત	ગદિગન	ધા
×			2		3		×

(2) તિગુન

ધાદિંતા	તીટકતાગદિ	ગનધાદિં
×		

તાતીટકતા	ગદીગનધા	દિંતાતીટ	કતાગદિગન	ધા
2		3		×

(3) ચૌગુન

ધાદિતાતીટ	કતગદીગનધા	દિતાતીટકતા
×		

ગદિગનધાદિં	તાતિટકતગદિ	ગનધાદિતા	તિટકતગદિગન	ધા
2		3		×

તાલ - વિલંબિત એકતાલ

માત્રા-12 વિભાગ-6

તાલી - 1, 5, 9, 11 માત્રા પર

ખાલી - 3, 7 માત્રા પર

શૈલી - ખ્યાલ ગાયન

વાદ્ય - તબલા

1	2	3	4	5	6	7	8
ધીંઽઽત્રક	ધીંઽઽત્રક	ધાઽઽગે	તિરકિટ	તૂંઽઽઽ	નાઽઽઽ	કઽઽઽ	ત્તાઽઽઽ
×		0		2		0	

9	10	11	12	1
ધાઽધાગે	તિરકિટ	ધીંઽઽઽ	નાઽઽઽ	ધીં
3		4		×

નોંધ : વિલંબિત લયમાં તાલની દુગુન, તિગુન, ચૌગુન લખી ન શકાય, જેથી અહીં વિલંબિત એકતાલનો ઠેકો લખવામાં આવ્યો છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાલ - ધમાર માત્રા - 14

ખંડ - 4

તાલી - 1, 6, 11 ઉપર

ખાલી - 8 ઉપર જાતિ ખંડ

તાલ-ધમાર ઠાયલય

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	1
ક	ધી	ટ	ધી	ટ	ધા	ડ	ગ	તી	ટ	તી	ટ	તા	ડ	ક
×					2		0			3				×

(1) દુગુન

કધી ટધી ટધા ડગ તીટ | તીટ તાડ
× | 2

કધી ટધી ટધા | ડગ તીટ તીટ તાડ || ક
0 | 3 || ×

(2) તિગુન

કધીટ ધીટધા | ડગતી ટતીટ તાડક
× | 3

ધીટધી ટધાડ | ગતીટ તીટતા ડકધી
2 | 0

ટધીટ ધાડગ તીટતી ટતાડ || ક
3 || ×

(3) ચૌગુન

કધીટધી ટધાડગ તીટતીટ તાડકધી ટધીટધા |
×

ડગતીટ તીટતાડ |
2

કધીટધી ટધાડગ તીટતીટ |
0

તાડકધી ટ ધીટધા ડગતીટ તીટતાડ || ક
3 || ×

તાલ પંજાબી માત્રા - 16

તાલી - 1, 5, 13 ઉપર ખંડ - 4

થાલી - 9 ઉપર

જાતિ - ચતુશ્ર

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાલ - પંજાબી - ઠાયલય

1	2	3	4	|	5	6	7	8	
ધાડ	ગેધી	ડગ	ધાડ	|	ધાગે	નધી	ડગ	તાડ	
×				|	2				
9	10	11	12	|	13	14	15	16	|
તાડ	કતી	ડક	તાડ	|	ધાગે	નધી	ડગ	ધાડ	| ધા
0				|	3				| ×

(1) દુગુન

ધાડગેધી	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગતાડ	|	
×					
તાડકતી	ડકતાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	|	
2					
ધાડગધી	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગતાડ	|	
0					
તાડકતી	ડકતાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	||	ધા
3					×

(2) તિગુન

ધાડગેધીડગ	ધાડધાગેનધી	ડગતાડતાડ	કતીડકતાડ	|	
×					
ધાગેનધીડગ	ધાડ ધાડગેધી	ડગધાડધાગે	નધીડગતાડ	|	
2					
તાડકતીડક	તાડધાગેનધી	ડગધાડધાડ	ગેધીડગધાડ	|	
0					
ધાગેનધીડગ	તાડતાડકતી	ડકતાડધાગે	નધીડગધાડ	||	ધા
3					×

(3) ચૌગુન

ધાડગધીડગધાડ	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	|	
×					
ધાડગધીડગધાડ	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	|	
2					
ધાડગધીડગધાડ	ધાગેનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	|	
0					
ધાડગધીડગધાડ	ધાગનધીડગતાડ	તાડકતીડકતાડ	ધાગેનધીડગધાડ	||	ધા
3					×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

(1) તાલ ઝપતાલની માત્રા કેટલી છે ?

(અ) 12 (બ) 10 (ક) 14 (ડ) 16

(2) તાલ ઝપતાલમાં કઈ માત્રા પર ખાલી આવે છે ?

(અ) 10 (બ) 1 (ક) 6 (ડ) 8

(3) તાલ તેવરામાં કયા બાજના બોલ આવે છે ?

(અ) ખુલ્લા બાજ (બ) બંધ બાજ

(4) ચૌગુનની લયકારીમાં એક માત્રામાં કેટલા બોલ આવે છે ?

(અ) એક (બ) ત્રણ (ક) ચાર (ડ) બે

(5) એકતાલની કેટલી માત્રા છે ?

(અ) 10 (બ) 12 (ક) 16 (ડ) 7

(6) ધમાર તાલના કેટલા વિભાગ છે ?

(અ) બે (બ) ચાર (ક) ત્રણ (ડ) પાંચ

(7) તાલ પંજાબી ત્રિતાલ કઈ જાતિનો તાલ છે ?

(અ) તિશ્ર (બ) મિશ્ર (ક) ખંડ (ડ) ચતુશ્ર

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

2 વિવિધ તાલોમાં તબલાંવાદન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમનો હેતુ અભ્યાસક્રમમાં આવતા તાલોના કાયદા, પલટા, તિહાઈ, રેલા, ચક્રદાર, પરન વગેરેને લિપિબદ્ધ કરવા અને તેને વગાડવાની ક્ષમતા કેળવવાનો છે. ખુલ્લા બાજના તાલોમાં ટુકડા, પરન, ચક્રદાર વગેરે તથા બંધ બાજના તાલોમાં કાયદા, પલટા, તિહાઈ વગેરે વગાડવામાં આવે છે.

ઝપતાલ (બંધબાજ)

કાયદા

ધાધા	તીટ	|	ધાગે	તીંના	કીના	|
×			2			
તાતા	તીટ	|	ધાગે	ધીંના	ગીના	|
0			3			

પલટા (1)

ધાધા	તીટ	|	ધાધા	તીટ	ધાગે	|
×			2			
ધીંના	ગીના	|	ધાગે	તીંના	કીના	|
0			3			
તાતા	તીટ	|	તાતા	તીટ	ધાગે	|
×			2			
ધીના	ગીના	|	ધાગે	ધીંના	ગીના	|
0			3			

પલટા (2)

ધાધા	તીટ	|	તીટ	તીટ	ધાગે	|
×			2			
ધીના	ગીના	|	ધાગે	તીંના	કીના	|
0			3			
તાતા	તીટ	|	તીટ	તીટ	ધાગે	|
×			2			
ધીના	ગીના	|	ધાગે	ધીના	ગીના	|
0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પલટા (3)

ધાધા	તીટ	|	ડધા	તીટ	ધાગે	|	
×			2				
ધીના	ગીના	|	ધાગે	તીંના	કીના	|	
0			3				
તાતા	તીટ	|	ડતા	તીટ	ધાગે	|	
×			2				
ધીના	ગીના	|	ધાગે	ધીના	ગીના	|	
0			3				

તિહાઈ

ધાધા	તીટ	|	ધાધા	તીટ	ધાધા	|	
×			2				
તીટ	ધાડ	|	ધાધા	તીટ	ધાધા	|	
0			3				
તીટ	ધાધા	|	તીટ	ધાડ	ધાધા	|	
×			2				
તીટ	ધાધા	|	તીટ	ધાધા	તીટ	||	ધીં
0			3				×

ટુકડા

ધેતધેત	તીટતીટ	|	તીટતીટ	ધીડતીટ	કતીટધા	|	
×			2				
ડનધાડ	તીટકતા	|	ગદીગન	ધાગેતીટ	ગદીગન	|	
0			3				
તાકેતીટ	ગદીગન	|	કતધાડ	નધાડન	ધાડડડ	|	
×			2				
કતધાડ	નધાડન	|	ધાડડડ	કતધાડ	નધાડન	||	ધીં
0			3				×

રેલા

ધાડતીર	કીટતક	|	ધાડડડ	ધાડતીર	કીટતક	|
×			2			
તાડતીર	કીટતક	|	ધાડડડ	ધાડતીર	કીટતક	|
0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ચક્રદાર

ધેતધેત તીટતીટ | તીટતીટ ધીંડતીટ કતીટધા
× 2
ડનધાડ તીટકતા | ગદીગન ધાડડડ ગદીગન
0 3
ધાડડડ ગદીગન | ધાડડડ ડડડડ ધેતધેત
× 2
તીટતીટ તીટતીટ | ધીંડતીટ કતીટધા ડનધાડ
0 3
તીટકતા ગદીગન | ધાડડડ ગદીગન ધાડડડ
× 2
ગદીગન ધાડડડ | ડડડડ ધેતધેત તીટતીટ
0 3
તીટતીટ ધીંડતીટ | કતીટધા ડનધાડ તીટકતા
× 2
ગદીગન ધાડડડ | ગદીગન ધાડડડ ગદીગન || ધીં
0 3 ×

પરન

ધેતધેત ધેતતીટ | કતીટધા ડનધાડ તીટકતા
× 2
ગદીગન ધાગેતીટ | કડધેતીટ ધાગેતીટ કડધેતીટ
0 3
ધેતતગ ડનધાડ | ત્રાકધેત તગધન ધાડડડ
× 2
ત્રકધેત તગડન | ધાડડડ ત્રકધેત તગડન || ધીં
0 3 ×

તેવરા તાલ : આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે અને પખાવજ પર વાગડવામાં આવે છે.

આ તાલમાં કાયદા-પલટા નથી હોતા તેથી ફક્ત ટુકડા, રેલા, ચક્રદાર તથા પરન જ લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

ટુકડા

ધાડધાડ દીંનંદીન નાડનાડ |
×
તીટતીટ કતીટધા | તીટકત ધાડકત
2 3
ધાડકત ધાડકત ધાડકત |
×
ધાડકત ધાડકત | ધાડકત ધાડકત || ધા
2 3 ×

ઉપરનો ટુકડામાં 9 ‘‘ધા’’નો સમાવેશ કરેલ છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રેલા

ધાડતીર કિટતક તિરકિટ |
×
ધાડતીડ ધાડતીર | કિટતક તિરકિટ |
2 | 3
તાડતીર કિટતક તીરકીટ |
×
ધાડતીડ ધાડતીર | કિટતક તિરકિટ || ધા
2 | 3 || ×

ચક્રદાર

ઘેતઘેત તાડત્રક ઘેડતાડ |
×
ગેગેતીટ કડતીટ | ધાડકત તીટધાડ |
2 | 3
કડતીટ ધા ડ
×
ઘેતઘેત તાડત્રક ઘેડતાડ ગેગેતીટ
2 3
કડતીટ ધાડકડ તીટધાડ |
×
કડતીટ ધા | ડ | ઘેતઘેત
2 | 3 |
તાડત્રક ઘેડતાડ | ગેગેતીટ
×
કડતીટ ધાડકડ | તીટધાડ કડતીટ || ધા
2 | 3 || ×

પરન

ઘેતઘેત ત્રકઘેત તગડન |
×
ઘેડતાડ ગેતીરકીટતક | તાનધાડ તીટકતા
2 | 3 ×
ગદીગન ધા તીટકતા |
×
ગદીગન ધા | તીટકતા ગદીગન || ધા
2 | 3 || ×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાલ - ધમાર

આ તાલ ખુલ્લા બાજનો તાલ છે અને પખાવજ પર વગાડવામાં આવે છે તેથી આ તાલમાં ખુલ્લા બાજના ટુકડા પરન, ચક્રદાર, રેલા લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

ટુકડા

ધાગેતીટ ગદીગન તાકેતીટ ગદીગન ધાગેતટ |
×

ગદીગન ધા |
2

ગદીગન નાગેતીટ કતાડન |
0

કત ગતીરકીટતક ધાડધાડ ધાડદીંડ |
3

દીંડદીંડ નાડનાડ કત્ ગતીરકીટતક ધાડધાડ
×

ધાડદીંડ દીંડદીંડ |
2

નાડનાડ કત્ ગતીરકીટતક |
0

ધાડધાડ ધાડદીંડ દીંડદીંડ નાડનાડ || ક
3 ×

રેલા

ધાડડડ ધાડતીર કીટતક ધાડ ધાડ |
×

ધાડતીર કીટતક |
2

તાડ તાડતીર કીટતક |
0

ધાડ ધાડ ધાડતીર કીટતક | ક
3 ×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ચક્રદાર

ધેતધેત	તાડ઼ત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	કડતીટ	|
×					
ગદીગન	ધા	|			
2					
કડતીટ	ગદીગન	ધા	|		
0					
કડતીટ	ગદીગન	ધા	1	|	
3					
2	ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	|
×					
કડતીટ	ગદીગન	|			
2					
ધા	કડતીટ	ગદીગન	|		
0					
ધા	કડતીટ	ગદીગન	ધા	||	
3					
1	2	ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	|
×					
ગેગેતીટ	કડતીટ	|			
2					
ગદીગન	ધા	કડતીટ	|		
0					
ગદીગન	ધા	કડતીટ	ગદીગન	||	
3					

ઉપરની પરન ચક્રદાર છે. જેમાં ‘૨’ માત્રાની જગ્યા રાખેલ છે અને તિહાઈના ‘ધા’ માં પણ વિદ્યાર્થી ‘ક’ લઈ શકે છે.

પરન

ધેતધેત	તીટતીટ	કડધેતીટ	ધાગેતીટ	કતીટધા	|
×					
ડનધાડ	તીટકતા	|			
૨					
ગદીગન	ધા	તીટકતા	|		
○					
ગદીગન	ધા	તીટકતા	ગદીગન	||	
૩					

આ ઉપરાંત વિલંબિત એકતાલ તથા પંજાબી તાલમાં ‘સોલો’ તબલાવાદન નથી થઈ શકતું. તે તાલ ઠેકામાં જ વધુ ઉપયોગી હોઈ તેમાં કાયદા, પરન, ટુકડા લિપિબદ્ધ કરેલ છે.

પંજાબી તાલમાં ક્યારેક જરૂરિયાત ઊભી થાય ત્યારે ત્રિતાલ મુજબ કોઈ પણ ટુકડો વગાડી શકાય.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. માગ્યા પ્રમાણે લખો.

(1) નીચે આપેલ કાયદાને તાલના ખંડ પ્રમાણે લખો (ઝપતાલમાં)

ધાગેતિટ ધાગે નાગે તિંના કિના ધાગે નાગે તિંનાકિના

તાકે તિટ તાકે નાકે તિંનાકિના ધાગે નાગે ધિંનાગીના

(2) નીચે આપેલ તિહાઈ તાલ-ત્રિતાલમાં લખો.

ધાધા તિરકિટ ધા ધાધા તિરકિટ ધા ધાધા તિરકિટ ધા
×

(3) કોઈ પણ બોલનો એક ટુકડો ત્રિતાલમાં લખો.

(4) 'તિરકિટ તક' બોલનો ઉપયોગ કરી ત્રિતાલમાં એક રેલો બનાવી લખો.

(5) કોઈ પણ એકતાલમાં ચક્રધાર બનાવી લખો.

(6) 'ધાગેતિટ તાગેતિટ' બોલને ઉપયોગ કરી મનગમતા તાલમાં પરન બનાવી લખો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

3 તબલાંના ઘરાના તથા તેની વિશિષ્ટતા

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં 'તબલાંવાદન કલાનાં ઘરાના' અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'ઘરાના' એટલે શું ? તથા તેની પરંપરા કેવી રીતે શરૂ થઈ તેની ચર્ચા તથા જાણકારી આપવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને તબલાંવાદન કલાનાં મુખ્ય 'છ' ઘરાનાની જાણકારી આપવાનો અહીં મુખ્ય હેતુ છે. આ ઉપરાંત અહીં આ ઘરાનાના મુખ્ય કલાકારો અને આ ઘરાનાઓની વાદન શૈલીની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

ઘરાના :

ઘરાના એટલે શું ? ઘરાનાં એટલે પરંપરા.

તબલાંવાદન કલા એક ઊપજની કલા છે. કલાકાર ગુરુ પાસેથી તાલીમ લે છે. સમય-સંજોગો, જેતે સમયની પરિસ્થિતિ તથા જરૂરિયાત મુજબ દરેક કલાકારની કલામાં પરિવર્તન આવતું જોવા મળે છે અને કલાકાર નવી નવી રચના તથા શોધો કરતો રહે છે. ઘરાના એટલે આ પરિસ્થિતિનું સર્જન છે. ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાંએ તબલાં ઉપર પાકી સ્યાહીનો ઉપયોગ કર્યો અને ત્યારબાદ જે કલાનો વિકાસ થયો તેમાં આ જ પરિસ્થિતિએ ભાગ ભજવ્યો છે.

ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાં દિલ્હીના નિવાસી હતા. આથી તેમની વંશપરંપરાગત કલા દિલ્હીબાજનાં નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યારબાદ તેમની જ પરંપરાનાં અન્ય કલાકારો દેશના વિવિધ ભાગમાં જઈ નવાનવા પ્રયોગો તથા પરિવર્તન કરતા આ કલાના કુલ છ ઘરાનામાં વિભાજિત થઈ.

(1) દિલ્હી ઘરાના :

આ ધરાના બંધ બાજ તરીકે ઓળખાય છે. આ ઘરાનાના બોલોમાં કિનારનો ઉપયોગ વધુ જોવા મળે છે અને પ્રથમ બે આંગળીઓ દ્વારા વાગતા આ ઘરાનાને 'કિનારનો બાજ' પણ કહેવામાં આવે છે. આ બાજ મધુર તથા કર્ણપ્રિય લાગે છે. આ ઘરાનાને 'કાયદાનો બાજ' પણ કહેવામાં આવે છે. આ ઘરાનામાં વિવિધ પ્રકારના કાયદા તથા પલ્ટાનાં વિસ્તારનું મહત્ત્વ વધુ છે. કાયદાની રજૂઆત જ આ ઘરાનાની ઓળખ બની જાય છે. આ ઘરાનાના બોલોની રચનામાં 'ધાતી', 'ગીના', 'તિર', 'તિરકિટ', 'ધાતીગીના', 'ધાતી ધાગે' જેવા બોલસમૂહની રચના જોવા મળે છે. આ ઘરાનામાં બાંયા પર પણ બે આંગળીઓનો પ્રયોગ જોવા મળે છે તથા કાયદા ચતુશ્ર જાતિનાં વધુ જોવા મળે છે.

વાદન શૈલી :

આ ઘરાનાની વાદન પદ્ધતિમાં ખાસ તો તબલાંવાદનની શરૂઆત નાનાં મુખડા દ્વારા કરવામાં આવે છે જે તિહાઈદાર નથી હોતા ત્યારબાદ કર્શબંદી પેશકાર તથા વિવિધ બોલોના કાયદા-પલટા રેલા અને દ્રુતલયમાં ગત, ટુકડા, પરન, ચક્રદાર વગેરે દ્વારા તેનું સમાપન કરવામાં આવે છે. અમુક કલાકારો 'રો' વગાડવાનો પ્રયોગ પણ કરે છે.

કાયદા ખોલવાની પદ્ધતિ એટલે કાયદાના દરેક બોલો લઈ તેનો વિસ્તાર કરતાં જવો તથા તેની ખાલી-ભરીનું ધ્યાન રાખતા તેનો વિસ્તાર કરવો તે આ ઘરાનાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આ ઘરાનામાં કાયદાને 'દુહરો' કરવાની પ્રથા પણ મહત્ત્વનું અંગ ગણાય છે અને તેના ખંડ પ્રમાણે કાયદાની રચના હોવી તે તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે.

પ્રમુખ કલાકારો

ઉસ્તાદ સિદ્ધારખાં (સ્થાપક)

↓

↓	↓	↓	↓	↓
રોશનખાં (શિષ્ય)	કલ્લુખાં (શિષ્ય)	બુગરાખાં (પુત્ર)	ઘસીટખાં (પુત્ર)	નામ પ્રાપ્ત નથી. (પુત્ર)

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

આ પાંચ કલાકારો દ્વારા એમની આ પરંપરા આગળ ચાલી જેમાં ઘણા બધા કલાકારોએ પોતાનું યોગદાન આપ્યું. આ બધા કલાકારોના નામનો ઉલ્લેખ ના કરતા નીચે મુજબના પ્રમુખ કલાકારોનાં નામોનો સમાવેશ આ ઘરાનામાં થાય છે. જેવા કે,

ઉસ્તાદ નત્થુખાં, ઉસ્તાદ મુનીરખાં, ઉસ્તાદ ફીરોઝખાં, ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવા, ઉસ્તાદ અમીરહુસેનખાં, ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીન ખાં, ઉસ્તાદ અઝીમખાં ઉસ્તાદ નિઝામુદ્દીનખાં, ઉસ્તાદ હિદાયતખાં વગેરે મુખ્ય કલાકારો થઈ ગયા.

હાલમાં ઉસ્તાદ ઈનામઅલીખાં સાહેબની પરંપરાના પ્રમુખ કલાકાર ગુલામહૈદર તથા અન્ય કલાકારો ઉસ્તાદ લતીફ એહમદખાં, શફાતએહમદખાં, પંડિત સુધીર માઈનકરજીનું સ્થાન વિશેષ છે.

(2) 'અજરાડા ઘરાના'

દિલ્હી ઘરાનાનાં ઉસ્તાદ સિતાબખાંના બે શિષ્યો ઉસ્તાદ કલ્લુખાં તથા મીરુંખાં દ્વારા આ ઘરાનાની પરંપરા શરૂ થઈ.

વાદન શૈલી :

આથી આ ઘરાનામાં દિલ્હી ઘરાનાની બધી જ વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. કિનારનું કામ, પેશકાર કાયદા તથા રેલાનો પ્રસ્તાર તથા નાના નાના ટુકડા પરન પણ દિલ્હી ઘરાના પ્રમાણે જ જોવા મળે છે. અજરાડાબાજ પણ સુંદરતા, કોમળતા તથા મીઠાશસભર લાગે છે.

આ ઘરાનાની મુખ્ય ઓળખ તેમાં વાગતા બોલોની રચનાથી થાય છે. ઉ.દા. 'ધીડનગ', 'ધીનગીન', 'ધીનધીનાગીના', 'ધેતકધેતક' વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે તથા કાયદાની રચના પણ તિશ્ર જાતિની વધુ જોવા મળે છે. પ્રથમ બે આંગળીઓનાં પ્રયોગ સાથે અનામિકા એટલે કે ત્રીજી આંગળીનો પ્રયોગ આ ઘરાનાની ઓળખ બની જાય છે. આ ઘરાનામાં દરેક પ્રકારના બોલોના કાયદાની રચના જોવા મળે છે તેવું પંડિત સુધીરકુમાર સક્સેનાજીનું કહેવું હતું. ઉ.દા. કત, ગદીગન, ધીનગીન વગેરે :

પ્રમુખ કલાકારો :

મેરઠ શહેરના અજરાડા ગામથી પ્રસિદ્ધ આ બાજના મુખ્ય કલાકાર કલ્લુખાં તથા મીરુખાં છે. ત્યારબાદ તેમની વંશપરંપરામાં ઉ. મહંમદીબક્ષ વિદ્વાન તબલાંવાદક થઈ ગયા. જેમની વંશપરંપરાના ઉલ્લેખનું મહત્ત્વ વધુ જણાય છે.

મહંમદીબક્ષ
↓
ઉસ્તાદ ચાંદખાં (પુત્ર)
↓
ઉસ્તાદ કાલેખાં (પુત્ર)
↓
ઉસ્તાદ હસ્સુખાં (પુત્ર)
↓
ઉસ્તાદ શમ્મુખાં (પુત્ર)
↓
ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં (પુત્ર)
↓
પંડિત શ્રી સુધીરકુમાર સક્સેનાજી (શિષ્ય)

ગુજરાતમાં અજરાડા ઘરાનાનો પ્રચાર પંડિત સુધીરકુમાર સક્સેનાજીએ કર્યો અને આ શૈલીનો વિકાસ કર્યો.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3) 'લખનૌ ઘરાના' :

ઉ. સિદ્ધારખાંના પૌત્ર ઉસ્તાદ મોદુખાં તથા બક્ષુખાં દ્વારા આ ઘરાનાની સ્થાપના થઈ. લખનૌના નવાબ દ્વારા તેઓને લખનૌમાં બોલાવવામાં આવ્યા. લખનૌમાં તે સમયે નૃત્ય સાથે સંગત કરવી તે ખૂબ જરૂરી હતી. કારણ કે નૃત્ય તે સમયનું પ્રમુખ આનંદ-પ્રમોદનું સાધન હતું. આથી બોલોમાં જોરદારી તથા ખુલ્લા બાજના બોલોનો પ્રયોગ કરવો પડતો હતો. જેના લીધે એક અલગ જ પ્રકારના ધ્વનિની ઉત્પત્તિ થઈ અને કિનારના 'તા'ની જગ્યાએ સ્યાહી તથા મેદાનના 'તા'નો પ્રયોગ થતા જોરદારીમાં વધારો થયો અને ત્યાંની તે સમયની માંગ દ્વારા આ ઘરાનાની રચના થઈ.

વાદનની વિશેષતા :

(1) મોટા અવાજ ઉત્પન્ન કરવાને કારણે ત્યાં કિનારની જગ્યાએ મેદાન તથા સ્યાહીનો ઉપયોગ થયો.

(2) આ ઘરાનામાં બે આંગળીઓના પ્રયોગની જગ્યાએ આખા પંજાનો ઉપયોગ વધુ બનતો ગયો.

(3) બાયા ઉપર અંગૂઠા દ્વારા 'ધિસ્સા' લગાવવાની પ્રથા એમાં જણાય છે.

(4) આ કાયદામાં કાયદા, પેશકાર છે જ, પરંતુ પરન, ગતપરન, ટુકડા, ગત, નવહક્કા, ચક્રદાર, ફરમાઇશી તથા કમાલી ચક્રદારો વગેરેનો ઉપયોગ વધુ થાય છે.

(5) આ ઘરાનામાં દડાન, કડાન, નાચના બોલ જેવા કે થુંગા, તક્કા, ધુમકીટ, ગદીગન વગેરે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કાયદા પણ પ્રમાણમાં ઓછા અને નાના હોય છે.

(6) લખનૌમાં નૃત્યની પરંપરા હતી, ઠુમરી ગાયન શૈલીનું એ ઉદ્‌ભવસ્થાન છે. આથી લગ્ગી, લડીનો આ ઘરાનામાં વધુ પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ ઘરાનાની આ ખાસિયત પણ છે.

(7) આ ઘરાનામાં તબલાંવાદનની શરૂઆત ઉઠાન અથવા પેશકાર દ્વારા કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ કાયદા, રેલા, ચલનચારી, તથા દ્રુતલયમાં વિવિધ પરન, ગત ચક્રદારો રજૂ કરવામાં આવે છે.

પ્રમુખ કલાકારો - આ ઘરાનાની પરંપરામાં ઉસ્તાદ વાજીદ હુસેનખાં કે જેઓ ઉસ્તાદ આબિદહુસેનખાંનાં ભત્રીજા હતા અને આ ઉપરાંત

ઉસ્તાદ વાજીદહુસેનખાં
↓
ઉસ્તાદ અફાક હુસેનખાં (પુત્ર)
↓
ઉસ્તાદ અલમાસ હુસેનખાંના નામ પ્રમુખ તબલાંવાદકોમાં પ્રચલિત છે.

આ ઉપરાંત ઉસ્તાદ જહાંગીરખાં, ઉસ્તાદ શેખ દાઉદ, ઉસ્તાદ નિઝામઉદ્દીનખાં, ઉસ્તાદ અઝીમખાં, પંડિત હિરેન્દ્રકુમાર ગાંગુલી, પં. સપન ચૌધરી વગેરે તબલાંવાદકો છે.

પંડિત રામસહાયજીએ આ ઘરાનાના ઉસ્તાદ મોદુખાંસાહેબ પાસેથી તાલીમ લઈ અને બનારસ ઘરાનાની સ્થાપના કરી.

(4) ફરુખાબાદ ઘરાના :

ઉસ્તાદ બક્ષુખાં સાહેબના શિષ્ય તથા જમાઈ ઉસ્તાદ હાજીવિલાયતખાં સાહેબ આ ઘરાનાના સ્થાપક છે.

એમણે લખનૌ ઘરાનાની વાદન શૈલીમાં મૌલિક પરિવર્તન કરી, વિભિન્ન રચનાઓ કરી, એક અલગ જ રસ્તો બનાવ્યો અને આ ઘરાનાને પ્રતિષ્ઠિત કરી તેના સ્થાપક બન્યા. આ ઘરાનામાં પેશકાર, કાયદા, રેલા, રો અને દ્રુતલયમાં ટુકડા, ગતો, ચક્રદાર વગેરે રજૂ કરવાની પ્રથા છે. ચલનચારી આ ઘરાનામાં વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ફરુખાબાદ ઘરાનાની વિશેષતા :

(1) આ ઘરાના લખનૌ ઘરાનાની શાખા હોવા છતા નૃત્યના બોલોથી પ્રભાવિત નથી.

(2) આ ઘરાનામાં કાયદા, રેલા વગેરે વાગે જ છે, પરંતુ ‘રો’ વગાડવાની રીત ખૂબ જ પ્રચલિત છે.

(3) આ ઘરાનામાં ગતો વગાડવાની પ્રથા ખૂબ પ્રચલિત છે અને ગતો દર્જેદાર રજૂ કરવાની પ્રથા છે. ગતોની રચનાથી આ ઘરાના ખૂબ જ પ્રચલિત થયું.

(4) ચલન-ચાલા અને લયકારીયુક્ત બોલોની રચના આ ઘરાનાની વિશેષતા અને ખાસિયત છે.

(5) આ ઘરાનામાં દડાન, કડાન, ધીરધીરકિટતિક તકિટધા, ધીડનગ, દીંગતક, ધીગનગ વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે.

આ ઘરાનાના ઘણા કલાકારોએ તબલાંવાદન ક્ષેત્રે યોગદાન આપ્યું છે. હાલ પ્રચલિત પરંપરા નીચે મુજબ છે.

ઉ. હાજીવિલાયતખાં સાહેબ
↓
ઉ. હુસેનઅલી (પુત્ર)
↓
ઉ. નન્હેખાં (પુત્ર)
↓
ઉ. મસીતખાં (પુત્ર)
↓
ઉ. કરામતુલ્લાખાં
↓
ઉ. સાબીરખાં

આ ઉપરાંત ઘણા બધા કલાકારોએ આ ઘરાનામાં યોગદાન આપ્યું છે. જેમાં ઉસ્તાદ થિરકવાખાં, ઉસ્તાદ ગુલામહુસેનખાં, ઉસ્તાદ મુનીરખાં, પંડિત જ્ઞાન પ્રકાશ ઘોષ, પંડિત નિખિલ ઘોષ, પંડિત નયન ઘોષ, પંડિત આનંદો ચેટર્જી વગેરે છે.

(5) પંજાબ ઘરાના :

પં. લાલા ભવાની દાસજી અને તેમના મુખ્ય પાંચ શિષ્યો દ્વારા આ ઘરાનાની સ્થાપના થઈ.

(1) ઉ. કાદરબક્ષખાં સાહેબ (2) ઉ. હદહુખાં (લાહોર) (3) ઉ. તાજખાંડેરેદાર (4) ઉ. અમીરઅલી (5) નામ ધ્યાનમાં નથી. આ પાંચ શિષ્યો દ્વારા આ ઘરાનાનો પ્રચાર થયો. આ ઘરાનામાં પખાવજના બોલોને સીધા બંધ બાજમાં પ્રયોગ કરી અને નવીન શૈલી વિકસાવી જેના દ્વારા આ ઘરાના પ્રસિદ્ધ થયું.

વાદન શૈલીની વિશેષતા :

(1) આ ઘરાનામાં પખાવજનું મહત્ત્વ વધુ હોવાથી જોરદાર વાદનનું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

(2) આ ઘરાનામાં લયકારી તથા ગણિતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે. આથી ‘ગીનતકારી કા બાજ’થી પણ તે ઓળખાય છે.

(3) આ ઘરાનામાં કાયદા દિલ્હી ઘરાનાના કાયદા કરતાં વધુ લાંબા હોય છે.

(4) આ ઘરાનામાં ગતો ચક્રદારની લંબાઈ પણ વધુ હોય છે.

(5) આ ઘરાનાનાં વાદકો ગાયન, વાદન, નૃત્ય ત્રણેય વિદ્યામાં સંગત કરવા સક્ષમ હોય છે.

(6) આ ઘરાનામાં ધિડન્ત, ધિનાડ, ધાડાગેન, ધેરકત, ધેટેત, દુગંદુગં, ગદીન્નાડ વગેરે બોલોનો પ્રયોગ વધુ જોવા મળે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પ્રમુખ કલાકારો

ઉ. ફકીરબક્ષખાં
↓
ઉ. કાદરબક્ષખાં
↓
ઉ. અલ્લારખાખાં
↓
ઉ. ઝાકીરહુસેન

(6) બનારસ ઘરાના :

બનારસ ઘરાનાના સ્થાપક શ્રી પં. રામસહાયજી છે. એમણે બનારસ બાજનું નિર્માણ કર્યું. આ બાજ સ્વતંત્ર વાદન, કંઠ્ય સંગીત એમાંય ખ્યાલ ઠુમરી, દાદરા, દ્રુપદ ધમાર, વળી તંતુ વાદ્યની સંગત અને નૃત્યની સંગતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ ઘરાનાની સંપૂર્ણ તબલાંવાદનની શૈલીનો તેમણે આવિષ્કાર કર્યો. એ સત્ય છે કે પં. રામસહાયજી મોટા તબલાંવાદક તરીકે સ્વીકૃત થઈ ચૂક્યા હોવા છતાં તેઓશ્રીએ પોતાની જ્ઞાનપિપાસા સંતોષવા તે વખતનાં ધૂરંધર તબલાંવાદક લખનૌના ઉ. મોદદુખાં પાસે શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

વાદન શૈલી :

બનારસ આદિકાળથી હિન્દુ ધર્મ તથા ભારતીય સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેથી બનારસનાં તબલાંવાદન ઉપર પખાવજની વાદન શૈલીનો પ્રભાવ પડે તે સ્વભાવિક છે. પિતૃવાદ્યની શૈલીની અસર આધારિત વાદ્ય પર હોવી જ જોઈએ, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે બનારસ ઘરાનાનાં તબલાંવાદનમાં પખાવજ શૈલી જ વાગે છે.

(1) બનારસની વાદન શૈલીમાં તબલાંવાદનમાં તમામ અંગોને પૂરતું પ્રાધાન્ય મળેલું છે.

(2) બનારસની વાદન શૈલીમાં વાદક ઉઠાન લઈ, તબલાંવાદનની શરૂઆત કરે છે. જે વસ્તુ બીજા બાજોમાં નથી.

(3) આ બાજનાં મુખ્ય અંગોમાં છંદ, જોરદાર ટુકડા, પરન ગત, કૂર્દ તથા પંજાબી ગતોનો સમાવેશ થાય છે.

(4) આ બાજમાં બાંયાને વધુ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે.

(5) આ બાજની બીજી વિશેષતા એ છે કે શૃંગારરસપ્રધાન વાદન અને વીરરસપ્રધાન વાદન બંનેને સરખું પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

(6) બનારસની લગ્ગી લડી ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત અને હળવા સંગીતની સાથે જે રીતે નીખરે છે તે અદ્‌ભુત છે.

બનારસ ઘરાનાના મુખ્ય કલાકારો
↓
પં. રામસહાયજી
↓

શ્રી ભગતજી (શિષ્ય)	**શ્રી પ્રતાપજી** (શિષ્ય)	**શ્રી શરણજી** (શિષ્ય)	**શ્રી બૈજુજી** (શિષ્ય)	**શ્રી જાનકી** સહાયજી (શિષ્ય)
↓	↓	↓	↓	↓
શ્રી મહાપુરુષમિશ્રા પં. અનોખલાલજી	પં. સામતાપ્રસાદજી	શ્રી દુર્ગાજી	શ્રી ગણેશપ્રસાદજી	ગોકુળજી

આ ઉપરાંત પં. કિશનમહારાજ, પં. પૂરણ મહારાજ, પં. નંદન મહેતા વગેરે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

(1) દિલ્હી ઘરાનામાં કેટલી આંગળીનો ઉપયોગ વધુ થાય છે ?

(અ) બે (બ) ચાર (ક) એક (ડ) ત્રણ

(2) અજરાડા ઘરાનો કયા બાજનો ઘરાનો છે ?

(અ) ખુલ્લા બાજ (બ) બંધ બાજ

(3) અજરાડા ઘરાનામાં કાયદાને કયા લયમાં વધુ વગાડવામાં આવે છે?

(અ) બિઆડ (બ) આડ (ક) કુઆડ (ડ) દુગુન

(4) લખનૌ ઘરાનાની સ્થાપના કોણે કરી ?

(અ) મોદુખાં (બ) ઈમામખાં (ક) ફૈયાઝખાં (ડ) ઈઝાઝખાં

(5) પંજાબ ઘરાનાની સ્થાપના કોણે કરી ?

(અ) અમીરહુસેન (બ) લાલા ભવાનીદાસ (ક) થિરકવાખાં (ડ) પં. રામસહાય

(6) બનારસ ઘરાના વાદનની શરૂઆત કયા બોલથી કરે છે ?

(અ) રેલા (બ) કાયદા (ક) ઉઠાન (ડ) પરન

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

4 વાદ્ય વર્ગીકરણની વિસ્તૃત જાણકારી

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન છે. સંગીત પણ ભારતીય વિચારધારાથી વિશેષ પ્રભાવિત થયું છે. આ કારણસર વાદનનો સંબંધ પણ ધર્મ અને દેવી-દેવતાઓ સાથે પ્રાચીનકાળથી પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે. મા-સરસ્વતીના હાથમાં વીણા, તો ભગવાન શંકરને ડમરું પ્રિય છે. ભગવાન વિષ્ણુના હાથમાં શંખ, તો શ્રી કૃષ્ણની વાંસળીએ ગોપ-ગોપીઓને ઘેલા બનાવી દીધા છે. સંક્ષિપ્તમાં ગાયન અને નૃત્યની જેમ વાદનને પણ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે અને તેનું વર્ગીકરણ આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે.

तंतु वाद्यं तु देवानां गंधर्वाणाय सुषिरम् ।

अवनद्धं राक्षसानां किन्नराणां घनं: विदु: ॥

એટલે કે, તંતુ વાદ્ય દેવતાઓ સાથે, સુષિર વાદ્ય ગંધર્વો સાથે, અવનદ્ધ વાદ્યો રાક્ષસો સાથે તથા ઘન વાદ્યો કિન્નરો સાથે સંબંધિત છે. અજન્ટા, ઈલોરા અને ઍલિફેન્ટાની ચિત્રકારી, મોહેં-જો-દડોના ભગ્નાવેશેષ તથા પ્રાચીન ગ્રંથ સામવેદ એ પ્રમાણ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોની તુલનામાં ભારતીય વાદ્યો વિકસિત થઈ શક્યા નથી, કેમ કે પાશ્ચાત્ય સંગીત વાદ્યોને જેટલું મહત્ત્વ આપે છે. તેટલું આપણે ત્યાં વાદ્યોને મળ્યું નથી. 'સંગીત રત્નાકર'ના આધારે ભારતીય વાદ્યોને ચાર પ્રમુખ ભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે :

(1) તંતુ વાદ્ય

(2) સુષિર વાદ્ય

(3) અવનદ્ધ વાદ્ય.

(4) ઘન વાદ્ય

(1) તંતુ વાદ્ય :

તારથી બનાવેલ વાદ્યોને 'તંતુ વાદ્ય' કહે છે. જે આંગળી, મિજરાબ કે નખલીથી ટંકાર કરીને વગાડાય છે. તેના બે પ્રકાર છે.

(1) તત્ વાદ્ય

(2) વિતત્ વાદ્ય

*** તત્ વાદ્ય :**

તાર પર આંગળીથી, નખલીથી કે પતરીથી આઘાત કરીને સ્વર ઉત્પન્ન કરવામાં આવતાં વાદ્યને 'તત્ વાદ્ય' કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. સિતાર, તાનપુરો, એકતારો, ગિટાર, મેંડોલિન, સરોદ, વીણા, રબાબ, સૂરસિંગાર, સ્વરમંડલ, સૂરબહાર, દુતારા વગેરે.

*** વિતત્ વાદ્ય :**

ગજથી વગાડવામાં આવતાં વાદ્યને 'વિતત્ વાદ્ય' કહે છે.

દા. ત., વાયોલિન, સારંગી, દિલરૂબા, ઈસરાજ, બેલા બહાર, રાવણહથ્થો વગેરે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2) સુષિર વાદ્ય :

જે સ્વર(ધ્વનિ)ની ઉત્પત્તિ હવાથી અથવા ફૂંક મારવાથી થાય તેવા વાદ્યને 'સુષિર વાદ્ય' કહેવામાં આવે છે.

દા.ત., વાંસળી, શહેનાઈ, શંખ, માઉથ ઑર્ગન, ક્લેરોનેટ, સેક્સોફોન, પાવો, વેણુ, બીન, બ્યૂગલ, નાદસ્વરમ્, ભૂંગળ, સુંદરી, બેગપાઈપ, રણશિંગું, સિસોટી, હાર્મોનિયમ, એકોર્ડિયન

(3) અવનદ્ધ વાદ્ય :

જે વાદ્યો ઉપર ચામડું મઢેલું હોય અને તેના પર આઘાત કરીને ધ્વનિનિર્માણ કરવામાં આવે તેને 'અવનદ્ધ વાદ્ય' કહેવામાં આવે છે.

દા. ત., તબલા, મૃદંગ, પખાવજ, ઢોલ, ઢોલક, નાળ, ડફલી, નગારા, ડ્રમ, કોંગો, બોંગો, સંબલ, થુમ્બા, દુંદુભિ, રામઢોલ વગેરે...

(4) ઘન વાદ્ય :

જે નાદ (ધ્વનિ) ધાતુ પર આઘાત કરીને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તે વાદ્યને 'ઘન વાદ્ય' કહેવામાં આવે છે અથવા નક્કર વાદ્યોને - 'ઘન વાદ્ય' કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. મંજીરા, ઘંટ, ખંજરી, ઘંટડી, ઘુઘરા, સંતુર, કરતાલ, ઝાંઝ, જલતરંગ, કાષ્ટતરંગ, લોહતરંગ, નલિકાતરંગ, ઘંટાતરંગ, તબલાતરંગ, બોનાંગ, સ્ટકાડો, કાંસીજોડા, સિમ્બલ વગેરે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ જોડકાં જોડો :

(અ)	(બ)
મેંડોલિન	ઘન વાદ્ય
સારંગી	અવનદ્ધ વાદ્ય
ભૂંગળ	સુષિર વાદ્ય
મૃંદગ	તત્ વાદ્ય
મંજીરા	વિતત્ વાદ્ય

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

5 વાદ્ય જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

તાલ માટે ઉપયોગી અનેક વાદ્યો છે, પરંતુ આ એકમમાં મૃદંગ-પખાવજ અંગે સમજણ આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. તબલા ઉપરાંત શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉપયોગી વાદ્ય હોય તો તે પખાવજ છે. જેને તબલાવાદ્યનું પિતૃવાદ્ય કહેવાય છે કારણ કે તબલા જોડીની શોધ ઘણી મોડી થઈ. તે પહેલાં પખાવજ વાદ્ય પ્રચલિત હતું. પખાવજ અને મૃદંગની રચના, ઉત્પત્તિ, તેનો ઉપયોગ આ એકમમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. આમ તો પખાવજ-મૃદંગ અલગ માનવામાં આવે છે, પરંતુ તેમના સામાન્ય તફાવત દૂર કરતા એક જ સમજવા યોગ્ય છે.

પખાવજ :

સાતમી સદીથી બારમી સદી સુધી આ વાદ્યનો વિકાસ થયો અને દેવતાઓની સ્તુતિ માટે મંદિરોમાં દ્રુપદ ધમાર ગાયકી ગવાતી, તેમાં કોઈ વાદ્યની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. એવું વાદ્ય જ ધીરગંભીર અવાજવાળું હોય. એ માટે શક્ય છે કે તેમણે પખાવજ યોગ્ય જણાયું હોય. દ્રુપદ ધમાર ગાયકી તથા હવેલી સંગીતમાં તેનો ખાસ ઉપયોગ થાય છે.

પૂ. ગુરુવર્ય પં. નંદન મહેતાના જણાવ્યા પ્રમાણે ‘પખાવજ’ શબ્દ એટલે ‘પખા-બાહુ’. બાહુનાં બળથી વાગતા વાદ્યને ‘પખાવજ’ કહેવાય છે. વેદો તથા ઉપનિષદોમાં આ વાદ્યની ચર્ચા જોવા મળે છે. તે સમયમાં માટીનું પખાવજ બનાવવામાં આવતું હતું. ત્યારબાદ મધ્યયુગમાં લાકડાનું બનાવવા લાગ્યા અને તેમાં ગટ્ટાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. પછી ડાબી બાજુનાં મુખ ઉપર લોટની જગ્યાએ સ્યાહીનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

તેરમી સદીમાં મુસ્લિમ શાસકોનાં રાજ્યકાળ દરમ્યાન ખ્યાલ ગાયકી, ઠુમરી ગાયન વગેરેનો પ્રભાવ વધતો ગયો અને ધીમે ધીમે દ્રુપદ ધમાર ગાયકીનો પ્રચાર ઓછો થતો ગયો. આથી પખાવજનો પ્રચાર ઘટતો ગયો અને બીજી તરફ તબલા જેવા નવાં વાદ્યો ઉપર પાકી સ્યાહીના પ્રયોગથી વાદ્યની લોકપ્રિયતા વધતી ગઈ. તેથી પખાવજનો ઉપયોગ અને પ્રચાર ઓછો થતો ગયો.

પખાવજનાં તાલ : ધમાર, શૂલતાલ, તેવરા, ચૌતાલ

પખાવજનાં અંગ : પખાવજનાં બે મુખ હોય છે - દાહિના-બાંયા.

દાહિનાનો વ્યાસ 6.5 ઈંચનો હોય છે અને તેની ઉપર તબલા જેવી પડી લગાવેલ હોય છે, જ્યારે બાંયાનો વ્યાસ 8થી 9 ઈંચનો હોય છે. અને તેની ઉપર પડી લગાવેલ હોય છે ઘણીવાર તેની ઉપર ઘઉંનો લોટ લગાવીને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. પખાવજ ઢોલની માફક અંદરથી પોલું હોય છે અને લગભગ 2 ફૂટ જેટલી લંબાઈ ધરાવતું હોય છે. દાહિના તથા બાંયાની પડી ચામડાની પટ્ટીથી એકબીજા સાથે બંધાયેલી હોય છે. પટ્ટીની વચમાં 8 ગટ્ટા લગાવવામાં આવે છે.

પખાવજનાં કુલ 7 વર્ણ છે. તા, દીં, તી, ટ, ગ, દ, ન

મૃદંગ :

આમ તો પખાવજ - મૃદંગ એક જ જણાય છે. મૃદંગની રચના - પખાવજ જેવી જ હોય છે, પરંતુ આ વાદ્યનો દક્ષિણ ભારતમાં ઉપયોગ વધુ થતો હોવાથી વાદન શૈલીમાં જ થોડો ફેરફાર જણાય છે. મૃદંગ ઉપર વાગતા બોલ નક્કી નથી હોતા. રજૂ થતા સંગીતની જાતિ પ્રમાણે એનું વાદન થતું હોય છે. ખાસ તો કર્ણાટકી સંગીતમાં તેનો વધુ ઉપયોગ થાય છે. તેના દાહિનાનું મુખ પણ થોડું નાનું જોવા મળે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નમાંથી સાચો ઉત્તર શોધી જવાબ લખો.

(1) પખાવજના કુલ કેટલા વર્ણ છે ?

(અ) 5 (બ) 4 (ક) 7 (ડ) 3

(2) પખાવજનો ઉપયોગ કઈ ગાયકીમાં સંગત માટે કરવામાં આવે છે ?

(અ) ખ્યાલ (બ) ઠુમરી (ક) ધ્રુપદ ધમાર (ડ) કજરી

(3) મૃદંગનો પ્રચાર કયા રાજ્યમાં વધુ થયો છે ?

(અ) ગુજરાત (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) તામિલનાડુ (ડ) ઉત્તરપ્રદેશ

(4) મૃદંગની સંગત કયા સંગીતમાં વધુ થાય છે ?

(અ) ભજન (બ) ઉ. હિન્દુસ્તાની સંગીત (ક) કર્ણાટકી સંગીત (ડ) ધ્રુપદ

(5) પખાવજ કરતાં મૃદંગનો આકાર કેવો હોય છે ?

(અ) મોટો (બ) મધ્યમ (ક) નાનો (ડ) ઊંચો

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

6 પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાવાદનમાં વપરાતા પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. જેના દ્વારા વિદ્યાર્થી આ કલાના પારિભાષિક શબ્દોથી પરિચિત થાય.

પેશકાર : એકાકી વાદનમાં બનારસ સિવાયના દરેક ઘરાનામાં તબલાવાદનની શરૂઆતમાં વગાડવામાં આવતા બોલસમૂહને પેશકાર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે 'ધીકંડ' 'ધીં--તા' 'તી--ધા' વગેરે. આમ ડગમગાતી ચાલના એક ખાસ પ્રકારના બોલોનો આધાર લઈ ખાલી-ભરીનાં સંયોજનથી વાગતી રચનાને પેશકાર કહે છે.

ઉઠાન : ટુકડા - પરન જેવી એક લયબદ્ધ રચના જે બનારસ ઘરાનામાં સોલો તબલાવાદન અથવા કોઈ પણ પ્રકારની સંગતની શરૂઆતમાં વગાડવામાં આવે છે અને જેની રચના ઉત્તમ તિહાઈયુક્ત હોય તેને ઉઠાન કહેવામાં આવે છે.

ફરમાયશી ચક્રદાર : આ ચક્રદાર પણ સાધારણ ચક્રદાર જેવી તિહાઈયુક્ત રચના છે. જે સમથી પૂરી 3 વખત વગાડી સમ ઉપર આવે છે. સાથે સાથે તેની એ વિશેષતા એ હોય છે કે રચનાની તિહાઈના પહેલા ભાગનો અંતિમ 'ધા' સમ ઉપર આવે છે. બીજીવાર તિહાઈના બીજા ભાગનાં અંતિમ ભાગના 'ધા' ઉપર અને ત્રીજીવાર અને છેલ્લી વાર તિહાઈનાં ત્રીજા અને છેલ્લા 'ધા' સમ ઉપર આવે છે. જેને ફરમાયશી ચક્રદાર કહે છે.

કમાલી ચક્રદાર : આ એવા પ્રકારની ચક્રધાર છે, જેમાં કમાલ હોય. આ પ્રકારની ચક્રદારમાં પહેલા ભાગની પહેલી તિહાઈનો પહેલો 'ધા', બીજા આવર્તનમાં બીજા ભાગની તિહાઈનો બીજો 'ધા' તથા ત્રીજા અને અંતિમ આવર્તનમાં ત્રીજા ભાગની તિહાઈનો અંતિમ 'ધા' સમ ઉપર આવે છે. આવી રચનાને કમાલી ચક્રદાર કહેવાય છે. આવી ચક્રધારનાં એક ચક્રમાં '9 ધા' આવે છે.

દમદાર તિહાઈ : દમદાર તિહાઈ એટલે જેમાં દમ એટલે વિશ્રામ હોય એટલે કે 'ધા' વાગ્યા પછી એક કે બે માત્રાનો વિરામ હોય તેને દમદાર તિહાઈ કહેવાય છે.

લગ્ગી : કહેરવા, દાદરા વગેરે તાલોમાં કાયદાની માફક વાગતી રચના કે જેનો કાયદા મુજબ વિસ્તાર ન કરતા દ્રુત લયમાં રજૂ કરવામાં આવે તેવી રચનાને લગ્ગી કહેવામાં આવે છે. ગઝલ તથા ઠુમરી જેવી ગાયન શૈલીમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે.

લડી : લગ્ગીના જ અથવા તો કોઈ ખાસ પ્રકારના બોલો ને આઠગણી લયમાં વગાડવામાં આવે અને તેને ઉલટપુલટ પણ કરી રજૂ કરાય તેને લડી કહેવામાં આવે છે.

પરન : આ શબ્દ પખાવજ સંબંધિત છે. ખુલ્લા તથા જોરદાર બોલોના આધારથી તબલાના વર્ણો દ્વારા રચાયેલી રચનાને પરન કહે છે. પરન ઓછામાં ઓછી બે તથા ત્રણ આવર્તનની હોય છે અને તિહાઈ સહિત હોય છે. જોરદાર બોલોની આ રચના સોલો તબલાવાદનમાં અંતિમ ભાગમાં વધુ જોવા મળે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

(1) તબલા સોલોવાદનની શરૂઆત કયા પ્રકારથી થાય છે ?

(અ) કાયદા (બ) પેશકાર (ક) લગ્ગી (ડ) રેલા

(2) ઉઠાન કયા ઘરાનાની વિશેષતા છે ?

(અ) દિલ્હી (બ) ફરૂખાબાદ (ક) લખનૌ (ડ) બનારસ

(3) ફરુખાબાદ ઘરાનાની વિશેષતામાં શું વધારે વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) કાયદા (બ) ટુકડા (ક) ફરમાયશી ચક્રદાર (ડ) લગ્ગી

(4) કમાલી ચક્રદારમાં પહેલા ચક્રમાં કેટલા 'ધા' વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ત્રણ (બ) નવ (ક) છ (ડી) બાર

(5) દમદાર તિહાઈમાં એક જ બોલ કેટલી વખત વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ચાર (બ) ત્રણ (ક) છ (ડ) બે

(6) લગ્ગી - લડી કયા તાલમાં વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ધમાર (બ) દાદરા (ક) ઝપતાલ (ડ) એકતાલ

(7) પરનમાં કયા પ્રકારના બોલ વધુ વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ખુલ્લા - જોરદાર (બ) બંધ બોલ

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

7 ગાયન શૈલી

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત એ સૃષ્ટિ ઉપર દેવો દ્વારા મળેલ એક દિવ્ય ભેટ છે. આ દિવ્ય સંગીતના ગીતપ્રકારોની સાધના કે શ્રવણ કરી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કર્યાના અનેક દૃષ્ટાંતો સંગીતશાસ્ત્રમાં વિદ્યમાન છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ગાયન, વાદન અને નૃત્યમાં ખાસ કરીને તબલા વાદ્યનો ઉપયોગ થાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ખ્યાલ ગાયન, ઠુમરી, ટપ્પા, ત્રિવટ, ચતરંગ, દાદરા વગેરે ગાયન શૈલીમાં તબલા વાદ્યનો ઉપયોગ થાય છે. આ ઉપરાંત તબલાનું સ્વતંત્ર વાદન પણ કરવામાં આવે છે.

એક સારા તબલાવાદક બનવા માટે ગાયનની વિવિધ શૈલીની જાણકારી હોવી આવશ્યક છે માટે આ એકમમાં તરાના, હોરી ગીત, કજરી, ટપ્પા, ચૈતી જેવી ગાયન શૈલીઓની વિસ્તૃત જાણકારી આપવામાં આવી છે.

(1) તરાના :

અતિ દ્રુતલયમાં ગવાતો શાસ્ત્રીય સંગીતનો આ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે. તેની શરૂઆત મુસ્લિમ યુગથી થઈ હતી. 12મી સદીની શરૂઆતમાં પ્રખર ફારસી સંગીતકાર અમીર ખુશરોએ આ ગીત પ્રકારની શરૂઆત કરી હતી. એવું કહેવામાં આવે છે કે અમીર ખુશરો જ્યારે હિન્દુસ્તાન આવ્યા ત્યારે તેમણે આ ગીત-પ્રકાર રચ્યો જે ‘તરાના’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

તરાનામાં રાગ, તાલ અને લયનો જ આનંદ છે. શબ્દ ઉપર કોઈ જ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. તરાના ગાયનને આપણા દેશમાં મનોરંજક માનવામાં આવે છે. તરાના ગાયનમાં ‘તોમ’, ‘તનન્’, ‘દીમ’, ‘ઉદતન’, ‘દેરેના’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ ગાયન ત્રિતાલ, એકતાલ, આડા ચૌતાલ વગેરે તાલોમાં ગાવામાં આવે છે. તરાના ગાયનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તૈયારી, લયકારી તથા ઉચ્ચારણ-અભ્યાસ છે. તરાના ગાયનમાં સ્થાયી અને અંતરા એમ બે વિભાગ હોય છે. તરાના ગાવાથી વાણીમાં સફાઈ આવે છે. સ્વર અને લયનો સંગમ તે આ ગાયકીનું મહત્ત્વનું આકર્ષણ છે. આ ગાયકીમાં વૈવિધ્ય હોવાથી શ્રોતાવર્ગને મનોરંજન વિશેષ મળે છે. તરાનાને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ‘તિલ્લાના’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તરાના ગાયકો :

બહાદુર હુસૈનખાં, તાનરસખાં, નત્થુખાં, વિનાયકરાવ પટવર્ધન, ઉ. નિસારહુસૈન ખાં, પ્રૉ. વી. આર. આઠવલે વગેરે.

(2) હોરી ગીત (ધમાર) : ધ્રુપદ-ધમાર ગાયકી પ્રાચીન સમયથી પ્રચારમાં છે.

ધમારને ‘હોરી’ કે ‘હોલી’ ગીત પણ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે જ્યારે ‘હોરી’ નામના ગીતને ધમાર તાલમાં ગાવામાં આવે ત્યારે તેને ‘ધમાર’ કહેવામાં આવે છે. હોરી ગાયનમાં પ્રાયઃ ફાગણ માસમાં ગવાતી વ્રજની હોળી તેમજ કેસૂડા, ગુલાલના રંગો અને પિચકારી દ્વારા હોળી રમતાં કૃષ્ણ, રાધા અને ગોપીઓનું વર્ણન હોય છે. રાગની શરૂઆતમાં દ્રુપદની જેમ ‘નોમ્-તોમ્’ના આલાપ કરી ધમાર (હોરી ગીત) ગીત શરૂ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેમાં દુગુન, તિગુન, ચૌગુન, બોલતાન, ગમક વગેરેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. દ્રુપદની જેમ જ આ ગાયનની શૈલી ગંભીર અને જોરદાર છે અને તેની સાથે પખાવજનો ઉપયોગ સંગતમાં થાય છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પ્રાચીન હોરી ગીત (ધમાર) ગાયકો :

સંગીત સમ્રાટ તાનસેન, સ્વામી હરિદાસ, ગોપાલ નાયક, બૈજુ બાવરા, ચિંતામણિ મિશ્ર વગેરે.

અર્વાચીન હોરી ગીત (ધમાર) ગાયકો :

ડાંગર બંધુઓ, બહેરામખાં, ગુડેચા બંધુઓ, ખાદીમ હુસેન વગેરે.

(3) કજરી :

કજરી એ ઉત્તર પ્રદેશના લોકસંગીતનો એક ગીતપ્રકાર છે. આ ગીત પ્રકારમાં વર્ષાઋતુ, વિરહ, રાધાકૃષ્ણની લીલાઓ વગેરેનું વર્ણન તેમજ શૃંગારરસનો સમાવેશ થાય છે. આ ગાયન શૈલીમાં મિર્ઝાપુર અને બનારસમાં વધારે પ્રચલિત છે. બનારસની કજરીઓ મધુર અને લોકપ્રિય છે. કજરી ગાયન શૈલીમાં સ્થાયી-અંતરા એમ બે ભાગ છે. કજરીની ગાયન શૈલી તાર સપ્તકમાં વધુ શોભે છે. મહદંશે ગાયક કરતાં ગાયિકાઓ આ ગીતપ્રકારને વધુ ન્યાય આપી શકે છે. આ ગાયન શૈલીમાં ખાસ કરીને ખેમટા, કહરવા અને દાદરાની લગ્ગીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

કજરી ગાયકો :

પંડિત છન્નુલાલ મિશ્રા, શોભા ગુર્ટૂ, ગિરિજાદેવી, રાજન મિશ્રા, સાજન-મિશ્રા વગેરે.

(4) ટપ્પા :

ખ્યાલ ગાયન બાદ ટપ્પા ગાયકીનો પ્રચાર થયો. ટપ્પાનો સામાન્ય અર્થ થાય છે કૂદકો, ફલાંગ, ઉછળાટ, અંતર વગેરે. એવું કહેવાય છે કે લખનઉના નવાબ આશિફ ઉદ્દૌલના દરબારમાં એક પંજાબી ગાયક હતા. જેમનું નામ શૌરી મિયાં હતું. તેમણે જ ટપ્પાની ગાયકીનો આવિષ્કાર કર્યો. આ ગાયન શૈલીમાં ગીતના શબ્દ ખૂબ જ ઓછા હોય છે, પરંતુ પ્રત્યેક શબ્દની વચ્ચે નાની-નાની તાનોની લડી લેવામાં આવે છે. તેના સ્થાયી અને અંતરા એવા બે ભાગ હોય છે. આ ગીતની પ્રકૃતિ ક્ષુદ્ર માનવામાં આવી છે. ટપ્પા ગાયન શૃંગારરસ પ્રધાન છે. ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના રાગો જેવા કે કાફી, ભૈરવી, ખમાજ, ઝિંઝોટી, પિલુ વગેરેમાં એ ગાવામાં આવે છે. આ ગાયનમાં એક વિશેષ પ્રકારના ટપ્પા તાલનો ઉપયોગ થાય છે. ખ્યાલની જેમ જ આ ગાયન શૈલીમાં ખટકા, મૂર્કી, મીંડ વગેરેનું સુંદર સ્વરૂપ જોવા મળે છે, પરંતુ ટપ્પા ગાયકીની તાનો ખ્યાલની જેમ ન હોઈને ચપળ અને પેચદાર હોય છે. આ ગાયનમાં ગળાની તૈયારીની સાથે અનેક ટુકડાઓ પર રોકાઈને ગાવામાં આવે છે.

ટપ્પા ગાયકો :

રસૂલનભાઈ, સિદ્ધેશ્વરીદેવી, ગિરજાદેવી વગેરે.

(5) ચૈતી :

આ ઘણો પ્રાચીન પ્રકાર છે. જેને ચૈત્ર મહિનામાં ગાવામાં આવે છે. એમાં ભગવાન રામચંદ્રની લીલાઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. પૂરબ અને વ્રજ ભાષાઓનો ઉપયોગ આ ગીત પ્રકારમાં થાય છે. દાદરા, કહરવા, ખેમટા તાલોની સંગત દ્વારા દેશ, ખમાજ, ભૈરવી જેવા રાગોમાં ચૈતી વધુ સાંભળવા મળે છે.

ચૈતી ગાયકો : સિદ્ધેશ્વરીદેવી, રસૂલનબાઈ વગેરે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. માગ્યા મુજબ જવાબ આપો.

(1) નીચે આપેલા ગીત-પ્રકારોનો ટૂંકો પરિચય આપો :

(1) ચૈતી (2) ટપ્પા (3) હોરીગીત (4) તરાના

2. વિકલ્પ શોધીને સાચા જવાબ સામે ✓ ટીક કરો.

(1) કયા સંગીતકારે તરાના ગાયન શૈલીની શરૂઆત કરી ?

(અ) ડાગર બંધુઓ (બ) બહેરામખાં (ક) અમીર ખુશરો (ડ) સિદ્ધેશ્વરીદેવી

(2) કયા સંપ્રદાયના મંદિરમાં ફાગણ માસમાં હોરી ગીત ગવાય છે.

(અ) ખ્રિસ્તી (બ) વૈષ્ણવ (ક) જૈન (ડ) મુસ્લિમ

(3) બનારસમાં કયો ગીત-પ્રકાર ગાવાનો પ્રચાર વધુ જોવા મળે છે ?

(અ) ખ્યાલ (બ) દ્રુપદ (ક) ધમાર (ડ) કજરી

(4) પંજાબી ગાયક શૌરી મિયાંએ કઈ ગાયન શૈલીનો આવિષ્કાર કર્યો ?

(અ) ખ્યાલ (બ) ટપ્પા (ક) ધમાર (ડ) કજરી

(5) ભગવાન રામચંદ્રની લીલાનું વર્ણન કયા ગીત-પ્રકારમાં જોવા મળે છે ?

(અ) ચૈતી (બ) તરાના (ક) ધમાર (ડ) ટપ્પા

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

8 દક્ષિણી તાલ પદ્ધતિ વિશે સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

સંગીતમાં તાલ અને લય ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. લય અને તાલ એ સંગીતના પ્રાણ છે. સમગ્ર સૃષ્ટિમાં તે સમાવિષ્ટ છે. સૃષ્ટિનું સંચાલન પણ મૂળ લય અને તાલમાં જ થાય છે. જો તાલ અને લયને સૃષ્ટિમાંથી દૂર કરી નાખવામાં આવે તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો જ નાશ થઈ જાય.

આ એકમમાં તબલાના વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય તાલશાસ્ત્રમાં દક્ષિણી તાલપદ્ધતિની સામાન્ય સમજ અને મુખ્ય સાત તાલોની જાણકારી આપવામાં આવી છે.

ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ કરતા દક્ષિણી (કર્ણાટક) તાલપદ્ધતિ સંપૂર્ણ જુદી છે.

(1)	ધ્રુવતાલ	IOII	માત્રા-14	(ચતુસ્ર જાતિ પ્રમાણે)
(2)	મઠતાલ	IOI	માત્રા-10	,,
(3)	રૂપકતાલ	IO	માત્રા-6	,,
(4)	ઝપતાલ	IUO	માત્રા-7	,,
(5)	ત્રિપુટતાલ	IOO	માત્રા-8	,,
(6)	અઠતાલ	IIOO	માત્રા-12	,,
(7)	એકતાલ	I	માત્રા-4	,,

દક્ષિણી તાલ પદ્ધતિમાં તાલની માત્રા લખવા માટે નીચેના ચિહ્નનો ઉપયોગ થાય છે.

ક્રમ	ચિહ્ન	નામ	કાલ
(1)	U	અણુદ્રુત	1-માત્રા
(2)	O	દ્રુત	2-માત્રા
(3)	I	લઘુ	4-માત્રા

- પંચજાતિ ભેદ અનુસાર લઘુની માત્રાઓ બદલાતી રહે છે.

(1) ચતુસ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા-4

(2) તિસ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા -3

(3) ખંડ જાતિ - લઘુની માત્રા-5

(4) મિશ્ર જાતિ - લઘુની માત્રા-7

(5) સંકીર્ણ જાતિ - લઘુની માત્રા-9

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓને યાદ રાખવાના મુખ્ય મુદ્દા :

(1) કર્ણાટક તાલપદ્ધતિમાં લઘુની માત્રાઓ જાતિભેદ પ્રમાણે બદલાતી રહે છે.

(2) દરેક તાલની પાંચ-પાંચ જાતિ છે. તેથી 7 × 5 = 35 પ્રકાર બને છે, જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં માત્રાઓ સંખ્યા પર આધારિત છે અને એ પ્રમાણે તાલોની રચના થાય છે. બંને પદ્ધતિમાં તાલચિહ્નો અલગ અલગ હોય છે.

(3) કર્ણાટકી તાલપદ્ધતિમાં ખાલી હોતી નથી જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં ખાલી દર્શાવાય છે.

(4) ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ અને દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં કેટલાક તાલોનાં નામ મળતા આવે છે, પરંતુ તેની માત્રા અને બોલમાં ભેદ છે.

દા.ત. દક્ષિણી તાલપદ્ધતિનો એકતાલ 4 માત્રાનો છે, જ્યારે ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં એકતાલ 12 માત્રાનો છે.

(5) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિમાં રૂપક તાલની માત્રા 6 છે, પરંતુ ઉત્તરી તાલપદ્ધતિમાં રૂપકની માત્રા 7 છે.

(6) ઉત્તરી તાલપદ્ધતિ અને દક્ષિણી તાલપદ્ધતિ એમ બંને પદ્ધતિમાં બધા જ તાલોની પહેલી માત્રા પર સમ હોય છે. એટલે કે સમથી જ તાલની શરૂઆત થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

(1) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિ વિશે ટૂંકમાં પરિચય આપો.

(2) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિના મુખ્ય સાત તાલોનાં નામ જણાવો.

(3) દક્ષિણી તાલપદ્ધતિની મુખ્ય પાંચ જાતિનાં નામ જણાવો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

9 જીવનચરિત્ર

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં પ્રસિદ્ધ તબલાવાદકનો તથા પખાવજવાદકના જીવનપરિચયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીને આ મહાન કલાકારોના જીવનમાંથી પ્રેરણા મળે અને તેઓના પ્રમુખ-શિષ્યની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય તે આ એકમનો હેતુ છે.

1. પંડિત કિશન મહારાજ

તબલાના આ મહાન જાદુગરનો જન્મ 3જી સપ્ટેમ્બર, 1923ના રોજ થયો હતો. તે દિવસે ભારતમાં જન્માષ્ટમીનો ઉત્સવ હતો. તેથી તેમનું નામ પણ કિશન રાખવામાં આવ્યું. સંગીતનું શિક્ષણ એમને પરિવારમાંથી જ મળ્યું. તબલાની શિક્ષા નાનપણથી શરૂ થઈ ગયેલી. તબલા શીખવતી વખતે હાથની તૈયારી ઉપર વધુ ધ્યાન ન આપીને એમણે લયકારી તરફ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું અને સતત ત્રણ વર્ષ સુધી સતત જુદી જુદી લયકારીઓમાં જુદી જુદી માત્રાના જેવા કે 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21 માત્રાના તાલોની વિશેષ તૈયારી કરી. એમાં અલગ-અલગ માત્રાઓથી તિહાઈ કેવી રીતે વગાડવી તેમજ અલગ-અલગ માત્રાઓથી લયકારી કરીને સમ પર કેવી રીતે આવવું તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ પ્રકારની તાલીમથી સીધી માત્રાના તાલોમાં વાદન કરવું એમના માટે એકદમ સરળ બની ગયું.

એમણે તબલાની શિક્ષા વાદ્યશિરોમણી પંડિત કંઠે મહારાજ પાસેથી લીધી, જેઓ બનારસ ઘરાનાના ઉત્તમ તબલાવાદક હતા. બનારસ ઘરાના એ ખુલ્લા બાજનો ઘરાનો છે, પરંતુ ખુલ્લા બાજના બોલોને તબલા ઉપર કેવી રીતે સુંદરતાથી વગાડવા એ આ ઘરાનાની ખાસિયત છે અને આ ઘરાનામાં ઉઠાન, ટુકડા, પરન, સ્તુતિ પરન વગેરેની ઉત્તમ રચના ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. આમ, પંડતિજીએ આ ઘરાનાની શિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને ઉત્તમ તબલાવાદકોની હરોળમાં ગણનાપાત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે સમગ્ર ભારત વર્ષમાં સૌપ્રથમ તાલવાદ્ય કચેરીની શરૂઆત પંડિતજીએ કરી હતી. જેમાં અલગ- અલગ તાલવાદ્યોને ભેગા કરી એક વાદન શૈલી નિર્માણ કરી અને આજે આ પ્રથા દુનિયાભરના સંગીત સંમેલનોની વિશેષતા ગણાય છે.

પંડિતજીએ તબલાવાદન દ્વારા દેશ-વિદેશમાં ખૂબ જ પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. અનેક સંગીત સંમેલનોમાં ઉત્તમ કલાકારો સાથે સંગત કરીને ખૂબ જ નામના પ્રાપ્ત કરી. આમ, તેઓ સોલોવાદન અને સંગતી કરવામાં ઉત્તમ કલાકાર હતા. ભારત સરકાર દ્વારા ઈ. સ. 1973માં પદ્મશ્રીનો ખિતાબ આપી તેમને સન્માનિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારબાદ પદ્મવિભૂષણ, ઉસ્તાદ હાફિઝ અલીખાં ઍવોર્ડ, લતા મંગેશકર ઍવોર્ડ અને કેન્દ્રીય સંગીત નાટક અકાદમી જેવા અનેક પારિતોષિક એમણે પ્રાપ્ત કરેલ છે.

બનારસ ઘરાનાને પ્રસિદ્ધ કરવામાં એમનો અમૂલ્ય ફાળો છે અને આ ઘરાનાની પરંપરાને જીવંત રાખવા એમણે અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે. પંડિતજીની લકવાની અસર અને ટૂંકી બીમારી બાદ 4 મે, 2008ના રોજ તેમનું અવસાન થયું તે સમયે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં શોકની લાગણી પ્રસરી ગઈ હતી.

2. હબીબુદ્દીનખાં

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનો જન્મ મેરઠ (ઉત્તરપ્રદેશ) શહેરમાં 1899માં થયો. તેઓના પરિવારમાં સંગીતનું વાતાવરણ તેઓને જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયું હતુ. તેઓના દાદાજી ઉસ્તાદ હફસ્સૂખાં અને પરદાદા ઉસ્તાદ કાલેખાં અજરાડા ઘરાનાનાં નામી કલાકારો હતાં. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબની પ્રારંભિક તાલીમ તેઓનાં પિતા શમ્મૂખાંનાં માર્ગદર્શન હેઠળ થઈ.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ત્યારબાદ હબીબુદ્દીનખાં દિલ્લી ઘરાનાંનાં 'ખલીફા' ઉસ્તાદ નથ્થૂખાંનાં શિષ્ય બન્યા અને તેઓની પાસેથી દિલ્લી ઘરાનાની શિક્ષા મેળવી. દિલ્લી અને અજરાડા ઘરાનાઓની વાદન શૈલીમાં નિપુણ ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબને અખિલ ભારતીય સંગીત સંમેલન, લખનઉમાં 'સંગીતસમ્રાટ' જેવી ઉત્કૃષ્ટ ઉપાધિથી સન્માનિત કરવામાં આવ્યાં હતા. વર્ષ 1970માં ઉત્તરપ્રદેશ સંગીત નાટક અકાદમી દ્વારા તેઓને અકાદમી પુરસ્કાર વડે પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યાં. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબનું તબલાવાદન વર્ષ 1940થી વર્ષ 1960 દરમિયાન તેઓનાં જીવનનાં શ્રેષ્ઠતમ શિખર પર રહ્યું. રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ યોજાતા અનેક સંગીત સમારોહમાં તેઓ પોતાનાં વાદન દ્વારા શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરતાં, પરંતુ તે પછી તેઓ વ્યસનોની ખોટી આદતોમાં સપડાયાં. તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડતું રહ્યું. વર્ષ 1966માં તેઓને લકવા થયો. લાંબી બીમારી અને આર્થિક સમસ્યાઓ સામે લડતાં લડતાં 1 જુલાઈ, 1972માં તેઓ અવસાન પામ્યાં.

ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનાં એકમાત્ર પુત્ર મંજૂખાં કે જેઓ દિલ્લી ઘરાનાના તબલાવાદક છે. ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં સાહેબના પ્રમુખ શિષ્યોમાં સ્વ. લોકમાનજી (દિલ્લી), સ્વ. પ્રા. સુધીરકુમાર સકસેના (વડોદરા) અને સ્વ. રમજાનખાંનો સમાવેશ થાય છે.

3. નથ્થૂખાં

ખલીફા નથ્થૂખાંનો જન્મ 1875માં થયો હતો. તેઓ દિલ્લી ઘરાનાનાં યશસ્વી કલાકાર ઉત્સાદ કાલેખાંનાં પૌત્ર અને ઉસ્તાદ બોલી બખ્શખાંના પુત્ર હતા. તેઓની તાલીમ તેઓના પિતા અને દાદાજીનાં માર્ગદર્શન હેઠળ થઈ હતી. દિલ્લી ઘરાનામાં આ ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્તમ કલાકારને સમયમાં ખૂબ જ યશ અને ખ્યાતિ મળ્યાં તેમના 'ખલીફા' જેવી સન્માનજનક ઉપાધિ દ્વારા સંબોધિત કરવામાં આવતા હતા. આજે પણ ઉસ્તાદ નથ્થૂખાંને બે આંગળીઓનાં મધુર વાદન માટે યાદ કરવામાં આવે છે. તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી કલકત્તામાં રહ્યાં અને તેમનાં ચમત્કારિક તબલાં-વાદનથી સંગીતપ્રેમીઓને તૃપ્ત અને મંત્રમુગ્ધ કરતાં રહ્યાં. તેઓના તબલાવાદનની એક ગ્રામોફોન રેકોર્ડ 'हिज मास्टर्स वायस' નામક કંપનીએ બનાવી હતી.

ઉસ્તાદ નથ્થૂખાંનાં પ્રમુખ શિષ્યોમાં મેરઠના ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાં તેમજ કલકત્તાનાં શ્રી હરેન્દ્ર કિશોરરાય ચૌધરી (હીરુ બાબુ) અને શ્રી કેશવચંદ્ર બેનર્જીનો સમાવેશ થાય છે.

વર્ષ 1940માં 65 વર્ષની ઉંમરે ઉસ્તાદ નત્થૂખાઁ પૈગમ્બરવાસી થયાં.

4. નાના પાનસે

નાનાસાહેબ પાનસે મહારાષ્ટ્રનાં સતારા પ્રદેશનાં બાઈ ગામનાં મૂળ નિવાસી હતા. (તેઓનાં જન્મસ્થળ અને જન્મતારીખ ઉપલબ્ધ નથી) આશરે 19મી સદીનાં પૂવાર્ધમાં તેઓનો જન્મ થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. નાનાસાહેબના પિતા એક કીર્તનકાર હતા અને તેઓ એક કીર્તનમંડળીના સંચાલક પણ હતા. નાનાસાહેબ પાનસે નાનપણથી જ તેઓનાં પિતા સાથે મંડળીમાં કીર્તનોમાં પખાવજ-વાદન કરતા. આ કીર્તનમંડળી ભ્રમણ કરતાં વારાણસી પહોંચી. જ્યાં નાનાસાહેબની મુલાકાત સંગીતયોગી રાજપૂત બ્રાહ્મણ બાબુ જોધસિંહ સાથે થઈ. નાના તેઓની કળાથી એટલાં પ્રભાવિત થયા કે તેઓ બાબુ જોધસિંહના

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

શિષ્ય બન્યા અને તે પછી તેઓની પાસે રહીને બાર વર્ષ સુધી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. આ સમયગાળા દરમિયાન તેમણે ખૂબ જ કઠિન સાધના કરીને વાદ્ય પર અદ્ભુત સિદ્ધિ અને અધિકાર હાંસલ કર્યા. તે પછી તેઓ પોતાની કર્મભૂમિ ઈન્દોર આવ્યા. કેટલાક સાહિત્યકારોના મત મુજબ નાનાસાહેબે પોતાનાં વાદનની પ્રારંભિક તાલીમ તેઓના પિતા અને ત્યારબાદ પૂણેના મનાજી કડિતકર અને અલ્હાબાદના યોગીરાજ સ્વામી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી હતી.

એ વર્ષોમાં ઈન્દોરના રાજા સંગીતનાં ગુણ-ગ્રાહક, કદરદાન આશ્રયદાતા હતા. તેથી નાના પાનસેને ઈન્દોર દરબારમાં નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. ત્યાં રહીને નાનાએ પોતાનાં વાદનમાં ગણિતનાં અવનવાં અને અનોખા પ્રયોગો કર્યા અને પોતાના અનેક શિષ્યોને તૈયાર કર્યા. તેઓની મૌલિકતાના કારણે નાનાસાહેબ પાનસે પોતે જ એક ઘરાનું બની ગયા. એ સમયના વિદ્વાનો અને ગુણીજનો અને જાણકારોનાં મત મુજબ નાનાસાહેબ પાનસે જેવું તાલ-મર્મજ્ઞ, તાલશાસ્ત્રી અને મધુરવાદક અન્ય કોઈ ન હતું. તે સમયના સંગીત સમારોહમાં ગાયકો અને વાદકોમાં સતત હરીફાઈ રહેતી માટે તેઓએ 'સુદર્શન' નામના ઠેકાની રચના કરી. જે પખાવજ અને તબલાંવાદકોને સંગીત સભામાં મદદરૂપ બની શકે.

નાનાસાહેબ પાનસેના એકમાત્ર પુત્ર બલવંતરાય યુવાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ પામ્યાં. તેઓનાં પ્રમુખ શિષ્યોમાં બાલાસાહેબ તેમજ વામનરાવ ચાંદબડકર(તબલા)નો સમાવેશ થાય છે.

નાનાસાહેબ પાનસેનો સ્વર્ગવાસ 19મી સદીનાં ઉત્તરાર્ધમાં ઈન્દોરમાં થયો.

પખાવજ-વાદનના ક્ષેત્રમાં એક ઈતિહાસનું નિર્માણ કરનાર, વિશાળ શિષ્યોનો સમૂહ આપનાર તેમજ વાદનમાં મૌલિક કૃતિઓ અને રચનાઓનાં શિલ્પી એવા નાનાસાહેબ પાનસેનું નામ ભારતીય સંગીતના ઈતિહાસમાં અમર રહેશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) પંડિત કિશન મહારાજ કઈ માત્રાના તાલો વગાડવામાં પારંગત હતા ?

(2) ઉસ્તાદ હબીબુદ્દીનખાંનો જીવન-પરિચય આપો.

(3) ઉત્સાદ નથ્થૂખાં સાહેબ કયા ઘરાનાનાં કલાકાર હતા ?

(4) નાના પાનસે કયા વાદ્ય સાથે સંકળાયેલા છે ?

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

10 નિબંધ

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં (1) વૃંદવાદન (2) સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ (3) જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન-આ વિષયો ઉપર વિસ્તૃત નોંધ આપવામાં આવેલ છે. જે વિદ્યાર્થી પોતે સંગીત શીખી રહ્યો છે તેને સંગીત દ્વારા શું પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવનઘડતરમાં તેનું શું મહત્ત્વ છે. તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

1. વૃંદવાદન

વાદ્યવૃંદ અને વૃંદવાદન બન્ને સમાનાર્થી શબ્દો છે. આજની ભારતની સાધારણ જનતા વાદ્યવૃંદથી વધારે ઓરકેસ્ટ્રા શબ્દથી જ વધુ પરિચિત છે. વૃંદવાદનને બે પ્રકારે જુદા પાડી શકાય. એક તાલવાદ્ય, બીજું સ્વરવાદ્ય.

10મી સદી બાદ વિદેશીઓનાં આક્રમણ અને આપસી ફાટફૂટનાં કારણે દેશની એકતા ખંડિત થઈ અને આગળ જતા અંગ્રેજોનાં હાથમાં સત્તા આવી ગઈ અને આપણી આ પરંપરાને નષ્ટ કરવાના પ્રયાસો થવા લાગ્યા. પહેલા સંસ્કૃત નાટકોમાં વૃંદવાદનનું અસ્તિત્વમાં હતું. જેનો લોપ થવા લાગ્યો. અંગ્રેજોનાં સૂર્યાસ્ત વખતે જ્યારે ક્ષેત્રીય ભાષાનાં નાટકો-ભવાઈ-વગેરે શરૂ થયા ત્યારે વૃંદવાદનને મહત્ત્વતા મળવા માડી. જે પ્રાદેશિક નાટક કંપનીઓ અલગ-અલગ જગ્યાએ જઈને કાર્યક્રમો કરતા અને સાથે વૃંદ વાદનનો સમાવેશ કરતા વૃંદવાદનની મહત્ત્વતા વધવા લાગી. વૃંદવાદનમાં હારમોનિયમ, વાયોલીન, સારંગી જેવા વાદ્યોનાં ઉપયોગ થવા લાગતા નાટકો પણ રૂચિકર લાગવા લાગ્યા.

ધીરેધીરે સંગીતપ્રિય રાજાઓ નવાબોએ આ પરંપરાનું સ્વાગત કર્યું, મહત્ત્વ આપ્યું અને વૃંદવાદન એક સ્વતંત્ર કાર્યક્રમની રીતે પણ કરી શકાય તે સમજાવા લાગ્યું. સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિ પછી વૃંદવાદન ક્ષેત્રમાં ઘણાં મહત્ત્વનાં કામ થવા લાગ્યાં. આકાશવાણી દિલ્લી કેન્દ્રમાં ભારત સરકાર દ્વારા એક વૃંદવાદનનું જૂથ ઊભૂં કરવામાં આવ્યું. જેમાં પ્રસિદ્ધ સિતારવાદક પં. રવિશંકરજી, વાંસળીવાદક પં. પન્નલાલ ઘોષ વગેરે મહાન કલાકારોનો સાથ લેવામાં આવ્યો અને ઉચ્ચ સ્તરનાં વૃંદવાદનની રચનાં થઈ. આધુનિક ફ્યુઝન ઓર્કેસ્ટ્રા તે આનો જ એક પ્રકાર ગણાય.

વૃંદવાદનનો બીજો વિચાર છે, તાલવૃંદવાદન. ફક્ત તાલ-લય સાથે સંકળાયેલા તમામ વાદ્યોનો આ પ્રકારનાં વાદનમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે અને લહેરા સાથે તેમનું વાદન કરી, કાર્યક્રમ આપે છે, જેને 'તાલવાદ્ય કચેરી' જેવું નામ પણ આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં તબલા, ઢોલક, નાળ, પખાવજ ઉપરાંત કાર્યક્રમ અનુસાર ઢોલ તથા ખોલનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે.

હાલમાં ફક્ત તબલાનાં જ કલાકારો દ્વારા સમૂહ તબલાવાદન રજૂ કરવામાં આવે છે. જે અત્યારે ખૂબ જ સફળતા પામી રહ્યો છે. ગુજરાતમાં સૌથી વધુ 315 તબલાવાદકો દ્વારા સમૂહ તબલાવાદન કરી અને 'ગિનિસ વર્લ્ડ રેકોર્ડ' પણ સ્થાપવામાં આવેલ છે. જેનું શ્રેય આપણા ગુજરાતના શ્રી મુંજાલ મહેતાને જાય છે. આ પરંપરા પણ હવે વિદેશમાં લોકપ્રિય થતી જાય છે અને ગુજરાતથી ભારતમાં પહેલી વખત જ 20 જણા સાથે અમેરિકા ખાતે સમૂહ તબલાવાદન કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું. જે વૃંદવાદનનો એક પ્રકાર જ ગણી શકાય.

2. સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ

જે કલાકારને તાલનું જ્ઞાન નથી તે ગાયક કે વાદક સંપૂર્ણ નહીં કહેવાય. આથી સતત પરિશ્રમ અને તપસ્યા દ્વારા તાલ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી તે સંગીતમાં આવશ્યક છે. તાલના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરી યોજાતું સંગીત શાસ્ત્રીય નહીં કહેવાય. સંસારમાં લય તથા તાલની શ્રેષ્ઠતા સર્વવ્યાપક છે. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં તે વણાયેલ જોવા મળે છે. સૂર્ય, પૃથ્વી, હૃદયનું ધબકવું વગેરે તેમની ચોક્કસ ગતિ અનુસાર ચાલે છે. એવું જ સંગીતનું ય છે. સંગીતનાં ત્રણે અંગ ગાયન - વાદન - નૃત્યમાં તાલનું મહત્ત્વ છે. સંગીતનું મુખ્ય લક્ષ્ય આનંદની ઉત્પત્તિ અને પ્રાપ્તિનું છે. આ આનંદની પૂર્તિ કરવા તાલની સહાય જરૂરી બને છે. તાલને લીધે જ શાસ્ત્રીયસંગીત ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત તથા સુગમ-લોકસંગીતના ભેદ સ્પષ્ટ થાય છે. દા.ત., ભજન-

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગઝલ કે લોકસંગીતમાં કહેરવા તાલ જ વપરાશે. વિલંબિત ઝૂમરા તાલ નહીં વગાડાય તો આ ભેદ ફક્ત તાલથી પણ પારખી શકાય છે. આ મુજબ તાલ સ્વરોને ગતિ આપે છે અને સંગીતને નિયમબદ્ધ કરે છે.

ગાયન-વાદન અને નૃત્યમાં તાલનું મહત્ત્વ છે. જો સ્વર સંગીતનું શરીર છે તો તાલ તેનો આત્મા છે. જો આત્માને કાઢી નાંખવામાં આવે તો શરીર મૃતદેહ સમાન લઈ જશે. જુદાજુદા તાલોના અને જુદાજુદા લયના પ્રયોગથી સંગીતમાં વિવિધ રસોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેનાથી જ આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. આપણે જોઈએ છે કે જ્યારે ક્યાંય પણ ખુશીનાં ગીતો ગવાતા હોય ત્યારે વાગતા તાલ અને ઊભાં થતાં લયથી આપણી અંદર એક ઉલ્લાસ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે જ્યારે દુઃખથી ભરેલ સંગીત સાંભળીએ ત્યારે ત્યાં તાલની ગતિ ધીમી હોય છે. જે દુઃખની ભાવનાઓને ઘેરી બનાવે છે.

જો સંગીત તાલ વગરનું હોય તો તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારની રસની ઉત્પત્તિ યોગ્ય રીતે નથી થતી. તેવી જ રીતે સ્વરના અભાવથી તાલ પણ નિષ્પ્રાણ લાગશે. વાસ્તવમાં લય તાલનો પ્રાણ છે. એના આધાર પર તાલ જીવિત રહે છે અને સંગીત પણ જીવિત રહે છે.

3. જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન

साहित्य संगीत कलाविहीनः।   साक्षात् पशु पुच्छविशाणहीनः ॥

ઉપરનો શ્લોક ભર્તૃહરિનો છે. જેનો અર્થ છે કે સાહિત્ય સંગીત અને કલા વગરની વ્યક્તિ શિંગડાં અને પૂંછડા વગરનો પશુ સમાન છે. સૃષ્ટિનાં સમસ્ત પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય જન્મ સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે. એવું પણ કહેવાય છે કે દેવતાઓને માટે પણ આ દુર્લભ છે. કારણ કે મનુષ્યદેહથી જ ભગવાનનું ભજન થઈ શકે છે અને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આવા દુર્લભ શરીરને મેળવીને જો મનુષ્ય સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, સંગીત કે અન્ય કલાઓને ના શીખી શકે અથવા તો રસ પણ ન લઈ શકે તો તેનું જીવન નીરસ થઈ જાય છે.

લૌકિક સુખ અને દુઃખમાંથી છૂટકારો મેળવવામાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલા જ સમર્થ સિદ્ધ હોય છે. કોઈ વાર્તાકાર જ્યારે કોઈ કથા લખે છે ત્યારે તેના મનમાં નવા નવા દૃશ્યો ઘુમરાયા કરતાં હોય છે. કલ્પનાથી તેનાં સુખ અને દુઃખ ગ્રહણ કરતા કરતાં તે સાહિત્યસર્જનમાં લીન રહે છે અને જો તે સંગીતકાર હશે તો પોતાના ગાયન, વાદન, નૃત્ય દ્વારા તે ભાવો તથા રસોને પ્રગટ કરે છે. જેમ કે હર્ષ-શોક, ભય, પ્રેમ, ઉલ્લાસ વગેરે. જ્યારે શ્રોતા અને દર્શક આવા સંગીતને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તેને પણ આ રસોની અનુભૂતિ થાય છે. જેના દ્વારા ધ્યાનની અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી મનનો તણાવ દૂર કરી શકે છે.

આજના આધુનિક યુગનાં યુવાનો-વિદ્યાર્થીઓ માટે તેઓનાં જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન એટલા માટે મહત્ત્વનું છે કે યુવાનોને હાલના સમયમાં આનંદ-પ્રમોદનાં સાધનોમાં ઉપલબ્ધ છે તે ખૂબ જ હાનિકારક છે. યુવાનો એ દ્વારા ખોટા રસ્તે જઈ અને તેમનાં જીવનને વેડફી નાંખી રહ્યાં છે અને જ્યારે તેમનેએનું ભાન થાય છે ત્યારે પસ્તાય છે. આવા સંજોગોમાં મનને સ્થિર રાખી - સંગીતસાધના દ્વારા આનંદ પ્રાપ્ત કરી આપણી સંસ્કૃતિને જાળવવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી શકે, એક ચરિત્રવાન શિક્ષક બની શકે, વિદ્યાદાન દ્વારા આજીવિકા મેળવી શકે અને સમાજમાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તે માટે જીવનમાં સંગીતનું સ્થાન અતિ મહત્ત્વનું બની જાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો.

(1) વૃંદવાદન એટલે શું ? જણાવો.

(2) વૃંદવાદન (સમૂહ તબલાવાદન)માં ગુજરાત રાજ્યનાં કયા કલાકારને ગિનિસ વર્લ્ડ રેકોર્ડ પ્રાપ્ત થયો.

(3) 'સંગીતમાં તાલનું મહત્ત્વ' ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખો.

(4) 'જીવનમાં સંગીતનું મહત્ત્વ' ઉપર વિસ્તૃત નોંધ લખો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિભાગ 2 : ક્રિયાત્મક

1 તાલ માહિતી

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં અભ્યાસક્રમમાં આપેલા તાલો જેવા કે ઝપતાલ, તેવરા, વિલંબિત એકતાલ, ધમાર, પંજાબી વગેરેને ઠાય-દુગુન, તિગુન, ચૌગુનમાં હાથથી તાલી-ખાલી બતાવી વિદ્યાર્થીએ રજૂઆત કરવાની છે. આ એકમમાં દરેક તાલો લિપિબદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે. જેનાં અભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીને હાથથી તાલી-ખાલી દ્વારા રજૂઆત કરવાની સરળતા રહે એ આ એકમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

ઝપતાલ :

તબલાના પ્રખ્યાત તાલોમાં ઝપતાલ પણ એક પ્રખ્યાત તાલ છે. આ તાલ સોલોવાદન સિવાય ખ્યાલ ગાયન અને વાદ્ય સંગીતમાં સંગત માટે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ તાલ મોટે ભાગે મધ્યલયમાં વગાડવામાં આવે છે. તેનો ઉપયોગ કથ્થક નૃત્ય તેંમજ સોલો વાદન કરવામાં આવે છે. આ તાલના અર્ધસપ્તપદી તાલમાં પેશકાર, કાયદા, ટુકડા, પરન, રેલા વગેરેની સુંદર રીતે રજૂઆત કરી શકાય છે.

તાલ માહિતી

માત્રા - 10
ખંડ - 4
તાલી - 1 - 3 - 8 માત્રા ઉપર
ખાલી - 6 માત્રા ઉપર
જાતિ - ખંડ જાતિ

ઠાયલય

ધીં	ના	ધીં	ધીં	ના	
×		2			
તીં	ના	ધીં	ધીં	ના	ધીં
0		3			×

દુગુન

ધીના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	
×		2			
ધીંના	ધીંધીં	નાતીં	નાધીં	ધીંના	ધીં
0		3			×

તિગુન

ધીંનાધીં	ધીંનાતીં	નાધીંધીં	નાધીંના	ધીંધીંના	
×		2			
તીંનાધીં	ધીંનાધી	નાધીંધીં	નાતીંના	ધીંધીંના	ધીં
0		3			×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ચૌગુન

ધીનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીના	ધીંધીનાતીં	નાધીંધીંના		
×		2				
ધીનાધીંધીં	નાતીંનાધીં	ધીંનાધીના	ધીંધીનાતી	નાધીધીંના		ધીં
0		3				×

તેવરા તાલ :

આ પખાવજનો તાલ છે. એની બધી જ વિશેષતાઓ ચૌતાલ પ્રમાણે છે. આ તાલમાં ખાલી આવતી નથી. આ તાલનો ઉપયોગ પખાવજ ઉપર સ્વતંત્ર વાદન કરવામાં થાય છે એટલે એમાં પરન, રેલા, ચક્કદાર, ટુકડા વગેરે વગાડવામાં આવે છે. આ તાલ મધ્યલયમાં વગાડવો. આ અસમપદી તાલ છે.

માત્રા - 7

ખંડ - 3

તાલી - 1 - 4 - 6 માત્રા ઉપર

ખાલી - નથી

જાતિ - મિશ્ર

ઠાય લય

ધા	દિં	તા	તીટ	કતા	ગદી	ગન	ધા
×			2		3		×

જાતિ - મિશ્ર

દુગુન

ધાદિં	તાતીટ	કતગદી	ગનધા	દિંતા	તીટકતા	ગદિગન	ધા
×			2		3		×

તિગુન

ધાદિતા	તીટકતાગદી	ગનધાદિં	
×			
તાતીટકતા	ગદીગનધા	દિંતાતીટ	કતાગદિગન	ધા
2		3		×

ચૌગુન

ધાદિતાતીટ	કતાગદીગનધા	દિંતાતીટકતા		
×				
ગદિગનધાદિં	તાતીટકતાગદિ	ગનધાદિંતા	તીટકતાગદિગન	ધા
2		3		×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિલંબિત એકતાલ :

આ તાલનો ઉપયોગ ખ્યાલ અંગની ગાયન શૈલીમાં સંગત કરવા માટે થાય છે. એવું કહેવાય છે કે જ્યારે ખ્યાલ ગાયકીની શોધ થઈ ત્યારે તે ગાયન શૈલીની સંગત માટે આ તાલની શોધ કરવામાં આવી છે.

તાલ માહિતી

માત્રા - 12, ખંડ - 6, તાલી - 1, 5, 9, 11 ખાલી - 3, 7

ધીંઽઽત્રક	ધીંઽઽત્રક	ધાઽઽગે	તીરકીટ	
×		0		
તીંઽઽઽ	નાઽઽઽ	કઽઽઽ	તાઽઽઽ	
2		0		
ધાઽધાગે	તીરકીટ	ધીંઽઽઽ	ધાઽઽઽ	ધીં
3		4		×

તાલ : ધમાર :

પખાવજ શૈલીનો ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ તાલ છે. ધમાર એક પ્રકારની ગાયકીનું નામ પણ છે અને આ ગાયકી સાથે સંગત કરવા માટે આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. પખાવજ અંગનો તાલ હોવાથી તેમાં ખુલ્લા અને ગંભીર પ્રકારનાં બોલોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આ તાલમાં ઉઠાન, પરન, રેલા, ટુકડા, ચક્રધાર વગેરે વગાડવામાં આવે છે. પખાવજનાં સ્વતંત્ર વાદનમાં આ તાલનો ઉપયોગ ખૂબ જ થાય છે. કથ્થક નૃત્યમાં પણ આ તાલનો ઉપયોગ મોટે થાય છે. વધુ ભાગે મધ્યલયમાં વગાડવામાં આવતો. આ એક વિષમપદી તાલ છે.

તાલ - માહિતી

માત્રા - 14

ખંડ - 4

તાલી - 1, 6, 11મી માત્રા ઉપર

ખાલી - 8 ઉપર

જાતિ - ખંડ

તાલધમાર = ઠાય લય

ક	ધી	ટ	ધી	ટ	ધા	ઽ	ગ	તી	ટ	તી	ટ	તા	ઽ	ક
×					2		0			3				×

દુગુન

કધી	ટધીં	ટધા	ઽગ	તીટ	તીટ	તાઽ	
×					2		
કધી	ટધી	ટધા	ઽગ	તીટ	તીટ	તાઽ	ક
0			3				×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તિગુન

કધીટ	ધીટધા	ડગતી	ટતીટ	તાડક	|	
×						
ધીટધી	ટધાડ |	ગતીટ	તીટતા	ડકધી	|	
2		0				
ટધીટ	ધાડગ	તીટતી	ટતાડ	||	ક	
3					×	

ચૌગુન

કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ	તાડકધી	ટધીટધા	|
×					
ડગતીટ	તીટતાડ |				
2					
કધીટધી	ટધાડગ	તીટતીટ |			
0					
તાડકધી	ટધીટધા	ડગતીટ	તીટતાડ ||	ક	
3				×	

તાલ : પંજાબી :

આ તાલનો જન્મ પંજાબમાં થયો હોય તેવું માનવામાં આવે છે. મોટે ભાગે ઠુમરી ગાયનશૈલીમાં આ તાલનો ઉપયોગ થાય છે. આ તાલનો ઉપયોગ મધ્યલયમાં જ થતો હોવાથી તેમાં વિશેષ તૈયારીથી વગાડી શકાતું નથી. ત્રિતાલની જેમ જ આ તાલની તાલી-ખાલી અને તાલ સ્વરૂપ છે. સંગતનો તાલ હોવાથી આ તાલમાં સ્વતંત્રવાદન કરવામાં આવતું નથી, પરંતુ ઠુમરીની સંગતમાં લગ્ગી- લડી વગાડવાનો પ્રચાર છે.

તાલ-માહિતી

માત્રા - 16, ખંડ - 4, તાલી - 1, 3, 15 ખાલી - 9, જાતિ-ચતુસ્ર

ઠાય લય

ધાડ	ગધી	ડગ	ધાડ |	ધાગે	નધી	ડગ	ધાડ |	
×				2				
તાડ	કતી	ડક	તાડ |	ધાગે	નધી	ડગ	ધાડ |	ધા
0				3				×

દુગુન

ધાડગધી	ડગધાડ	ધાગેનધી	ડગધાડ	|
×				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાડકતી ડકતાડ ધાગેનધી ડગધાડ

2

ધાડગધી ડગિધાડ ધાગેનધી ડગધાડ

0

તાડકતી ડકતાડ ધાગેનધી ડગધાડ | ધા

3 ×

તિગુન

ધાડગધીડગ ધાડધાગેનધી ડગધાડતાડ કતીડકતાડ |

×

ધાગેનધીડગ ધાડધાડગધી ડગધાડધાગે નદીડગધાડ |

2

તાડકતીડક તાડધાગેનધી ડગધાડધાડ ગધીડગધાડ |

0

ધાગેનધીડગ ધાડતાડકતી ડકતાડધાગે નધીડગધાડ | ધા

3 ×

ચૌગુન

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ |

×

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ |

2

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ |

0

ધાડગધીડગધાડ ધાગેનધીડગધાડ તાડકતીડકતાડ ધાગેનધીડગધાડ | ધા

3 ×

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

1. તાલ ઝપતાલમાં ખાલી કઈ માત્ર પર આવે છે ?
2. ધમાર તાલના કેટલા વિભાગ છે ?
3. તાલ ઝપતાલને કઈ લયમાં વગાડવામાં આવે છે ?

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. તાલ-ઝપતાલની માત્રા કેટલી છે ?
2. તાલ-તેવરા કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?
3. એકતાલમાં કેટલા વિભાગ છે ?
4. તાલ-ધમાર કઈ ગાયન શૈલીમાં ઉપયોગી છે ?
5. પંજાબી તાલની કેટલી માત્રા છે ?

3. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના સાચા જવાબ સામે ટીક કરો.

(1) તાલ ઝપતાલમાં કેટલા વિભાગ છે ?

(અ) ત્રણ (બ) ચાર (ક) બે (ડ) પાંચ

(2) તાલ તેવરાના કેટલા વિભાગ છે ?

(અ) બે (બ) એક (ક) ત્રણ (ડ) ચાર

(3) એકતાલમાં કેટલી ખાલી આવે છે ?

(અ) ચાર (બ) બે (ક) ત્રણ (ડ) પાંચ

(4) તાલ ધમાર કયા વાદ્ય પર વગાડવામાં આવે છે ?

(અ) ઢોલક (બ) પખાવજ (ક) તબલા (ડ) નાલ

(5) પંજાબી તાલના કેટલા વિભાગ છે ?

(અ) ચાર (બ) બે (ક) ત્રણ (ડ) છ

4. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે તૈયાર કરાવવું.

1. પંજાબી તાલને હાથથી તાલી ખાલી બતાવીને બોલાવવું.
2. ઝપતાલને હાથથી તાલી ખાલી બતાવીને ઠાય અને દુગુન લયમાં બોલવાનો અભ્યાસ કરાવવો.
3. તાલ એકતાલને તબલાં પર ઠાય અને દુગુન લયમાં વગાડતાં શીખવાડવું.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

2 વિલંબિત લયના તાલ અને મુખડા

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં

વિલંબિત એકતાલ

વિલંબિત તિલવાડા અને

વિલંબિત ઝૂમરા તથા તાલમાં વિલંબિત લયમાં મુખડા કેવી રીતે વગાડી શકાય તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એનો મુખ્ય હેતુ વિદ્યાર્થી તેમના વાદનમાં તૈયારી બતાવી શકે તે છે.

વિલંબિત એકતાલ

(1) ધીંઽઽઽ ધીંઽઽઽ | ધાઽધાગે તિરકિટ |
×   0
તીંઽઽઽ તાઽઽઽ | કઽઽઽ તાઽઽઽ |
2   0
ધાઽધાગે તિરકિટ | ધીંઽઽઽ
3   4
ધાઽતિરકિટતક તાઽતિરકિટતક તિરકિટતકતા તિરકિટતધાતી | ધીં
                                                  ×

(2) ધીંઽઽઽ ધીંઽઽઽ | ધાઽધાગે તિરકિટ |
×   0
તીંઽઽઽ નાઽઽઽ | કઽઽઽ તાઽઽઽ |
2   0
ધાઽધાગે તિરકિટ | ધીંઽઽઽ ધાઽ
3   0
તકતીના કીટતકતાતીટ કીટતકતીરકીટ તકતાતીરકીટ | ધીં
                                          ×

વિલંબિત તિલવાડા

(1) ધીંઽઽઽ તિરકિટ ધીંઽઽઽ ધીંઽઽઽ | ધાઽઽઽ ધાઽઽઽ તીંઽઽઽ તીંઽઽ |
×   2
તીંઽઽઽ તિરકિટ ધીંઽઽઽ ધીંઽઽઽ | ધાઽઽઽ ધાઽઽઽ ધીંઽઽઽ
0   3
તિરકિટ તકકઽાન ઽતક તિરકિટ | ધીં
                          ×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2)	ધીંડડડ	તિરકિટ	ધીંડડડ	ધીંડડડ	ધાડડડ	ધાડડડ	તીંડડડ	તીંડડડ	
	×				2				
	તીંડડડ	તિરકિટ	તીંડડડ	તીંડડડ	ધાડડડ	ધાડડડ	ધીંડડડ		
	0				3				
					ધીં ડ	ધાતીરકીટતક		તાતીરકીટતક	ધીં
									×

વિલંબિત ઝૂમરા

(1)	ધીંડડડ	ધાડડડ	તિરકિટ	ધીંડડડ	ધીંડડડ	ધાડગેગે	તિરકિટ
	×			2			
	તીડડડ	તાડડડ	તિરકિટ	ધીંડડડ	ધીંડડડ	ધાડગેગે	
	0			3			
				તિરકિટ	તકકડાન	ડડતક	તિરકિટ | ધીં ×

(2)	ધીંડડડ	ધાડડડ	તિરકિટ	ધીંડડડ	ધીંડડડ	ધાડગેગે	તિરકીટ
	×			2			
	તીંડડડ	તાડડડ	તિરકિટ	ધીંડડડ	ધીંડડડ	ધાડગેગે	
	0			3			
			તીનાકીટતક		તાતીરકીટતક	તીરકીટતકતા	તીરકીટધાતી | ધીં ×

સ્વાધ્યાય

1. માંગ્યા મુજબ કરો.

(1) વિલંબિત એકતાલમાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.

(2) વિલંબિત એકતાલમાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.

(3) વિલંબિત તિલવાડામાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.

(4) વિલંબિત તિલવાડામાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.

(5) વિલંબિત ઝુમરામાં છેલ્લી બે માત્રામાં નવા બે મુખડા બનાવો.

(6) વિલંબિત ઝૂમરામાં છેલ્લી ચાર માત્રામાં નવા મુખડા બનાવો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

3 તબલાં મેળવવાનું સામાન્ય જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાંને સ્વરમાં કેવી રીતે મેળવવું તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. અનુભવ દ્વારા જ આ જ્ઞાન શક્ય છે, પરંતુ આ એકમમાં જે રીત સમજાવી છે તેના દ્વારા વિદ્યાર્થીને જરૂરી માર્ગદર્શન મળી રહે તેવો આ પ્રયાસ છે.

તબલાં મેળવવાનું સામાન્ય જ્ઞાન :

તબલાં વગાડતાં પહેલાં તબલાંને કોઈ ચોક્કસ સ્વરમાં મેળવવું ખૂબ જ જરૂરી છે, કારણ કે મેળવ્યા વગરનું તબલું સંગીતમાં ઉપયોગી નથી થઈ શકતું અને સંગીત બેસૂરું લાગે છે.

તબલાં મેળવવાની બે રીત છે :

(1) આ વિધિમાં ઘણા તબલાંને આમને-સામને મેળવવામાં આવે છે. જેમ કે તબલાંની પડીનાં સામસામેનાં 'ઘર' મેળવવામાં આવે છે.

(2) આ વિધિમાં ઘણા તબલાંની પડીનાં એક 'ઘર'ને મેળવ્યા બાદ આગળ વધતા જાય અને દરેક ઘરને મેળવે છે.

ગાયનમાં પુરુષ તથા સ્ત્રીનાં સ્વર લગભગ જુદા હોય છે તેથી બે અલગ પ્રકારના સ્વરના તબલાં હોવા જોઈએ. કારણ કે પુરુષનાં અવાજની કુદરતીક્ષમતા લગભગ હાર્મોનિયમ સ્વર પ્રમાણે કાળી - 1 અથવા સફેદ - 2 માં હોય છે, જ્યારે સ્ત્રીના સ્વર પ્રમાણે કાળી 3 - 4 - 5 પ્રમાણે હોય છે.

તબલાંને ઊંચે તથા નીચે ઉતારવા-ચઢાવવા માટે તબલાંની પડીનો ગજરો - ગટ્ટા તથા હથોડીનો ઉપયોગ થાય છે.

તબલાંને ઊંચા સ્વરમાં લઈ જવા માટે ગજરા તથા ગટ્ટા ઉપર હથોડીનો આઘાત કરવાથી સ્વરમાં પરિવર્તન આવશે તથા સ્વર ઊંચે જશે.

તબલાંને નીચા સ્વરમાં લઈ જવા માટે ગજરા તથા ગટ્ટાને નીચેથી હથોડીના આઘાત કરવાથી સ્વરમાં પરિવર્તન આવશે જેથી સ્વર નીચો થશે.

સ્વરમાં અડધા સ્વરનો ફરક હોય તો ગજરા ઉપર હથોડીના આઘાતથી તબલું મેળવવું હિતાવહ છે. બાકી ગટ્ટા ઉપરથી મેળવાયેલ તબલું સ્વરમાં સ્થિરતા લાવે છે અને વારેવારે તબલાંને મેળવવાની જરૂર પડતી નથી.

આ સામાન્ય સમજ છે. અનુભવ તથા સૂઝબૂઝ દ્વારા જ સ્વરજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં તબલું મેળવવું આસાન બની જાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોમાં સાચો વિકલ્પ શોધી જવાબ લખો.

(1) તબલાં મેળવવા માટે કયા સાધનનો ઉપયોગ થાય છે ?

(અ) પથ્થર (બ) હથોડી

(2) સ્વરને ઉપર ચઢાવવા માટે ગટ્ટાને કઈ તરફ આઘાત કરવામાં આવે છે.

(અ) નીચે (બ) ઉપર

(3) પુરુષ ગાયક માટે કયા સ્વરનું તબલું ઉપયોગી છે ?

(અ) કાળી-1 (બ) કાળી-4 (ક) કાળી-3 (ડ) કાળી-5

(4) અડધો સ્વર ઉતારવા માટે હથોડીનો આઘાત ક્યાં કરવામાં આવે છે ?

(અ) ગજરા પર (બ) કોઠી પર

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

4 ગાયનશૈલીના તાલ

પ્રસ્તાવના :

હિન્દુસ્તાની સંગીતમાં ઘણા પ્રકારની ગાયનશૈલી છે. તે દરેક પ્રકારની ગાયનશૈલીમાં અલગ અલગ પ્રકારનાં તાલોનો ઉપયોગ થાય છે, જેનો આ એકમમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. મોગલ શાસનકાળમાં સંગીતમાં ઘણા પરિવર્તન થયા. આ કાળમાં ઘણી નવી ગાયનશૈલી તથા તાલ સાથે તાલવાદ્યોનું સર્જન થયું અને તે નવી શૈલી પ્રમાણે તાલના ઠેકા તથા તાલવાદ્યોનું નિર્માણ થયું તે આ એકમમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે.

જુદા જુદા પ્રયોગની દૃષ્ટિથી આધુનિક યુગમાં ગાયનમાં દ્રુપદ-ધમાર-ખ્યાલ, ટપ્પા, ઠુમરી, લોકગીત, કવ્વાલી, તથા તંતુ વાદ્યોમાં મસીતખાની - રજાખાની, પ્રાદેશિક નૃત્યો તથા કથ્થક નૃત્ય પ્રચલિત છે. આ દરેક પ્રકારો સાથે અલગ અલગ તાલોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

દ્રુપદ-ધમાર - ગાયકી પ્રકાર સાથે :

ચૌતાલ, સૂલતાલ, તેવરા, ધમાર જેવા તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

ખ્યાલ ગાયકી સાથે :

વિલંબિત - એકતાલ
વિલંબિત - ત્રિતાલ
વિલંબિત - ઝૂમરા
વિલંબિત - ઝપતાલ
વિલંબિત - તિલવાડા વગેરે તાલો.

- **તંતુ વાદ્યોમાં** - ગતોની સાથે પણ ઉપર્યુક્ત તાલ દરેક લયમાં વાગશે. જેમાં ત્રિતાલ, એકતાલ, ઝપતાલ, રૂપક વગેરે વાગશે.

જ્યારે ભાવસંગીત - લોકનૃત્યો - સુગમ સંગીત , ગરબા વગેરે સાથે.

દાદરા
કહેરવા
હીંચ
ખેમટા વગેરે તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

- **ઠુમરી જેવી ઉપશાસ્ત્રીય ગાયનશૈલી સાથે**

દીપચંદી
પંજાબી
અદ્ધા   વગેરે તાલોનો પ્રયોગ થાય છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ જોડકાં જોડો

(1)	વિલંબિત એકતાલ	-	સુગમ સંગીત
(2)	કહેરવા	-	ખ્યાલ
(3)	દીપચંદી	-	ગરબા
(4)	ચૌતાલ	-	ઠુમરી
(5)	હીંચ	-	દ્રુપદ-ધમાર ગાયકી

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

5 બોલની નિકાસવિધિ

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તબલાના વિવિધ બોલ તબલા તથા બાંયા પર કેવી રીતે વાગશે તેની નિકાસ વિધિ આપવામાં આવી છે. અઘરા લાગતાં આ બોલો સરળતાથી વિદ્યાર્થી વગાડી શકે તે તેનો હેતુ છે. દરેક ઘરાનામાં બોલોની નિકાસ વિધિ અલગ અલગ હોય છે, પરંતુ વિદ્યાર્થીની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખી અહીં દિલ્હી અને અજરાડા ઘરાનાની નિકાસ વિધિ આપવામાં આવી છે. જેથી વિદ્યાર્થીને આ બંને ઘરાનાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

સૌ પ્રથમ આપણા પંજાની આંગળીઓનાં નામ જણાવ્યા છે. જેથી સરળતાથી સમજી શકાય.

અંગૂઠાથી પ્રથમ આંગળી - તર્જની

અંગૂઠાથી બીજી આંગળી - મધ્યમા

અંગૂઠાથી ત્રીજી આંગળી - અનામિકા

અંગૂઠાથી ચોથી આંગળી - કનિષ્ઠિકા

(1) ધેત્ તગીન

ધેત - તબલા ઉપરની સ્યાહી ઉપર ચારે આંગળીઓનો ભેગો આઘાત કરતાંની સાથે બાંયા ઉપર 'ગે' વગાડતા આ બોલ ઉત્પન્ન થશે.

ત - તબલા ઉપર તર્જનીથી કિનાર ઉપર આઘાત કરતા 'ત' ઉત્પન્ન થશે.

ગી - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાથી આઘાત કરતા 'ગી' ઉત્પન્ન થશે.

ન - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતા 'ન' ઉત્પન્ન થશે.

(2) ધુમકિટ ગદિગન :

ધુમ - 'ધુ' અને 'મ' અલગ ન વગાડતા બંને સાથે વગાડતા 'ધુમ' શબ્દ નીકળશે એટલે કે તબલા ઉપર ચારે આંગળીઓનો સ્યાહી ઉપર આઘાત કરવા સાથે બાંયા ઉપર 'ગ' વગાડવાથી 'ધુમ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'કિ' - બાંયા ઉપર પૂરા પંજાના આઘાતથી સીધા પંજાથી આઘાત કરતાં 'કિ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ટ' - તબલા ઉપર સ્યાહીના ભાગે મધ્યમા, અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાના આઘાતથી 'ટ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

ગ - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકા બંને આંગળીઓનાં સંયુક્ત આઘાતથી 'ગ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

દિ - તબલા ઉપર સ્યાહીના ભાગ ઉપર પૂરા પંજાના આઘાતથી એટલે કે ચારે આંગળીઓના હલક પ્રહારથી 'દિ' ઉત્પન્ન થશે.

ગ - બાંયા ઉપર મધ્યમા અને અનામિકા બંને આગળીઓના સંયુક્ત આઘાતથી 'ગ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ન' - તબલાની સ્યાહી ઉપર અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાના પ્રહારથી 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3) ગીડનગતકધા :

ગી - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના આઘાતથી 'ગી' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

ડ - તબલા ઉપર સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર અનામિકા તથા કનિષ્ઠિકાથી આઘાત કરતા 'ડ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ન' - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતાં 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ગ' - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના સંયુક્ત આઘાતથી 'ગ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ત' - તબલાની સ્યાહી ઉપર ચારે આંગળીઓના આઘાતથી 'ત' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ક' - બાંયાના પૂરા પંજાના આઘાતથી બાંયા ઉપર વાગતા બોલને 'ક' કહેવાશે.

'ધા' - તબલા ઉપર તર્જનીથી તથા બાંયા ઉપર મધ્યમા અને અનામિકાના આઘાતથી વાગતા બોલને 'ધા' કહેવાશે.

(4) ગેનાધાડ :

ગે - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના ઘાતથી સ્યાહીના ઉપરના ભાગમાં વગાડવાથી 'ગે' ઉત્પન્ન થશે.

'ના' - તર્જનીથી તબલાની કિનાર ઉપર વગાડતા 'ના' બોલ ઉત્પન્ન થશે.

ધા - તર્જનીથી તબલાની કિનાર ઉપર આઘાત કરતા સાથે બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના ઉપરના ભાગે આઘાત કરતા 'ધા' બોલ ઉત્પન્ન થશે.

'ડ' - અનામિકાથી તબલાની સ્યાહીના નીચેના ભાગ તથા મેદાનથી થોડા ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતા 'ડ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

(5) દિનગીનતક :

દિ - તબલા ઉપર તર્જનીથી સ્યાહીના ભાગ ઉપર હલકા હાથે વગાડતા 'દિ' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ન' - તબલા ઉપર અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતા 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ગી' - બાંયા ઉપર મધ્યમા તથા અનામિકાના આઘાતથી સ્યાહીથી થોડા ઉપરના ભાગ ઉપર આઘાત કરતાં 'ગી' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ન' - તબલા ઉપર અનામિકા દ્વારા સ્યાહીના નીચેના તથા મેદાનથી ઉપરના ભાગ ઉપર વગાડતાં 'ન' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ત' - તબલાની કિનાર ઉપર તર્જનીથી આઘાત કરતાં 'ત' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

'ક' - બાંયા ઉપર ખુલ્લા પંજાથી આઘાત કરતાં 'ક' શબ્દ ઉત્પન્ન થશે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) 'ધુમકિટ' બોલ તબલા તથા બાંયા ઉપર કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે ?

(2) 'ક' શબ્દ તબલા જોડીમાં કયાં વગાડવામાં આવે છે ?

(3) 'ગદિગન' બોલ તબલા તથા બાંયા ઉપર કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે ?

(4) અંગૂઠાથી પ્રથમ આંગળીને શું કહેવાય ?

(5) અંગૂઠાથી ત્રીજી આંગળીને શું કહેવાય ?

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

6 ત્રિતાલમાં વાદન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં વિદ્યાર્થીએ ત્રિતાલમાં કેવી રીતે તબલાવાદન કરવાનું હોય છે તેની માહિતી સાથે ઉઠાન-પેશકાર-કાયદા-પલટા, રેલા, ગત ટુકડા, ચક્રધાર, પરન, નૌહક્કા તિહાઈ વગેરેની જાણકારી પણ આપવામાં આવેલ છે. આ સાથે વિદ્યાર્થી 15 મિનિટનું તબલાવાદન કરી શકે એટલો તાલવિસ્તાર નમૂનારૂપે આપેલો છે.

ત્રિતાલ પેશકાર

ધીંકડધીંતા ×	ડધાધીતા	ધાકડધાતી	ધાધાધીંતા |
તીત્ધાગધા 2	ધીંતાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધા તીંતા |
તીંકડતીતા 0	ડતાતીતા	તાકડતાતી	તાતાતીંના |
તીત્ધાગધા 3	ધીંતાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધાધીંતા |

પલટા

1.	ધીંડધાકડધીં ×	ડધાકડધીંતા	ધાકડધાતી	ધાધાધીંતા |
	તીત્ધાગધા 2	ધીંધાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધા તીંતા |
	તીંતાકડતીં 0	ડતાકડતીંતા	તાકડતાતી	તાતાતીંતા |
	તીત્ધાગધા 3	ધીંધાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધા ધીંતા |
2.	ધાધાધીંતા ×	ધાધાધીંતા	ધાકડધાતી	ધાધા ધીંતા |
	તીત્ધાગધા 2	ધીંધાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધા તીંતા |
	તાતાતીંતા 0	તાતાતીંતા	તાકડતાતી	તાતાતીંતા |
	તીત્ ધાગધા 2	ધીંધાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધાધીંતા |

તિહાઈ

ધીંકડધીંતા ×	ડધાધીંતા	ધાકડધાતી	ધાધાધીંતા |
તીત્ધાગધા 2	ધીંતાધાતી	ધાકડધાતી	ધાધાતીંતા |

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

કીટતકતીંના	કીટતકતીનતીના	કીનાતાકેતીરકીટ	તાકેત્રકતીંનાકીન	|
0				
તીત્ધાગધા	ધીંતાધાકડ	ધાધીંતાધા	ડકડધાધીંતા	|| ધા
3				×

'ઉઠાન'

કિટતક	તા	કીટતક	તા	|
×				
તીંડનાડ	કિટતક	તાડતીર	કિટતક	|
2				
ધેત	ધીરધીર	કિટતક	ધેત્	|
0				
ધીરધીર	કિટકત	ધાડતીર	કિટતક	|
3				
કિટતક	તા	ધીરધીર	કિટતક	|
×				
ધા	તા	કિટતક	તા	|
2				
ધીરધીર	કિટતક	ધા	તા	|
0				
કિટતક	તા	ધિરધિર	કિટતક	|| ધા
3				×

કાયદા

ધાતી	ધાગે	નધા	તિરકિટ	|
×				
ધાતી	ધાગે	તીંના	કીના	|
2				
તાતી	તાકે	નતા	તિરકિટ	|
0				
ધાતી	ધાગે	ધીંના	ગીના	||
3				

દુગુન

ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	તીંનાકીના	|
×				
તાતીતાકે	નતાતિરકિટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના	|
2				
ધાતીધાગે	નધા તિરકિટ	ધાતી ધાગે	તીંનાકીના	|
0				
તાતીતાકે	નતા તીરકીટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના	||
3				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પલટા

(1)	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ |
	×			
	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	તીંનાકીના |
	2			
	તાતીતાકે	નતાતિરકિટ	તાતીતાકે	નતાતિરકિટ |
	૩			
	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના |
	3			
(2)	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	નધાતિરકિટ	નધા તીરકીટ |
	×			
	ધાતીધાગે	નધા તિરકિટ	ધાતીધાગે	તીંનાકીના |
	2			
	તાતીતાકે	નતા તિરકિટ	નતા તિરકિટ	નતા તિરકિટ |
	0			
	ધાતીધાગે	નધા તિરકિટ	ધાતી ધાગે	ધીંનાગીના |
	3			
(૩)	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના	ધીંનાગીના	ધીંનાગીના |
	×			
	ધાતી ધાગે	નધા તિરકિટ	ધાતીધાગે	તીંનાકીના |
	2			
	તાતીતાકે	તીંનાકીના	તીનાકીના	તીંનાકીના |
	0			
	ધાતીધાગે	નધા તિરકિટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના |
	3			
(4)	ધાતી ધાગે	ધીંનાગીના	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના |
	×			
	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	તીંનાકીના |
	2			
	તાતીતાકે	તીનાકીના	તાતીતાકે	તીંનાકીના |
	0			
	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના |
	3			

તિહાઈ

ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના |
×			
ધાऽऽऽ	તિરકિટ	ધાતીધાગે	નધાતિરકિટ |
2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધાડડડ	તીરકીટ	|	
0					
ધાતીધાગે	નધાતીરકીટ	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના	||	ધા
3					×

ટુકડા-1

તકિટધા	ત્રકધેટે	ધેટેધાગે	ધીંનાગીના	|	
×					
નગનગ	તિરકિટ	ગેગેનગ	તીંનાકીના	|	
2					
ગીનકતા	ગેગેતિરકિટ	ધાડકતા	ગીનકતા	|	
0					
ગેગે તિરકિટ	ધાડકતા	ગીનકતા	ગેગેતિરકિટ	|	ધા
3					×

ટુકડા-2

ધેતધેત	તાડત્રક	ધેડતાડ	ગેગેતીટ	|	
×					
કડતીટ	ગદીગન	ધાડત્રક	ધેડતાડ	|	
2					
ગેગેતીટ	કડતીટ	ગદીગન	ધાડત્રક	|	
0					
ધેડતાડ	ગેગેતીટ	કડતીટ	ગદીગન	||	ધા
3					×

1-રેલા

ધાડડડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડડડ	|	
×					
ધાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક	|	
2					
તાડડડ	તીડતીર	કીટતક	ધાડડડ	|	
0					
ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	||	ધા
3					×

રેલાના પલટા

(1)	ધાડ	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	|
	×				
	ધાડ	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	|
	2				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક	
	3				
	તાડ	તાડ	તાડતીર	કીટતક	
	×				
	તાડ	તાડ	તાડતીર	કીટતક	
	2				
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	
	3				
(2)	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	ધાડ	
	×				
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	ધાડ	
	2				
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક	
	3				
	તાડતીર	કીટતક	તાડ	તાડ	
	×				
	તાડતીર	કીટતક	તાડ	તાડ	
	2				
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	
	3				
(3)	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	
	×				
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	ધાડ	
	2				
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક	
	3				
	તાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક	
	×				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	તાડતીર	કીટતક	તાડ	તાડ |
	2			
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ |
	0			
	ધાડતીર	કીટક્ત	ધાડતીર	કીટતક |
	3			
(4)	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
	×			
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
	2			
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ |
	0			
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
	3			
	તાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક |
	×			
	તાડતીર	કીટતક	તાડતીર	કીટતક |
	2			
	ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ |
	0			
	ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
	3			

તિહાઈ

ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ |
×			
ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
2			
ધા	ડ	તીર	કીટ |
0			
ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ |
3			
ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક |
×			
ધા	ડ	તીર	કીટ |
2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધાડ	ધાડતીર	કીટતક	ધાડ	|	
0					
ધાડતીર	કીટતક	ધાડતીર	કીટતક	||	ધા
3					×

2-રેલા

ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	|	
×					
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	|	
2					
તાડતીટ	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	|	
0					
ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ	||	ધા
3					×

પલટા

(1)	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	|
	×				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	|
	2				
	ધાડ તીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	|
	0				
	ધાડ તીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક	|
	3				
	તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	|
	×				
	તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક	|
	2				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક	|
	0				
	ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ	|
	3				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પલટા-2

ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
×			
ધીરધીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
2			
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
0			
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક
3			
તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
×			
તીરતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
2			
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
0			
ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ
3			

પલ્ટા-3

ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
×			
ધીરધીર	કડતડ	ધીરધીર	કીટતક
2			
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
0			
ધાડતીર	કીટતક	તીંડનાડ	કીડનક
3			
તાડતીર	કીટતક	તીરતીર	કીટતક
×			
તીરતીર	કડતડ	તીરતીર	કીટતક
2			
ધાડતીર	કીટતક	ધીરધીર	કીટતક
0			
ધાડતીર	કીટતક	ધીંડનાડ	ધીડનગ
3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તિહાઈ

ધાડતીર   કીટતક   ધીરધીર   કીટતક |

×

ધાડતીર   કીટતક   તીંડનાડ   કીડનક |

2

ધાડ   ડડ   ધીરધીર   કીટતક |

0

ધાડતીર   કીટતક   ધીરધીર   કીટતક ||

3

ધાડતીર   કીટતક   તીંડનાડ   કીડનક |

×

ધાડ   ડડ   ધીરધીર   કીટતક |

2

ધાડતીર   કીટતક   ધીરધીર   કીટતક |

0

ધાડતીર   કીટતક   તીંડનાડ   કીડનક || ધા

3   ×

કાયદા

ધાતી   ટધા   તીટ   ધાધા | તીટ   ધાગે   તીંના   કીના

×   2

તાતી   ટતા   તીટ   ધાધા | તીટ   ધાગે   ધીના   ગીના ||

0   3

દુગુન

ધાતીટધા   તીટધાધા   તીટધાગે   તીંનાકીના |

×

તાતીટતા   તીટધાધા   તીટધાગે   ધીંનાગીના |

2

ધાતીટધા   તીટધાધા   તીટધાગે   તીંનાકીના |

0

તાતીટતા   તીટધાધા   તીટધાગે   ધીંનાગીના ||

3

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

1 - પલટા

×	ધાતીટધા	તીટધાધા	ધાતીટધા	તીટધાધા
2	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
0	તાતીટતા	તીટતાતા	તાતીટતા	તીટતાતા
3	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના

2 - પલટા

×	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાધા	તીટ ધાધા
2	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
0	તાતીટતા	તીટતાતા	તીટતાતા	તીટતાતા
3	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીંનાગીના

3-પલટા

×	ધાતીટધા	તીટતીટ	ધાતીટધા	તીટતીટ
2	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
0	તાતીટતા	તીટતીટ	તાતીટતા	તીટતીટ
3	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાંગીના

4-પલટા

×	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટતીટ	તીટતીટ
2	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	તીંનાકીના
0	તાતીટતા	તીટતાતા	તીટતીટ	તીટતીટ
3	ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તિહાઈ

ધાતીટધા	તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	|
×				
ધાડધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	|
2				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધા	ધાતીટધા	|
0				
તીટધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	|
3				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	|
×				
ધીનાગીના	ધા	ધાતીટધા	તીટધાધા	|
2				
તીટધાગે	ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	|
0				
ધીનાગીના	ધાડધાધા	તીટધાગે	ધીનાગીના	‖ ધા
3				×

ગત

ધાડગદીગન	ધાડગદીગન	ધાડગદીગન	તકતકતક	|
×				
તકીટધાડડ	તકીટધાડડ	તકીટધાડડ	તાડતાડતાડ	|
2				
કડતીટકડ	તીટકડતીટ	ધાડધાડધાડ	દીડદીડદીડ	|
0				
નાડનાડનાડ	તકતકતક	ધાડગીનધાડ	ગીનધાડગી	|
3				
તાડકતીકન	તાડકતીકન	તાડકતીકન	તકતકતક	|
×				
તકીટતાડડ	તકીટતાડડ	તકીટતાડડ	તાડતાડતાડ	|
2				
કડતીટકડ	તીટકડતીટ	ધાડધાડધાડ	દીડદીડદીડ	|
0				
નાડનાડનાડ	તકતકતક	ધાડગીનધાડ	ગીનધાડગીન	‖ ધા
3				×

ઉપરની ગત પંજાબ ઘરાનાની છે. જેમાં ત્રણ ત્રણ બોલોનો સમાવેશ છે. 'ગત' મૂળલય તથા દુગુન કરવાની રહેશે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ફરમાયશી ચક્રધાર

ધાડન ધેતેટ ધાત્રક ધેતેટ |
×
કડધેત ધેતેટ દીગદી નાડડ |
2
કડતીટ ગેગેતીટ ધાત્રકધે તેટકત |
0
ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક નાતીરકીટતક તકકડાન |
3
ધા ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક નાતીરકીટતક |
×
તકકડાન ધા ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક |
2
નાડતીરકીટતક તકકડાન ધા ધાડન |
0
ધેતેટ ધાત્રક ધેતેટ કડધેત્ |
3
ધેતેટ દીગદી નાડડ કત્તીટ |
×
ગેગેતીટ ધાગકધે તેટેકત ધીરધીરકીટતક |
2
નાતીરકીટતક નાતીરકીટતક તક્કડાન ધા |
0
ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક નાતીરકીટતક તક્કડાન |
3
ધા ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક નાડતીરકીટતક |
×
તકકડાન ધા ધાડન ધેતેટ |
2
ધાત્રક ધેતેટ કડધેત્ ધેતેટ |
0
દીગદી નાડડ કડતીટ ગેગેતીટ |
3
ધાત્રકધે તેટેકત ધીરધીરકીટતક નાતીરકીટતક |
×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

નાતીરકીટતક	તક્કડાન	ધા	ધીરધીરકીટતક	|
2				
નાડતીરકીટતક	નાડતીરકીટતક	તક્કડાન	ધા	|
0				
ધીરધીરકીટતક	નાડતીરકીટતક	નાડતીરકીટતક	તક્કડાન	| ધા
3				×

કમાલી ચક્રધાર

ધેત	ધેત	તીટ	તીટ	|
×				
તીટ	તીટ	ધીંડ	તીટ	|
2				
કતી	ટધા	ડન	ધાડ	|
0				
તીટ	કતા	ગદી	ગન	|
3				
ધા	ધા	ધા	ડ	|
×				
ડ	તીટ	કતા	ગદી	|
2				
ગન	ધા	ધા	ધા	|
0				
ડ	ડ	તીટ	કતા	|
3				
ગદી	ગન	ધા	ધા	|
×				
ધા	ડ	ધેત	ધેત	|
2				
તીટ	તીટ	તીટ	તીટ	|
0				
ધીંડ	તીટ	કતી	ટધા	|
3				
ડન	ધાડ	તીટ	કતા	|
×				

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગદી ગન ધા ધા |
2
ધા ઽ ઽ તીટ |
0
ક્તા ગદી ગન ધા |
3
ધા ધા ઽ ઽ |
×
તીટ ક્તા ગદી ગન |
2
ધા ધા ધા ઽ |
0
ધેત ધેત તીટ તીટ |
3
તીટ તીટ ધીંઽ તીટ |
×
ક્તી ટધા ઽન ધાઽ |
2
તીટ ક્તા ગદી ગન |
0
ધા ધા ધા ઽ |
3
ઽ તીટ ક્તા ગદી |
×
ગન ધા ધા ધા |
2
ઽ ઽ તીટ ક્તા |
0
ગદી ગન ધા ધા || ધા
3 ×

પરન : 1

ધીટધીટ ધાગેતીટ કડધેતીટ ધાગેતીટ |
×
કડધેતીટ કડધેતીટ કડધેતીટ ધાગેતીટ |
2

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધાગેતીટ	તાગેતીટ	કડધેતીટ	ધાગેતીટ	|	
0					
ધાગેતીટ	તાગેતીટ	કડધેતીટ	ધાગેતીટ	|	
3					
ગદીગન	ધાડગદી	ગનધાડ	ગદીગન	|	
×					
ધાડડડ	ડડડડ	ગદીગન	ધાડગદી	|	
2					
ગનધાડ	ગદીગન	ધાડડડ	ડડડડ	|	
0					
ગદીગન	ધાડગદી	ગનધાડ	ગદીગન	||	ધા
3					×

પરન : 2

તકીટધા	ડડધાડ	ધાડકીડ	ધાડધાડ	|	
×					
ત્રકધેત	ધેત્ધેત્	ગદીગન	ગદીગન	|	
2					
ધાડધાડ	ત્રકધેત	તગડન	ધાડત્રક	|	
0					
ધેતતગ	ડનધાડ	ત્રકધેત	તગડન	||	ધા
3					×

નૌહક્કા તિહાઈ

ગદીગન	ધાડગદી	ગનધાડ	ગદીગન	|	
×					
ધાડડડ	ડડડડ	ગદીગન	ધાડગદી	|	
2					
ગનધાડ	ગદીગન	ધાડડડ	ડડડડ	|	
0					
ગદીગન	ધાડગદી	ગનધાડ	ગદીગન	||	ધા
3					×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) ત્રિતાલમાં એક નૌહક્કા તિહાઈ બનાવો.

(2) ત્રિતાલમાં એક રેલો બનાવો.

(3) ત્રિતાલમાં એક પરન બનાવો.

(4) ત્રિતાલમાં એક કાયદો બનાવો.

(5) ત્રિતાલમાં એક તિહાઈ બનાવો.

(6) ત્રિતાલમાં એક ચક્કધાર તૈયાર કરો.

(7) ત્રિતાલમાં 15 મિનિટ સુધી વાદન કરવાની ક્ષમતા જરૂરી છે.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

7 તાલ રૂપક

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તાલ રૂપકમાં એક કાયદો, ત્રણ પલટા, બે કિસ્મ, બે ટુકડા અને એક ચક્રદાર આપવામાં આવેલ છે. જેથી વિદ્યાર્થી રૂપક તાલમાં વાદન કરવાની સામાન્ય ક્ષમતા કેળવી શકે.

કાયદો-1

ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	તીંનાકીના		
×			2		3			
તાઽનતા	તીતાકેન	તીનાકેન	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	તીં	
⊗			2		3		⊗	

પલટા નં. 1

ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના
⊗			2		3	
ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગેન	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	તીંનાકીના
⊗			2		3	
તાઽનતા	તીતાકેન	તાઽનતા	તીતાકેન	તાઽનતા	તીતાકેન	તીંનાકીના
⊗			2		3	
ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીના
⊗			2		3	

પલટા નં. 2

ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધીનાગીના	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન
⊗			2		3	
ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન
⊗			2		3	
તાતીતાકે	તીનાકીના	તીનાકીના	તાઽનતા	તીતાકેન	તાતીતાકે	તીનાકીન
⊗			2		3	
ધાઽનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાઽનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન
⊗			2		3	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પલટા નં. 3

ધાગેધીના	ગીનાધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીંનાગીન	
⊗			2		3		
ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	તીંનાકીના	
⊗			2		3		
તાકેતીંના	કીનાતાકે	તીંનાકીન	તાડનતા	તીતાકેન	તાતીતાકે	તીનાકીના	
⊗			2		3		
ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીનાગીન	
⊗			2		3		

તિહાઈ

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	ધીંનાગીના	ધા	ધાડનધા	તીધાગેન	
⊗			2		3		
ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધા	ધાડનધા	તીધાગીન	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	તીં
⊗			2		3		⊗

કિસ્મ 1

(1)	તીં	તીં	નાના	ધીંધીં	નાના	ધીંધીં	નાના
	⊗			2		3	
(2)	તીં	તીં	ત્રક	ધીંડત્રક	ધીંના	નાધીં	ધીંના
	⊗			2		3	

ટુકડા નં. 1

ધીતધેત	તીટતીટ	તીટતીટ	ધીંડતીટ	કતીટધા	ડનધાડ	તીટકત	
⊗			2		3		
ગદીગન	ધા	તીટકત	ગદીગન	ધા	તીટકત	ગદીગન	તીં
⊗			2		3		⊗

ટુકડા નં. 1

ધાગેતીટ	તાકેતીટ	કડધાકડ	ધાડકીટતક	દીંડદીડ	નાનાનાના	કતીડધા	
⊗			2		3		
ડકડત	ધા	કતીટધા	ડકડત	ધા	કતીટધા	ડકડત	તીં
⊗			2		3		⊗

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ચક્રધાર-1

ધાડધાડ	દીંડદીડ	નાડનાડ	તીટતીટ	ક્તીટધા	તીટક્ત	ધાડક્ત	
⊗			2		3		
ધાડક્ત	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડધાડ	દીંડદીડ	નાડનાડ	તીંટતીટ	
⊗			2		3		
ક્તીટધા	તીટક્ત	ધાડક્ત	ધાડક્ત	ધાડડડ	ડડડડ	ધાડધાડ	
⊗			2		3		
દીડદીડ	નાડનાડ	તીટતીટ	ક્તીટધા	તીટક્ત	ધાડક્ત	ધાડક્ત	તીં
⊗			2		3		⊗

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) રૂપક તાલમાં એક કિસ્મ તૈયાર કરો.

(2) રૂપક તાલમાં એક ટુકડો તૈયાર કરો.

(3) રૂપક તાલમાં એક કાયદો, ટુકડો, ચક્રધાર વગાડવાની તૈયારી કરવાની રહેશે.

(4) રૂપક તાલમાં એક તિહાઈ બનાવો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

8 ઝપતાલમાં વાદન

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ઝપતાલમાં એક કાયદો-ત્રણ પલટા સાથે તિહાઈ, બે ટુકડા તથા એક ચક્રદાર વગાડી શકાય તે અંગેની માહિતી આપેલ છે. આથી વિદ્યાર્થી ઝપતાલમાં તબલાવાદન કરવાની સામાન્ય ક્ષમતા કેળવી શકે.

કાયદો

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા	તીધાગેન	તીંનાકીના	
×		2			
તાડનતા	તીતાકેન	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	ધીં
0		3			×

પલટા નં. 1

ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાડનધા
×		2		
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	તીંનાકીના
0		3		
તાડનતા	તીતાકેન	તાડનતા	તીતાકેન	ધાડનધા
×		2		
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના
0		3		

પલટા નં. 2

ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા
×		2		
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	તીંનાકીના
0		3		
તાતીતાકે	તીંનાકીના	તાતીતાકે	તીનાકીના	ધાડનધા
×		2		
તીધાગેન	ધીનાગીના	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના
0		3		

પલટા નં. 3

ધાતીધાગે	નધાતીધા	ગેનધાગે	ધીનાગીના	ધાડનધા
×		2		

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તીધાગેન	ધીનાગીના	|	ધાડનધા	તીંધાગેન	તીંનાકીના	|
0			3			
તાતીતાકે	નતાતીતા	|	કેનતાકે	તીનાકીના	ધાડનધા	|
×			2			
તીધાગેન	ધીનાગીના	|	ધાડનધા	તીધાગેન	ધીનાગીના	|
0			3			

તિહાઈ

ધાડનધા	તીધાગેન	|	ધાતીધાગે	ધીનાગીના	કતધાડ	|	
×			2				
નધાડન	ધા	|	ધાડનધા	તીધાગેન	ધાતીધાગે	|	
0			3				
ધીનાગીના	કતધાડ	|	નધાડન	ધા	ધાડનધા	|	
×			2				
તીધાગેન	ધાતીધાગે	|	ધીનાગીના	કતધાડ	નધાડન	|	ધીં
0			3				×

ટુકડા નં. 1

ધાધા	ધાદીં	|	દીંદીં	નાના	નાડતીટ	|	
×			2				
તીટતીટ	કતીટધા	|	તીટકતી	ટધાતીટ	કતીટધા	|	
0			3				
તીટકત	ધાડકત	|	ધાડકત	ધાડતાડ	કતધાડ	|	
×			2				
કતધાડ	કતધાડ	|	તાડકત	ધાડકત	ધાડકત	||	ધીં
0			3				×

ટુકડા નં. 2

ધીટતીટ	ધાગેતીટ	|	કડધેતીટ	ધાગેતીટ	કડધેતીટ	|	
×			2				
કડધેતીટ	કતાકતા	|	ધાડડડ	ડડકત	ગદીગન	|	
0			3				
ધાડકત	ધાડકત	|	ધાડકતા	ગદીગન	ધાડકત	|	
×			2				
ધાડકત	ધાડકત	|	ગદીગન	ધાડકત	ધાડકત	||	ધીં
0			3				×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ચક્રદાર

ધાતીરકીટતક	તાડતીરકીટતક	ધીટધીટ	ધીડનગ	કડધાકડ	
×		2			
ધાડકત	ધાતીરકીટતક	તાતીરકીટતક	તકકડાન	ધાડધાડતીર	
0		3			
કીટતકતાડતીક	કીટતકતક	કડાનધા	ધાતીરકીટતક	તાતીરકીટતક	
×		2			
તકકડાન	ધા	ધાતીરકીટતક	તાડતીરકીટતક	ધીટધીટ	
0		3			
ધીડનગ	કડધાકડ	ધાડકત	ધાતીરકીટતક	તાતીરકીટતક	
×		2			
તકકડાન	ધાડધાડતીર	કીટતકતાડતીર	કીટતકતક	કડાનધા	
0		3			
ધાતીરકીટતક	તાડતીરકીટતક	તકકડાન	ધા	ધાતીરકીટતક	
×		2			
તાડતીરકીટતક	ધીટધીટ	ધીડનગ	કડધાકડ	ધાડકત	
0		3			
ધાતીરકીટતક	તાડતીરકીટતક	તકકડાન	ધાડધાડતીર	કીટતકતાડતીર	
×		2			
કીટતકતક	કડાનધા	ધાતીરકીટતક	તાડતીરકીટતક	તકકડાન	ધીં
0		3			×

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના જવાબ આપો.

(1) ઝપતાલમાં એક કાયદો તથા એક પલટો તૈયાર કરો.

(2) ઝપતાલમાં એક ટુકડો તૈયાર કરો.

(3) ઝપતાલમાં એક કાયદો બનાવો.

(4) ઝપતાલમાં એક કાયદો, ટુકડો તથા એક ચક્રધાર વગાડવાની ક્ષમતા કેળવવાની રહેશે.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

9 તાલ દાદરા, કહેરવામાં લગ્ગી તથા તિહાઈ

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં તાલ-દાદરા અને કહેરવામાં ત્રણ લગ્ગી અને ત્રણ તિહાઈ લિપિબદ્ધ કરેલ છે. વિદ્યાર્થી કહેરવા-દાદરા જેવા તાલોમાં સારી રીતે સંગત કરી શકે તે તેનો મુખ્ય હેતુ છે.

તાલ - દાદરા લગ્ગી

(1)	ધાતી	ધાધા	તીંના	|	તાતી	ધાધા	ધીંના	|	ધા
	×				0				×
(2)	ધાગે	ધીના	ગીના	|	તાકે	ધીના	ગીના	|	ધા
	×				0				×
(3)	ધાતી	ધાતી	ગીના	|	તાતી	ધાતી	ગીના	|	ધા
	×				0				×

તિહાઈ

(1)	ધાતી	ધાધા	તીંના	|	તાતી	ધાધા	ધીંના	|	
	×				0				
	ધા	ડ	ડ	|	ધાતી	ધાધા	તીંના	|	
	×				0				
	તાતી	ધાધા	ધીંના	|	ધા	ડ	ડ	|	
	×				0				
	ધાતી	ધાધા	તીંના	|	તાતી	ધાધા	ધીંના	|	ધા
	×				0				×
(2)	ધાતી	ધાડ	ડધા	|	તીધા	ડડ	ધાતી	|	ધા
	×				0				×
(3)	ધાધા	ધાડ	ડધા	|	ધાધા	ડડ	ધાધા	|	ધા
	×				0				×

કહેરવા તાલમાં લગ્ગી

(1)	ધી	ડ	તા	તા	|	કી	ડ	ધા	તા	|	ધા
	×					0					×
(2)	ધાતી	ધાગે	ધીના	ગીનાં	|	તાતી	તાકે	ધીના	ગીના	|	ધા
	×					0					×
(3)	ધાતી	ગેગે	તક	ધીન	|	તાતી	કેકે	તક	ધીન	|	ધા
	×					0					×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તિહાઈ

(1)

કત	ધાઽ	નધા	ઽન	|	ધાઽ	ઽઽ	કત	ધાઽ				
×					0							
નધા	ઽન	ધાઽ	ઽઽ	|	કત	ધાઽ	નધા	ઽન	|	ધા		
×					0					×		

(2)

ધાતીગેગે	તકધીન	ધા	ધાતીગેગે	|	તકધીન	ધા	ધાતીગેગે	તકધીન	|	ધા
×					0					×

(3)

ધાતીધાતી	ધાધાતીંના	ધા	ધાતીધાતી	|	ધાધાતીંના	ધા	ધાતીધાતી	ધાધાતીંના	|	ધા
×					0					×

સ્વાધ્યાય

1. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવું.

(1) કહેરવા તાલમાં બે લગ્ગી તથા તિહાઈ બનાવો.

(2) દાદરા તાલમાં બે લગ્ગી તથા તિહાઈ તૈયાર કરો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

10 લોકવાદ્યો અને વાદ્યકારો

પ્રસ્તાવના :

આ એકમમાં ગુજરાતના લોકવાદ્યો જેવા કે ત્રાંસા, નોબત, મંજીરા, મોરલી, પિપૂડી, ઢોલ, ઢોલક જેવા વિવિધ વાદ્યોનો ઉપયોગ કઈ રીતે થાય છે અને આ વાદ્યોને વગાડવાની વિધિ આપવામાં આવી છે. અહીં વિદ્યાર્થીઓને લોકવાદ્યોની પૂરેપૂરી માહિતી પ્રાપ્ત થશે અને એમના જ્ઞાનમાં વધારો થશે.

ગુજરાતના લોકવાદ્યો :

(1) **ત્રાંસા :** ત્રાંબા અથવા પિત્તળના બનેલા આ વાદ્યનો ઉપયોગ બે હાથથી કરવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ મંદિરમાં, ભવાઈમાં કરવામાં આવે છે.

(2) **નોબત :** ચામડાથી મઢેલ વાદ્ય છે. આ વાદ્યના બે ગોળ ભાગ હોય છે અને લાકડીની મદદ લઈને બે હાથથી વગાડવામાં આવે છે. નોબતનો ઉપયોગ મંગલવાદ્ય જેવા કે શહનાઈની સાથે આવે છે. નોબત એ પ્રાચીન વાદ્ય પ્રકાર છે. રાજમહેલો અને મંદિરમાં પણ નોબત વગાડવામાં આવે છે.

(3) **મંજીરા :** ત્રાંબા, પિત્તળ જેવી ધાતુમાંથી બનાવેલ વાદ્યનો ઉપયોગ બે હાથથી કરવામાં આવે છે. મંજીરાના રણકારથી ગાવામાં સહાય થાય છે. મંજીરાનો ઉપયોગ પ્રાર્થના, ભજનમાં વધુ કરવામાં આવે છે.

(4) **મોરલી :** અતિ પ્રાચીન એવું આ વાદ્ય વાંસમાંથી બનાવવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ લોકસંગીતમાં વધુ કરવામાં આવે છે. વાંસમાં છિદ્રો પાડીને સ્વરની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ આ વાદ્ય મહત્ત્વનું વાદ્ય છે.

(5) **પિપૂડી :** પિપૂડી એ લાકડામાંથી બનાવેલ વાદ્ય છે. આ વાદ્યનો લોકગીતમાં વધુ ઉપયોગ થાય છે. રાસ, ભવાઈ, લોક-નૃત્ય વગેરેમાં ખૂબ જ ઉપયોગી વાદ્ય છે.

(6) **ઢોલ :** ગોળ આકારના લાકડાના ખોલને બંને બાજુએ ચામડાથી મઢીને લાકડીની સહાયથી વગાડવામાં આવે છે. આ વાદ્યને રાસ, લોકગીત, ગરબા, લોકનૃત્યમાં વગાડવામાં આવે છે.

(7) **ઢોલક :** ગોળ પરંતુ ઢોલ કરતાં નાના આકારના લાકડાના ખોલને બંને બાજુ ચામડાથી મઢવામાં આવે છે. આ વાદ્યને બંને હાથથી પણ વગાડવામાં આવે છે. ગુજરાતના લોકગીતો જેવા કે ગરબા, ભજન, લોકગીત, વગેરેમાં ઢોલકનો ઉપયોગ ખૂબ જ થાય છે.

વાદ્ય અને વાદ્યકારો

(1) **સિતાર વાદકો :**

(1) ઉસ્તાદ અલ્લાઉદ્દીનખાં
(2) ઉસ્તાદ વિલાયતખાં
(3) પંડિત નિખિલ બેનર્જી
(4) ઉસ્તાદ શાહીદ પરવેઝ
(5) વિદુષી મંજુબેન મહેતા
(6) વિદુષી કલ્યાણી રૉય
(7) પંડિત રવિશંકર

(2) **બાંસુરી વાદકો :**

(1) પં. પન્નાલાલ ઘોષ
(2) પં. હરિપ્રસાદ ચૌરસિયા
(3) શ્રી રઘુનાથ શેઠ
(4) શ્રી રોનુ મજમુદાર
(5) પંડિત વિજય રાઘવરાય

(3) **સંતુરવાદકો :**

(1) પં. શિવકુમાર શર્મા
(2) પં. ભજન સોપારી
(3) શ્રી ઉલ્લાસ બાપટ

(4) **શહનાઈ વાદકો :**

(1) પં. રામલાલ
(2) પં. અનંતલાલ
(3) પં. દયાશંકર
(4) પં. ભાગવત
(5) ઉ. બિસ્મિલ્લાખાં
(6) પંડિતા બાગેશ્રીદેવી

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5) સરોદ વાદકો :

(1) ઉ. વિલાયતખાં
(2) ઉ. અલીઅકબરખાં
(3) ઉ. અમજદઅલી ખાં
(4) ઝરીન દારૂવાલા
(5) શરણરાની માથુર

(6) સારંગી વાદકો :

(1) પં. રામનારાયણ
(2) ઉ. સુલતાનખાં
(3) અરુણાનારાયણ
(4) ઉ. ગુલાબખાં

(7) વાયોલિન વાદકો :

(1) પં. વી. જી. જોગ
(2) પં. ડી. કે. દાતાર
(3) શ્રીમતી એન. રાજમ્
(4) ગજાનન રાવ જોષી
(5) વી. સી. રાનડે
(6) એમ. એસ. ગોપાલકિષ્નન્

(8) ગીટાર વાદકો

(1) પં. બ્રીજભૂષણ કાબરા
(2) પં. વિશ્વમોહન ભટ્ટ

(9) હાર્મોનિયમ વાદકો

(1) પં. ગણપતરાવ ભૈયા
(2) પં. ગોવિંદરાય ટેંબે
(3) ગોસ્વામી દ્વારકેશ લાલજી મહારાજ
(4) ગોસ્વામી રસિકરાયજી મહારાજ
(5) પં. અપ્પા જલગાંવકર

(10) તબલા વાદકો :

(1) ઉસ્તાદ હબીબુદીનખાં
(2) ઉસ્તાદ અહમદજાન થિરકવા
(3) પંડિત કંઠે મહારાજ
(4) પંડિત કિશન મહારાજ
(5) પંડિત સામતાપ્રસાદ
(6) ઉસ્તાદ અલ્લારખાં
(7) ઉસ્તાદ ઝાકીરહુસેન
(8) ઉસ્તાદ લતીફ એહમદ
(9) ઉસ્તાદ શફાત એહમદ
(10) પંડિત સુધીરકુમાર સકસેના
(11) પંડિત મધુકર ગુરવ
(12) પંડિત નંદન મહેતા
(13) ઉસ્તાદ હિદાયતખાં

(11) પખાવજ વાદકો :

(1) પંડિત આદિત્યરામજી
(2) ગીતાબહન
(3) કુ. ચિત્રાંગના અગલે
(4) કુ. પૂર્વાનરેશ
(5) પંડિત નાના પાનસે
(6) પંડિત કુદઉસીંહ

દૃશ્ય શ્રાવ્ય સાધનો અને કમ્પ્યૂટરની મદદથી સંગીત શિક્ષણ

(1) ટેલિવિઝન : ટેલિવિઝન પરથી અલગ અલગ ચેનલ પરથી પ્રસારિત થતા સંગીતના કાર્યક્રમોમાં કલાકાર રાગની તાલની પ્રસ્તુતિ કેવી રીતે કરે છે તેનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ પોતાની કલામાં વધારો કરી શકે છે.

(2) રેડિયો : આ માધ્યમ દ્વારા આકાશવાણીના કાર્યક્રમોની અને સંગીત સમારોહની જાણકારી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સમય પ્રમાણે રાગોનું પ્રસ્તુતીકરણ થતું હોવાથી સમય પ્રમાણેના રાગોની પણ માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. તબલા વાદનની પ્રસ્તુતિ અલગ અલગ કલાકારો દ્વારા થતી હોવાથી દરેક ઘરાનાની પણ વાદન શૈલી સાંભળવા મળે છે. આમ દરેક પ્રકારની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

(3) ટેપરેકોર્ડર : આ માધ્યમથી વિદ્યાર્થી પોતાનું ધ્વનિ રેકોર્ડ કરી પોતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. અનેક કલાકારોની કેસેટ સાંભળી જુદા જુદા ઘરાનાની જાણકારી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(4) મેટ્રોનમ : લયની સમજણ માટે આ સાધનનો ઉપયોગ થાય છે અને લય પરનું પ્રભુત્વ આ માધ્યમથી પ્રાપ્ત થાય છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5) **માઈક્રોફોન :** વિદ્યાર્થી માઈક્રોફોનના ઉપયોગથી નાદની ગુણવત્તાની જાણકારી મેળવી શકે છે. પોતાને ગાયન-વાદન કરતી વખતે વૉલ્યુમરેંજ અને ટ્રિબલનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

(6) **ચલચિત્ર :** પ્રાદેશિક કે હિન્દી ચલચિત્રોમાં આવતા શાસ્ત્રીય રાગો આધારિત ગાયન અને નૃત્યો દર્શાવીને ભારતીય સંગીતના ઉચ્ચ કોટિના કલાકારોની ગાયન શૈલીને સમજી શકાય તેમજ તેમાં ઉપયોગી તાલના ઠેકાને કેવી રીતે વગાડવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

(7) **કમ્પ્યૂટર :** આ માધ્યમના ઉપયોગથી જુદા જુદા ધ્વનિ, ધૂનો, રાગો તથા જુદી જુદી લયકારીની રચના થઈ શકે છે.

(8) **ઈન્ટરનેટ :** ઈન્ટરનેટ દ્વારા જરૂરી જાણકારી થોડા સમયમાં વિપુલ માત્રામાં પ્રાપ્ત થાય છે. વિવિધ દેશો, પ્રાંતોના લોકસંગીત, શાસ્ત્રીય સંગીતની સૈદ્ધાંતિક અને ક્રિયાત્મક બાબતોની વિસ્તૃત જાણકારી અને માહિતીનું આદાન-પ્રદાન થઈ શકે છે.

સ્વાધ્યાય

1. **શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવું.**

(1) ગુજરાતના પ્રખ્યાત લોકવાદ્યના ચિત્રોનો સંગ્રહ કરી ચાર્ટ બનાવો.

(2) અલગ અલગ વાદ્યકારોના ફોટોગ્રાફ એકઠા કરી ચાર્ટ બનાવો.

(3) સંગીત શિક્ષણ માટે ઉપયોગી આધુનિક ઈલેક્ટ્રોકનિક સાધનોના ચિત્રોનો ચાર્ટ બનાવો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ વિભાગના પત્ર-ક્રમાંક
મશબ/1116/1052-54/છ, તા.03-12-2016થી મંજૂર

સંગીત

(કંઠ્ય અને સ્વર વાદ્ય)

ધોરણ 12

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધા ભારતીયો મારાં ભાઈ-બહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારા માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382 010

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે. આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર :
શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ શાહ

લેખન :
પ્રા. શ્રી ગિરિરાજ ભોજક
શ્રી કમલેશ સ્વામી
શ્રી રસેશ ગાંધી
શ્રી દિપક રાણા
શ્રીમતી પ્રજ્ઞા વૈદ્ય

સમીક્ષા :
શ્રી મનુભાઈ એમ. શાહ
શ્રી પિનાકીન વ્યાસ
શ્રી હેમેન્દ્ર ભોજક
શ્રી હિતેષ પ્રજાપતિ
શ્રી આરતી બારોટ
શ્રી સંજય એન. પટેલ

ભાષા શુદ્ધિ
શ્રી પૂર્વીબેન ઓઝા

સંયોજન
ડૉ. ક્રિષ્ના દવે
(વિષય સંયોજક : અંગ્રેજી)

નિર્માણ-આયોજન
ડૉ. કમલેશ એન. પરમાર
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન
શ્રી હરેશ એસ. લીમ્બાચીયા
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના અનુસંધાનમાં ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમ તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા **ધોરણ 12ના સંગીત (કંઠ્ય અને સ્વર વાદ્ય)** વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાંત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યા છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

એચ.એન.ચાવડા
નિયામક
તા. 17-01-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી
કાર્યવાહક પ્રમુખ
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017
પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. ચાવડા નિયામક
મુદ્રક :

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :*

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક મનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;

(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-क

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

શિક્ષકો માટે

ધોરણ 12 સંગીતના અભ્યાસક્રમમાં ....

(1) સંગીત કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યનાં અભ્યાસક્રમ મુજબ આપેલ છે. જેમાંથી ક્રિયાત્મકના એકમમાં આપેલ કંઠ્યના વિદ્યાર્થીઓને કંઠ્યના (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સ્વરવાદ્ય પ્રમાણે ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) આ સાથેના અભ્યાસક્રમ મુજબ તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

સૈધ્ધાંતિક વિષય કંઠ્ય (ગાયન) અને સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે સમાન (એક સરખો) રહેશે.

(2) સંગીત (તબલાં) અભ્યાસક્રમનું પુસ્તક અલગ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રમાણે તાલવાદ્ય (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરાવવાનો રહેશે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસક્રમ મુજબ ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક) અને સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર)ની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(3) સંગીત (કંઠ્ય) અને સંગીત (સ્વરવાદ્ય) ના વિદ્યાર્થીઓ માટે લેખિત પરીક્ષા ભાગ-1 રહેશે. જ્યારે સંગીત (તબલાં)ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ભાગ-2 રહેશે.

(4) પ્રશ્નપત્રમાં ભાગ-1 અને ભાગ-2 છાપવામાં આવશે.

(5) સંગીત કંઠ્ય અને સ્વરવાદ્ય અને તબલાંના અભ્યાસક્રમનું આયોજન વર્ગદીઠ 'પાંચ' તાસ (Period)નું છે.

(6) આ પુસ્તકમાં 'વિભાગ-1'માં સૈધ્ધાંતિક (શાસ્ત્ર) અને 'વિભાગ-2'માં ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. કંઠ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓને ક્રિયાત્મક (પ્રાયોગિક)માં ગાયનની (ગાવાની) તાલીમ આપવાની રહેશે. જેમાં આ પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ બંદિશો અને આલાપ-તાન શીખવાડવાની રહેશે. જ્યારે સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને તેમણે પસંદ કરેલા સ્વરવાદ્ય જ તૈયાર કરાવવાના રહેશે.

સ્વરવાદ્યના વિદ્યાર્થીઓને નીચેના સ્વરવાદ્યમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યનો વિકલ્પ પસંદ કરવો જેવાં કે .....

(1) હાર્મોનિયમ (2) વાંસળી (3) સિતાર (4) સરોદ (5) વાયોલીન (6) દિલરૂબા (7) ગિટાર (8) મેન્ડોલીન આ સ્વરવાદ્યોમાંથી ગમે તે એક સ્વરવાદ્યમાં પાઠ્યપુસ્તક આધારિત ગતની તૈયારી કરાવવાની રહેશે.

(7) આધુનિક સાધનોથી સજ્જ એવા અલગ સંગીત વર્ગની જોગવાઈ હોવી ઈચ્છનીય છે. સંગીતના આધુનિક ઉપયોગી ઈલેક્ટ્રોનીક ઉપકરણો જેવા કે, સ્વરપેટી, તાનપુરો, તાલયંત્ર, ડીવીડી પ્લેયર, માઈક્રોફોન, કિ-બોર્ડ, રેકોર્ડીંગ સિસ્ટીમ, સીડી તેમજ વિવિધ તાલને લગતાં ઉપકરણો સાથે અલાયદા વર્ગખંડની ભારતીય બેઠક સહિતની વ્યવસ્થા હોવી જરૂરી છે.

(8) વિદ્યાર્થીઓની રંગમંચ તરફ દષ્ટિ કેળવીને તેઓનો આત્મવિશ્વાસ કેળવાય, રિયાઝ દ્વારા નૈસર્ગિક મધુર કંઠ કેળવાય. સ્વર, રાગ, તાલનું જ્ઞાન મેળવી વિદ્યાર્થી રંગમંચનું સ્થાન મેળવે તે આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે.

(9) વિદ્યાર્થી સંગીતની રસચેતનાનો અનુભવ કરે, આનંદ માણે, કદર કરે, તે ઉપરાંત લોકસંગીતના પરંપરા મુજબના ઢાળ, સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ કાઢવાની સાચી ટેવ પડે, શ્વાસોશ્વાસની વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ કેળવાય અને બૌધ્ધિક સમજ કેળવાય એ આ પાઠ્યપુસ્તકનો ઉદ્દેશ છે. વિદ્યાર્થીઓની રચનાત્મક (Creative) શક્તિઓને હરહંમેશ બિરદાવી જોઈએ.

(10) ધોરણ 12 કંઠ્ય અને સ્વર વાદ્ય વિષયની સૈધ્ધાંતિક અને પ્રાયોગિક પરીક્ષા બોર્ડ કક્ષાએ લેવામાં આવશે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

આ પાઠ્યપુસ્તક વિશે...

શિક્ષણનો અંતિમ ઉદ્દેશ માનવીના જ્ઞાન અને ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો વિકાસ અને સંસ્કારોનું સિંચન કરવાનો છે. તદ્ઉપરાંત, સંગીતમાં તાલ પ્રત્યે અભિરુચિ કેળવાય, સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન થાય તે રીતે શિષ્ટ સંગીતની સમજ ધરાવતા સમાજનું નિર્માણ થાય, લોકસંગીત અને પરંપરાગત દુહા-છંદના ઢાળો પ્રત્યે વિદ્યાર્થી અભિમુખ થાય તથા સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણો અને અવાજ-નિયંત્રણ કરવાની સાચી દિશામાં સમજ કેળવાય તે છે.

વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લઈ, અભ્યાસક્રમ નજર સમક્ષ રાખી, સરળ ભાષામાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેમજ પ્રાયોગિક પાસાંને ધ્યાને લઈ આ પાઠ્યપુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે. સ્વરજ્ઞાન, સરગમગીત, લક્ષણગીત, મધ્યલયગીત, આલાપતાન, ખ્યાલ, ધ્રુપદ, ધમાર, તરાનાની બંદિશો તેમજ સુગમ સંગીતમાં પ્રાર્થના-ભજન, લોકગીત, દેશભક્તિગીત, ઋતુગીત, પર્યાવરણગીત, કથાગીત વગેરેમાં વિદ્યાર્થીની વધતી જતી જિજ્ઞાસા સંતૃપ્ત કરવાની અને આ પુસ્તકનો ભરપૂર ઉપયોગ કરી ભાવિ પેઢી કદરદાન શ્રોતાઓ સમક્ષ રંગમંચનું સ્થાન મેળવવા તૈયાર થાય તે હેતુથી આ પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંગીત વિષયક વિસ્તૃત માહિતી આપવામાં આવી છે.

જગતકલ્યાણની પવિત્ર ભાવનાઓ સહજ ભાષામાં લોકકંઠે વહેતી થાય તથા વિદ્યાર્થીઓમાં સંગીતક્ષેત્રે સર્જનાત્મક ક્રિયાશીલતાનો વિકાસ થાય તે હેતુથી આ પાઠ્યપુસ્તકની રચના કરવામાં આવેલ છે. વિદ્યાર્થીઓ સંગીતવિષયક નાવિન્યપૂર્ણ પ્રયોગલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે કરે એવી અપેક્ષા સહ.

•

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અનુક્રમણિકા

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1.	પારિભાષિક શબ્દો	1
2.	રાગ જ્ઞાન	5
3.	લય અને લયકારી	13
4.	સાંગીતિક વિચાર	16
5.	જીવનચરિત્ર	26

વિભાગ 2 : ક્રિયાત્મક

1.	સ્વરજ્ઞાન	36
2.	રાગજ્ઞાન	38
3.	તાલજ્ઞાન	115
4.	વિવિધ ગીતપ્રકારો	118

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિભાગ 1 : સૈદ્ધાંતિક

1 પારિભાષિક શબ્દો

પ્રસ્તાવના :

સંગીત શિક્ષણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમજવા માટે વિદ્યાર્થીઓમાં પાયાની સમજ કેળવાય તે માટે પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય મેળવવો ખૂબ જ જરૂરી છે. જેવા કે ધ્વનિ-ધ્વનિની ઉત્પત્તિ, આંદોલન અને આંદોલન સંખ્યા, શુદ્ધ, છાયાલગ અને સંકીર્ણ રાગ, થાટના નિયમો, અલ્પત્વ, બહુત્વ, સૂત, મીંડ, ગમક, કણસ્વર, ઝમઝમા.

ઉપરોક્ત પારિભાષિક શબ્દોનો પરિચય રાગ બંધારણ સમજવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

પારિભાષિક શબ્દોની સામાન્ય સમજ :

(1) ધ્વનિ-ધ્વનિની ઉત્પત્તિ :

ધ્વનિ એટલે અવાજ. કોઈ પણ બે વસ્તુ એકબીજા સાથે અથડાય અથવા આઘાત કરે ત્યારે તે અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે. દા. ત., હાર્મોનિયમમાં હવા ભરવાની પટ્ટી (રીડ) ઉપર આઘાત થાય ત્યારે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘંટ ઉપર પ્રહાર કરવાથી અવાજ ઉત્પન્ન થાય તે પણ ધ્વનિ છે. તબલા ઉપર હાથથી પ્રહાર કરવાથી અવાજ ઉત્પન્ન થાય તે પણ ધ્વનિ છે. આમ, દરેક અવાજ ધ્વનિ છે, પરંતુ, બધા ધ્વનિ સંગીત ઉપયોગી છે તેવું માની ન શકાય. જે અવાજ નિયમિત આવર્ત કંપનો વડે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંગીત ઉપયોગી અવાજને ધ્વનિ કહેવાય છે.

ધાતુની કોઈ પણ બે વસ્તુને સામસામે અથડાવવામાં આવે તો કંપન થાય છે. આ કંપનથી ધ્વનિની ઉત્પત્તિ થાય છે. જેનાં સંવેદન કાનને અથડાતાં આપણે સાંભળી શકીએ છીએ, પરંતુ દરેક કંપન સાંભળી શકાતા નથી. અમુક નિશ્ચિત સંખ્યામાં પ્રતિસેકન્ડ ઉત્પન્ન થતાં કંપનોવાળી ધ્વનિ જ સાંભળી શકાય છે જેને **'સાંભળવાની સીમા'** કહે છે. આ સીમાની અંદર કંપન કરતી વસ્તુનાં કંપનો પ્રતિ સેકન્ડ 20 કંપનથી ઓછી અથવા 20,000 કંપનથી વધુ ન હોવી જોઈએ. આથી 20થી ઓછા કંપનવાળી અને 20,000થી વધુ કંપનવાળી ધ્વનિ શ્રાવ્ય ગણાતી નથી. જે અનુક્રમે **Infrasonic** અને **Ultrasonic** તરીકે ઓળખાય છે. આ બંને પ્રકારના તરંગનો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એ ખૂબ જ ઉપયોગ છે. દા.ત., સમુદ્રની ઊંડાઈ માપવી, નાના કીટાણુઓનો નાશ કરવો વગેરે.

(2) આંદોલન અને આંદોલન સંખ્યા :

જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુથી ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે તો તે વસ્તુ હીંચકાની જેમ આગળ-પાછળ તીવ્ર ગતિથી હલવા લાગે છે. દા.ત., દીવાલ પર લગાડેલી લોલકવાળી ઘડિયાળ. જ્યારે લોલક હલે છે, ત્યારે તે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને અને પાછું બીજા સ્થાનેથી મૂળ સ્થાને આવી જાય છે. આ સંપૂર્ણ ક્રિયા એક 'આંદોલન' તરીકે ઓળખાય છે. આ આંદોલનની ગતિથી હવામાં તેની એક લહેર ઉત્પન્ન થાય છે અને તે લહેરની 'આંદોલન સંખ્યા' જો એક સેકંડમાં ઓછામાં ઓછી '16' હોય તો આપણે તેને સાંભળી શકીએ છીએ.

જ્યારે આપણે વીણા, સિતાર યા તાનપૂરાનાં કોઈ તારને વગાડીએ ત્યારે તે તારમાંથી એક ઝંકાર પેદા થાય છે. આ ઝંકારથી હવામાં જે કંપન ઉત્પન્ન થાય છે તેને આંદોલન કહેવામાં આવે છે.

(3) શુદ્ધ-છાયાલગ અને સંકીર્ણ રાગ :

રાગોનું વર્ગીકરણ એટલે રાગ-ભેદ. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા રાગોના ભેદને આધારે રાગોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(I) શુદ્ધ (II) છાયાલગ (III) સંકીર્ણ

(I) શુદ્ધ : જે રાગમાં બીજા કોઈ પણ રાગની છાયા ન પડે અને તેને પોતાનું આગવું સ્વરૂપ હોય તેને 'શુદ્ધ રાગ' કહે છે. દા.ત., ભૈરવ

(II) છાયાલગ : બે રાગના મિશ્રણથી અથવા કોઈ એક રાગમાં બીજા કોઈ એક રાગનાં સ્વરોની છાયા પડે, ત્યારે તેને 'છાયાલગત્વ' અથવા 'છાયાલગ' રાગ કે 'સાલગ' પણ કહે છે. દા.ત., જયજયવંતી, જેમાં ખમાજ તથા બાગેશ્રીનું મિશ્રણ છે.

(III) સંકીર્ણ : જે રાગમાં બે રાગથી વધુ રાગોનું મિશ્રણ હોય તેને 'સંકીર્ણ રાગ' કહે છે. દા.ત., રાગ પીલુમાં ખમાજ, ભીમપલાસી, ભૈરવીનું મિશ્રણ છે. તેથી તે સંકીર્ણ રાગ કહેવાય.

(4) થાટના નિયમો :

થાટ એટલે સ્વરોનો એવો સમૂહ જેમાંથી રાગ ઉત્પન્ન થઈ શકે. નાદમાંથી સ્વર, સ્વરોમાંથી સપ્તક અને સપ્તકમાંથી થાટ તૈયાર થાય છે. થાટનું બીજું નામ 'મેલ' પણ છે. થાટના કેટલાંક નિયમો નીચે મુજબ છે.

(I) સપ્તકમાં કુલ 12 સ્વરો છે, પરંતુ કોઈ પણ થાટમાં સાત સ્વરો જ હોય છે. આ સાત સ્વરો સપ્તકના 12 સ્વરોમાંથી પસંદ કરેલા હોય છે.

(II) સાત સ્વરો જે થાટમાં લીધેલા હોય છે તે ક્રમાનુસાર સા રે ગ મ પ ધ નિ નામથી જ હોવા જોઈએ, અને સાતેય સ્વરો હોવા જ જોઈએ. રાગમાં સ્વરો ઓછાવત્તા હોઈ શકે, પરંતુ થાટ સાત સ્વરો સાથે રહેવા હોવો જોઈએ થાટ હંમેશાં સંપૂર્ણ હોવો જોઈએ.

(III) થાટમાં કેવળ આરોહ જ હોય છે. તેમાં રાગની જેમ આરોહ-અવરોહ બંને હોતાં નથી.

(IV) થાટમાં એક જ સ્વરનાં બે સ્વરૂપો (કોમળ-તીવ્ર) સાથે-સાથે આવી શકે નહિ.

(V) થાટમાં રંજકતા હોવી આવશ્યક નથી.

(VI) દરેક થાટમાં સ્વરો તો સાત જ હોય છે, પરંતુ તેમના સ્વરોમાં કોમળ, તીવ્રનું અંતર પડી શકે છે. આ તફાવતમાંથી જ જુદા જુદા થાટ બનાવવામાં આવ્યા છે. થાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખ્ય રાગનું નામ થાટના નામ પ્રમાણે અપાય છે. જેમ કે રે અને ધ કોમળ હોય તેવા થાટનું નામ ભૈરવ છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મુખ્ય રાગને ભૈરવ રાગ કહે છે.

(5) અલ્પત્વ - બહુત્વ :

અલ્પત્વ : જાતિ ગાયનમાં જે સ્વરનો ઉપયોગ ઓછો કરવામાં આવતો તે સ્વરનું જાતિમાં અલ્પત્વ ગણવામાં આવતું. આ અલ્પત્વ લંઘન અને અનાભ્યાસ એમ બે પ્રકારે કરવામાં આવતું. લંઘન એટલે લાંઘીને વર્જ્ય કરવું અને અનાભ્યાસ એટલે સ્વરને ક્યારેક જ લેવો.

બહુત્વ : જે જાતિમાં સ્વરોને અલંઘન અને અભ્યાસ વડે અધિક પ્રયોગ કરવામાં આવે તેને તે સ્વરનું તે જાતિમાં બહુત્વ ગણવામાં આવવું. અ = નહીં અને લંઘન = છોડવું. અર્થાત્ 'જેને છોડવામાં ન આવે' તેને અલંઘન કહેવાય, જ્યારે સ્વર ઉપર વિશેષ રોકાણ અને અન્ય સ્વરોની વચ્ચે લાવીને વારંવાર પ્રયોગ કરવામાં આવે તેને **'અભ્યાસ મૂલક'** બહુત્વ કહે છે.

(6) સૂત-મીંડ-ગમક-કણસ્વર-ઝમઝમા :

સૂત : અનુનાસિક મીંડને સૂત કહેવાય છે. આ મીંડ નીચેના સ્વરથી ઉપરના સ્વર પર અથવા ઉપરના સ્વરથી નીચેના સ્વર પર પણ આવી શકે છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ઉદા. પ સાં નિ ધ પ અથવા સાં મ ધ પ મ આ સ્વરાવલીઓમાં પ સાં અને સાં મ આ સૂત ક્રિયા છે.

મીંડ : મીંડ ગમકનો એક પ્રકાર છે. મીંડનો પ્રયોગ ગાયન-વાદનમાં ખૂબ સરસ અને સુંદર રીતે થાય છે. એક સ્વરનો બીજા સ્વર સાથે સંબંધ 'આસ'થી સારી રીતે બની રહે છે. આવો જ 'આસ' લઈને જો સ્વર લગાવ કરીએ તો એ ગીત ખૂબ જ આનંદ આપે છે.

એક સ્વરથી બીજા સ્વર પર સરકીને ગાવાની ક્રિયાને મીંડ કહે છે - સ્વર લેખનમાં મીંડ ⌒ આ ચિન્હથી ઓળખાય છે.

મીંડ બે પ્રકારના હોય છે.

આરોહી મીંડ :

નીચેના સ્વરથી ઉપરના સ્વર પર ઘસાઈને લઈ જવાની ક્રિયા એટલે 'આરોહી મીંડ' અથવા 'ઘસીટ' કહે છે.

ઉદા. મ પ ધ સાં

અવરોહી મીંડ : ઉપરના સ્વરથી નીચેના સ્વર પર અટકવું એને અવરોહી મીંડ કહે છે.

ઉદા. સાં પ

ગમક : 'ગમક' એ આલાપ ગાયન-વાદનનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટક છે. ગાયન-વાદનમાં સ્વરને આંદોલિત અથવા કંપિત કરીને સ્વરને લેવાની પ્રક્રિયાને 'ગમક' કહે છે. ઊંડો શ્વાસ ભરીને જો ગમક ગાઈએ તો ખૂબ જ પ્રભાવશાળી, સુંદર અને આનંદદાયક થઈ શકે છે.

કણ સ્વર : ગાયન-વાદન કરતી વખતે કોઈ સ્વરની નીચે અથવા ઉપરના સ્વરના સ્થાનનો સ્વર ધીરેથી કણના રૂપમાં લગાડી તે સ્વરનો સ્પર્શ કરીએ તેને કણ સ્વર અથવા સ્પર્શ સ્વર કહે છે. નિધ અહીં 'ધ' સ્વરને 'નિ' સ્વરનો કણ લગાવીને નિષાદ સ્વરનો સ્પર્શ કરીને ધૈવત ગાવામાં આવે છે.

ઉદા. 'ગમ નિધ નિધ મપ' આ હમીર રાગના આલાપમાં નિષાદનો કણ લગાવવામાં આવ્યો છે.

ઝમઝમા : આ શબ્દ પણ વાદનને સંબંધિત છે. વાદનમાં એક જ સમય પર જો બે સ્વર વગાડાય તો એ ક્રિયાને "ઝમઝમા" કહે છે.

ઝમઝમા એ ફારસી ભાષામાંથી આવેલો શબ્દ છે. એકથી વધુ સ્વરો ત્વરિત ગતિમાં લેવા તેને ઝમઝમા કહે છે. દા.ત. - રેસાની.મગસા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ લખો :

(1) ધ્વનિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

(2) આંદોલન એટલે શું ?

(3) થાટ ગાઈ શકાય ? શા માટે ?

(4) અલ્પત્વ કોને કહેવાય છે ?

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5) બહુત્વ કોને કહેવાય છે ?

(6) મીંડ એટલે શું ?

(7) મીંડના કેટલા પ્રકાર છે ? કયા કયા ?

(8) અનુનાસિક મીંડને શું કહેવાય છે ?

(9) કણ સ્વરને બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?

(10) 'ગમક' કોને કહે છે ?

(11) 'ઝમઝમા' કોને કહેવાય છે ?

(12) રાગોનું વર્ગીકરણ કયા ત્રણ ભાગમાં કરવામાં આવે છે ?

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિકલ્પોમાંથી તે પ્રશ્નનો જે વિકલ્પ સાચો હોય તે વિકલ્પ પર '✓' ની નિશાની કરો.

(1) કોઈ પણ વસ્તુને હલાવવાથી તે વસ્તુ પોતાના મૂળ સ્થાને પાછી આવે તેને શું કહેવાય છે ?

(અ) ધ્વનિ (બ) આંદોલન (ક) કંપન (ડ) હવા

(2) બે વસ્તુ સામસામે અથડાવવાથી શું ઉત્પન્ન થાય ?

(અ) સંવાદ (બ) વિસંવાદ (ક) હવા (ડ) ધ્વનિ

(3) 'થાટ'માં કુલ કેટલા સ્વરો હોય છે ?

(અ) પાંચ (બ) બાર (ક) સાત (ડ) દશ

(4) નીચેના સ્વરથી ઉપરના સ્વર પર ઘસાઈને લઈ જવાની ક્રિયાને શું કહે છે ?

(અ) આરોહી મીંડ (બ) અવરોહી મીંડ (ક) ગમક (ડ) ઝમઝમા

(5) જે રાગમાં બીજા કોઈ પણ રાગની છાયા ન પડે અને પોતાનું આગવું સ્વરૂપ હોય તેને શું કહે છે ?

(અ) શુદ્ધ (બ) છાયાલગ (ક) સંકીર્ણ (ડ) વિકૃત

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

2 રાગ જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતમાં રાગોનું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ રહેલું છે. વિદ્યાર્થીઓ રાગની માહિતીમાં આપેલા મુદ્દાઓ જેવા કે, રાગનો થાટ, વાદી, સંવાદી સ્વરો, ગાવાનો સમય, રાગની પ્રકૃતિ જે તે રાગના પ્રભાવ (અસર), રાગમાં કેવા પ્રકારના સ્વરો આવે છે. કોમળ સ્વરો કે તીવ્ર સ્વર, તે ઉપરાંત કયા રાગમાં કયા સ્વરો વર્જ્ય કરવામાં આવ્યા છે તેનો ખ્યાલ મેળવે અને સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્વરૂપે રાગને પ્રસ્તુત કરવાની ક્ષમતા કેળવે એ હેતુથી રાગ જ્ઞાનના આ એકમમાં રાગ અંગેના દરેક મુદ્દાઓની સમજ આપવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીઓ આ દરેક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં લઈ રાગોને શાસ્ત્રીય રૂપે પ્રસ્તુત કરી શકે, રાગોનો ઉપયોગ કરી સુગમ સંગીત તથા ભજન અને લોકસંગીતની ગાયકીમાં કરી શકે. તદ્ઉપરાંત ફિલ્મી સંગીતમાં આવતા રાગોની ઓળખ કરી શકે, તે આ એકમનો હેતુ છે.

રાગસ્વરૂપ ચિત્રાંકન

(1) રાગ - કેદાર :

મધ્યમ દ્વૈ તીવર સબહિ આરોહત રિગ હાન ॥
સમવાદી વાદી તેં કેદારા પહિચાન ॥

* **માહિતી :**

રાગ - કેદાર
થાટ : કલ્યાણ
સ્વર - બે મધ્યમ, બાકીનાં સ્વરો શુદ્ધ
વર્જ્ય સ્વર - આરોહમાં રિષભ અને ગાંધાર, અવરોહમાં ગાંધાર
રાગ જાતિ - વક્ર ઔડવ - ષાડ્વ
વાદી સ્વર - મ (મધ્યમ)
સંવાદી સ્વર - સા (ષડ્જ)
ગાવાનો સમય : રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર.
રાગની પ્રકૃતિ - ગંભીર, શાંત, ભક્તિરસપ્રધાન,
રાગનો પ્રભાવ - સ્વકર્તવ્ય ઉપર વિશ્વાસ નિર્માણ.
આરોહ - સામ, મપ, ધપ, નિધ, સાં
અવરોહ - સાંનિધપ, મપધપ, મમરેસા
પકડ - સા મ પ, મ પ ધ પ મ, સારેસા.

વિશેષ માહિતી : આ રાગમાં ન્યાસ સ્વરો, સા, મ અને પ છે. આ રાગની ઉઠાન 'સામપ' અને અંતરાની ઉઠાન 'પ પ સાં' રીતે કરવામાં આવે છે. બંને મધ્યમનો પ્રયોગ આરોહમાં વિશેષ સ્વર સંગતિ 'મ' પધમ પ મ થી લેવામાં આવે છે. બંને મધ્યમ એક સાથે તીવ્ર 'મ" પછી શુદ્ધ 'ધ'થી શુદ્ધ 'મ' પર આવતા 'મીંડ'નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. કોમળ નિષાદનો પ્રયોગ 'મ' પધ નિ ધ પ' અવરોહમાં વિવાદી સ્વર તરીકે થાય છે. ગાંધાર સ્વર વર્જ્ય છે, પરંતુ કણ સ્વર તરીકે 'મ^ગપ' લઈ શકાય છે. કલ્યાણ વાચક 'પ ધ મ પ સાં' સ્વર સમૂહ પણ લઈ શકાય છે. આ રાગના સમપ્રકૃતિક રાગ હમીર અને કામોદ છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સારેસા, સામ, મ, મરેસારેસા, મં પમ, રેસારેસા.

(2) સામ, પમ, ધપમ, રેસારેસા, સારેસા, મ, મ, રેસા, મ^ગપમં, મ, રેસારેસા.

(3) સામપમ, મરેસા, પમ, પમંપમ, પ, મં મપમં પધપમ, મ, રે, સારેસા, પ, મંપધપ, ધપમ, સારેસા.

(4) સામ, પ, મં પધપ, ધપમ, ધનિધપ, મં પધપમ, પમ, રે, સારેસા.

(5) પ, મ'પધનિધપ, મપસાં, સાં^{નિ}ધપ, મંપધપમ, મ, રેસારેસા.

(6) પધપસાં ^{નિ}રેંસા, સાં, ધપમંપસાં, રેં, નિસાં, ધધપ, મં પધપમ, પમ, રે, સારેસા.

(7) પમમંપધપમ, ધનિસાંરેસાં, ધપમં પધમં પમ, મરે, સારેસા.

(8) પધપસાં, સાંરેંસા, મંરેંસાં, રેંસાંધપ, સાં^{નિ}ધપ, મં પમં પધપમ, મરેસારેસા.

(2) રાગ-હમીર :

દો મધ્યમ તીવર સબહિ ધૈવત વાદી જાન ।

સંવાદી ગંધાર હૈ રાગ હમીર બખાન ॥

*** માહિતી :**

રાગ - હમીર

થાટ - કલ્યાણ

સ્વર - બે મધ્યમ, બાકી બધા સ્વરો શુદ્ધ

વર્જ્ય સ્વર - કોઈ નથી

રાગ જાતિ - વક્ર ષાડવ - સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર - ધ (ધૈવત)

સંવાદી સ્વર - ગ (ગાંધાર)

ગાવાનો સમય : રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર

રાગની પ્રકૃતિ : ચંચળ

રાગનો પ્રભાવ - ચપળતાનું નિર્માણ, આક્રમકતામાં વધારો કરે છે

આરોહ - સા, રેસા, ગમધ, નિ ધ સાં

અવરોહ - સાં નિ ધ પ, મં પ ધ પ, ગ મ રે સા

પકડ - સા રે સા, ગમધ,

વિશેષ માહિતી :

આ રાગમાં ન્યાસ સ્વરો સા, પ, ધ છે. આરોહમાં તીવ્ર મધ્યમનો અલ્પ પ્રયોગ પંચમની સાથે અને શુદ્ધ મધ્યમનો પ્રયોગ આરોહ-અવરોહ બંનેમાં થાય છે. આરોહમાં અધિકતમ 'નિ' વક્રપ્રયોગ 'નિધસાં' થી થાય છે. આરોહમાં 'ગ' વક્ર

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

જેમ કે 'ગમરેસા' લેવામાં આવે છે. 'રે'નો વક્રપ્રયોગ અને 'સા'થી 'ગ' સ્વર પર સીધા જવાય છે. જેમ કે -'સારેસા, ગમધ'. રાગની રંજકતા વધારવા માટે ક્યારેક અવરોહમાં ધૈવતની સાથે કોમળ નિષાદ્ 'સાંધનિ઼પ'નો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રાગનું સ્વરૂપ બિલાવલને મળતું હોવાથી કેટલાક ગુણીજન બિલાવલ થાટ માને છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પણ આમ જ કહેવામાં આવ્યું છે. આ રાગના સમપ્રકૃતિક રાગ કામોદ અને કેદાર છે.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સારેસા, સારેનિ઼સા, ધ઼ ધ઼ પ઼ મ઼ પ઼, નિ઼ ધ઼ સા નિ઼ રે સા,

(2) સારેસા, ગ, ગમરે, સારેસા, સારેગમરેસારેસા.

(3) સારેસા, ગ, ગ, ગમધ, ધ, ધપ, પમપગમરેગમધપ, ગમપગ, મરે સારેસા,

(4) સા રે ગ મ ધ ધ પ, ગમધ, પમપગમગમરેરેસા, સારેગમ, રેગમધ, ગમધ, ધનિધસાંધપમપ, ગમરે, ગમધ, ધ, પ, ગમમરેસારેસા.

(5) સારેસારેગરેમ, ગમગમ, રેરેસા, સારેગમધનિધસાં, સાં, $^{\text{નિ}}$ધ, $^{\text{નિ}}$ધ $^{\text{નિ}}$ધપ, પમપ, ગમ $^{\text{નિ}}$ધપગ, ગમમધ, ધનિનિસાં,

(6) સાં, સાંરેંનિસાં, $^{\text{નિ}}$ધધપગમધધપ, ગમરેરે, સારેસા ગમધનિધ, પ, ગમરેસા.

(7) પ, મપ, ગમ ધનિધ, ધનિસાંરેંસાં, નિધ, ધનિસાંરેગં,
ગંગંમંરેંસાં, સાંરેંસાં, નિધ, ધધપ, મપગમધધપ, ગમપગમરેસા

(3) રાગ - તિલક કામોદ :

પરિ સંવાદીવાદી હૈ ચઢત ન ધૈવત ગાત ।
વક્ર રિખબ સોરઠ હિસેં તિલક કામોદ સુહાત ॥

*** માહિતી :**

રાગ - તિલક કામોદ

થાટ - ખમાજ

સ્વર - બધા શુદ્ધ સ્વરો, કોમળ નિષાદનો અલ્પ પ્રયોગ,

વર્જ્ય સ્વર - કોઈ નથી

રાગ જાતિ - વક્ર ષાડવ - સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર - સાં (તાર ષડ્જ).

સંવાદી સ્વર - પ (પંચમ)

ગાવાનો સમય - રાત્રીનો બીજો પ્રહર

રાગની પ્રકૃતિ - ભક્તિ રસ, શૃંગાર

રાગનો પ્રભાવ - મનોભાવનાની શુદ્ધતા માટે

આરોહ - સા રે ગ સા, રે મ પ, ધ મ પ સાં

અવરોહ - સાં પ ધ મ ગ, સારે ગ સા નિ઼, પ઼ નિ઼ સા.

પકડ - પ઼ નિ઼ સા, રે ગ, સા, રે પ મ ગ, સા રે ગ સા.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિશેષ માહિતી :

આ રાગના પ્રચારમાં બે નિષાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ઉત્તર ભારતમાં કોમળ નિષાદનો ઉપયોગ અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે, તેમજ આરોહમાં વક્ર સ્વરૂપે કરવામાં આવે છે. જેમ કે સાં પ નિ ધ, પધમગ. આ રાગના અંતરા 'પધપસાં' અથવા 'મપનિસાં'થી શરૂ થાય છે. રાગનું સ્વરૂપ વક્ર હોવાથી તેને વક્રસંપૂર્ણ રાગ પણ કહે છે. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો, સા, ગ, પ છે અને સમપ્રકૃતિક રાગોમાં દેશ અને સોરઠ છે.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સારેગસા, પ઼નિ઼સારેગસા, સારેમપ, પ, પમગરેસા, સા રે મ પ રેમપધમપગ, સારેગસા.

(2) રેમપ, પધમગ, રેપમગ, રેપમપમગરેસા, સારેપમગરે, સારેગસા.

(3) રેમપધમપધપમગરેગ સા, પધમગ, સારેપમગ $^{\text{રે}}$ સા, રેમપધ, મપસાં, સાંપ ધમ ગ$^{\text{રે}}$સા, સારેસારેગ$^{\text{રે}}$સા.

(4) રેમપ, મપસાં, સાંપ, પનિસાં, નિસાંરેં, રેંસાંપ,
પનિધમપગ, સારેમગ, સારેગસા

(5) સારેસારેમ, રેમરેમપ, પધપધમપસાં, નિસાંનિસાં, પનિસાંરેસાં સાંરેંનિસાંપ, પધમપગ, મપગ, રેપમપમગરેગ$^{\text{રે}}$સા.

(6) સારેસાપમ, પમગરેસારેપમ, ગરેસારે મ, ગ$^{\text{રે}}$સા, સારેગ, રેમપ, મપસાં, નિસાંરેં, સાંરેંગંસાં, સાંરેંસાં પ, પ,
પનિધમપ,ગરેસારેગસા.

(4) રાગ-દરબારી કાન્હડા :

મૃદુ ગમધનિ તીઓ રિખબ અવરોહત ધ ન લાગ ।
રિ-પ વાદી સંવાદી તેં કહત કાનડા રાગ ॥

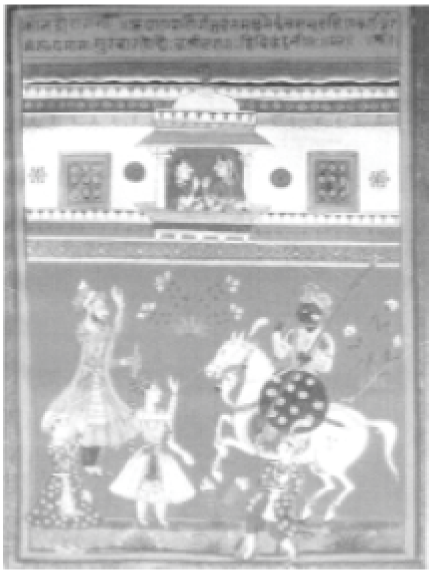

*** માહિતી :**

રાગ - દરબારી કાન્હડા

થાટ - આસાવરી

સ્વર - ગાંધાર, ધૈવત, નિષાદ્ કોમળ, બાકીના શુદ્ધ સ્વરો.

વર્જ્ય સ્વર - કોઈ નથી.

રાગ જાતિ - સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર - રે (રિષભ)

સંવાદી સ્વર - પ (પંચમ)

ગાવાનો સમય - રાત્રીનો ત્રીજો પ્રહર (મધ્ય રાત્રિ)

રાગની પ્રકૃતિ - ગંભીર

રાગનો પ્રભાવ - અનિદ્રાનો રોગ દૂર થાય છે.

આરોહ - સા રે ગ, મ પ ધ, નિ, સાં

અવરોહ - સાં ધ નિ પ, મ પ ગ મ રે સા

પકડ - ગ, મ રે, સા, ધ઼, નિ઼ સા, રે, સા

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિશેષ માહિતી :

પ્રાચીન ગ્રંથકારોમાં ભાવભટ્ટ સિવાય કોઈપણ શાસ્ત્રકારોએ દરબારી કાનડાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી, પરંતુ કર્ણાટ અથવા ''શુદ્ધ કર્ણાટ''ના નામનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. કર્ણાટ શબ્દનો અપભ્રંશ થઈને કાનડા શબ્દ થયો હોવો જોઈએ. કાનડાનો આ પ્રકાર રાજા અકબરના દરબારમાં તાનસેન દ્વારા વારંવાર ગાવાથી આનું નામ દરબારી કાનડા થયું. આ રાગમાં ગ અને ધ નો વક્ર પ્રયોગ થાય છે. ઘણા વિદ્વાનો અવરોહમાં ધૈવતને વર્જ્ય કરીને રાગની જાતિ સંપૂર્ણ ષાડવ માને છે, પરંતુ ધૈવત અવરોહમાં વક્ર હોવાથી તેને વર્જ્ય માનવામાં આવે છે તો ગાંધાર આરોહ-અવરોહ. બંનેમાં વક્ર હોવાથી રાગ જાતિ, વક્ર સંપૂર્ણ માનવી ઉચિત છે. કોમળ 'ગ'ની યુતિ અન્ય રાગોના કોમળ 'ગ' કરતાં જુદી છે. કોમળ 'ગ' અને 'ઘ' આંદોલિત સ્વરૂપે લેવામાં આવે છે. ન્યાસ સ્વરો, સા, રે, પ છે. સમપ્રકૃતિક રાગ અડાણા છે.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સા નિ ધ નિ સા, ધ નિ પ, મ પ નિ પ,
મ પ ધ નિ રેસા.

(2) ધ નિ સારે, રે, રે, ગ ડડડ મરે, નિ સા,
નિસા રેસારે નિસા, ધ નિ રેસા,

(3) સારેગગગ ડડડ મરે, નિ સા ધ નિ રેસા, સારેગગ , મપ,
મપનિગમરેસા મ, રેસા, નિસારેધ ધ નિ, પ, ધનિ રેસા.

(4) સારેમપ, મપધધ, ધનિપ, મપનિપ, નિપમપ, ગડડડમરેસા.

(5) સારેગડડગડડગમરેસા, મપધધનિપ, મપનિ, મપસાં, ધનિપ, મપગગમરેસા.

5. રાગ - પૂરિયા ધનાશ્રી :

કોમલ રિ-ધ તીવર નિગમ હૈ પંચમ સુર વાદિ ।
યહ પુરિયાધનાસિરી જહાઁ રિખબ સંવાદિ ॥

*** માહિતી :**

રાગ - પૂરિયા ધનાશ્રી.

થાટ - પૂર્વી

સ્વર - રિષભ, ધૈવત કોમળ, મધ્યમ તીવ્ર, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો

વર્જ્ય સ્વર - કોઈ નથી

રાગ જાતિ - સંપૂર્ણ - સંપૂર્ણ

વાદી સ્વર - પ (પંચમ)

સંવાદી સ્વર - સા (ષડ્જ)

ગાવાનો સમય - દિવસનો ચોથો પ્રહર (સંધ્યાકાળ) (સંધિ પ્રકાશ)

રાગની પ્રકૃતિ - ચંચળ અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિ, શૃંગાર રસ પ્રધાન.

રાગનો પ્રભાવ - જ્વર (તાવ) મુક્ત કરનારો રાગ

આરોહ - નિ રે ગ મ પ, મ ધ નિ સાં

અવરોહ - રેં નિ ધ પ, મ ગ, મ રે ગ, રે સા

પકડ - નિ રે ગ, મપ, ધપ, મગ, મ રેગ, મગ, રેસા.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિશેષ માહિતી :

આ રાગ પૂરિયા અને ધનાશ્રી રાગોનું મિશ્રણ છે, પરંતુ અધિકાંશ ગાયકો આ રાગને સ્વતંત્ર રાગ માને છે. મુખ્ય સ્વર સંગતિ 'મંગમંરેગ' અને 'મંધસાં' છે. સાયંકાલિન સંધિપ્રકાશ રાગોમાં આ રાગ અધિક પ્રચારમાં છે. અધિકાંશ વિદ્વાનો આ રાગના વાદી સંવાદી સ્વર 'પ' અને 'રે' માને છે, પરંતુ પ્રચારમાં ગાયકો 'પ' અને 'સા' વાદી સંવાદી સ્વર લઈ પ્રસ્તુતિકરણ કરે છે. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો સા, ગ અને પ છે. આ રાગના સમપ્રકૃતિક રાગો, પૂર્વી, ગૌરી, શ્રી, જેતશ્રી વગેરે છે.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સા નિ ધ પ, મં ધનિસા, ધનિરેસા, નિરેગ, મંગરેસા, નિરેગ, મંગ, મંરેગ, મંગરેસા, ધનિરેગમંપ, મંધપ, મંગમંરેગ, મંગરેસા.

(2) નિરેગમંપ, ગમં ધપ, ધમંપગમંરેગ, નિરેમંગરેસા, ગમંધપ, ગમંધનિ, ધનિધપ, મંધ નિધપ, ધપધમંપગમંરેગ, મંગરેસા

(3) નિરેગ, રેગમં, ગમંપ, મંધનિધનિધપ, મંધનિરેંનિધપ, મંધપમંગમંરેગ, મંગરેસા.

(4) ગમંધનિ, મંધનિસાં, નિરેંસાં, નિરેંગં, ગંરેંસાં, રેંનિધપ, મંધપમંગમંરેગ, મંગરેસા.

(6) રાગ સોહની :

તીવર સબ કોમલ રિખબ પંચમ બરજિત હોઈ ॥
ધ ગ વાદી સંવાદિ હૈ કહી સોહની સોઈ ॥

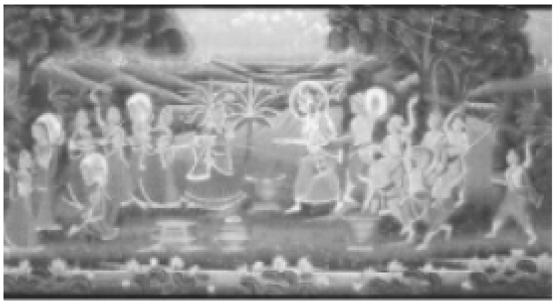

માહિતી :

રાગ - સોહની
થાટ - મારવા
સ્વર - રિષભ કોમળ, મધ્યમ તીવ્ર, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો
વર્જ્ય સ્વર - પ (પંચમ)
રાગ જાતિ - ષાડ્વ - ષાડ્વ
વાદી સ્વર - ધ (ધૈવત)
સંવાદી સ્વર - ગ (ગાંધાર)
ગાવાનો સમય : રાત્રીનો ચોથો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ - ચંચળ
રાગનો પ્રભાવ - મન પ્રફુલ્લિત કરનારો રાગ
આરોહ - સા ગ મં ધ નિ સાં રેં સાં
અવરોહ - સાં રેં સાં, નિ ધ ગ મં ધ, મં ગ રે સા
પકડ - સાં નિ ધ, નિ ધ, ગ, મં ધ નિ સાં

વિશેષ માહિતી : આ રાગ ઘણો પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ છે.

આ રાગ ઉત્તરાંગ પ્રધાન રાગ છે. જેમાં તાર ષડ્જનું પ્રાધાન્ય રહેલું છે. આરોહમાં રિષભ દુર્બળ છે. આ રાગનો વિસ્તાર મધ્ય અને તાર સપ્તકમાં થાય છે. 'ગમંધ નિ સાં રેં સાં' અને 'સારેંસાંરેંનિસાંનિધ' વિશેષ સ્વર સંગતિનો ઉપયોગ થાય છે. આ રાગના ન્યાસ સ્વરો ગ, ધ અને સાં છે અને સમપ્રકૃતિક રાગો હિંડોલ, મારવા, પુરિયા છે. આ રાગના આરોહમાં

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રિષભ વર્જ્ય છે, પરંતુ તાર સપ્તકમાં 'નિરેંગં' લેવાય છે એટલે કેટલાક વિદ્વાનો ઓડવ-ષાડ્વ જાતિ માને છે તો કેટલાક ષાડ્વ - ષાડ્વ જાતિ માને છે. અર્થાત્ મતભેદ છે. ઉત્તરાંગ પ્રધાન રાગ હોવાથી રાગનું ચલન મધ્ય અને તાર સપ્તકમાં વધુ છે. આ રાગમાં ખ્યાલ ગાયકી ઓછી સાંભળવા મળે છે. જ્યારે ધ્રુપદ, ધમાર, ઠુમરી તરાના તથા સુગમ સંગીતમાં વધુ ઉપયોગ થાય છે. રાગ ચંચળ પ્રકૃતિનો હોવાથી મધ્ય અને તાર સપ્તકમાં વધુ શોભે છે.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા ગ, મગ, ગમધગમગ, મગરેસા

(2) નિ઼સાગ, મધ, ગમગ, મધનિ, ધનિધમગ, મ, મગરેસા

(3) ગમધ નિધ, સાં, સાંનિધ, નિધ, મધનિસાં, નિધગ, મગરેસા.

(4) ગમધનિસાં, રેંસાં, ધનિસાંરેસાં, નિસાંનિધ, મગ, મગરેસા.

(5) મધનિસાંરેંસાં, સાંરેંસાંરેં, નિસાં, નિધ, નિધ, ગ, મગરેસા

(6) સાગ, મધનિધ, મધનિસાંનિધ, સાંરેંનિરેંસાં, નિસાંનિધ,
ધનિસાંગં, રેંડસાં, નિધગ, ગમધ, ગમગ, રેસા

(7) સાં, મધનિસાં, ગ મધનિસાંરેંસાં, ધનિસાંગં, મગં,
મગંરેંસાં, સાંરેસાંરેં, નિસાં નિસાં, નિધમગ, મગરેસા.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલાં જોડકાં જોડો.

(અ) રાગ	(બ) થાટ
(1) કેદાર	(1) ખમાજ
(2) તિલક કામોદ	(2) મારવા
(3) દરબારી કાન્હડા	(3) કલ્યાણ
(4) પુરિયા ધનાશ્રી	(4) આસાવરી
(5) સોહની	(5) પૂર્વી

2. સાચા જવાબ શોધી લખો.

(1) આરોહમાં રિષભ સ્વર વર્જ્ય હોય તે રાગનું નામ લખો.
(અ) તિલક કામોદ (બ) પૂરિયા ધનાશ્રી (ક) સોહની (ડ) કેદાર

(2) આરોહ-અવરોહ બંનેમાં પંચમ સ્વર વર્જ્ય હોય તે રાગનું નામ લખો.
(અ) દરબારી કાન્હડા (બ) પૂરિયા ધનાશ્રી (ક) સોહની (ડ) તિલક કામોદ

(3) રાગ-તિલક કામોદના વાદી-સંવાદી સ્વર લખો.
(અ) મ અને સા (બ) ધ અને ગ (ક) સાં અને પ (ડ) રે અને પ.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(4) રાગ-સોહનીની જાતિ લખો.

(અ) સંપૂર્ણ-સંપૂર્ણ (બ) ષાડ્વ-ષાડ્વ (ક) ઓડવ-સંપૂર્ણ (ડ) ષાડ્વ-સંપૂર્ણ

(5) રાત્રીના ચોથા પ્રહરમાં ગવાતો રાગનું નામ લખો.

(અ) કેદાર (બ) દરબારી કાન્હડા (ક) પૂરિયા ધનાશ્રી (ડ) સોહની

(6) કયો રાગ ઉષ્ણપ્રકૃતિનો છે ?

(અ) પુરિયા ધનાશ્રી (બ) હમીર (ક) કેદાર (ડ) તિલક કામોદ

3. ખાલી જગ્યા પૂરો.

(1) રાગ - કેદારની જાતિ .... છે.

(2) રાગ-તિલકકામોદની પ્રકૃતિ .... છે.

(3) ગાંધાર, નિષાદ, ધૈવત સ્વરો કોમળ .... રાગમાં આવે છે.

(4) .... રાગ દિવસના ચોથા પ્રહરમાં ગવાય છે.

(5) મન પ્રફુલ્લિત કરનારો રાગ .... છે.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

3 લય અને લયકારી

પ્રસ્તાવના :

સંગીતમાં તાલ અને તાલની મૂળ ગતિમાં ગાવું એ મહત્ત્વની બાબત છે. આ મૂળ ગતિમાં સૌંદર્ય વધારવા માટે ગાયક/વાદક તાલની મૂળ ગતિમાં દુગુન, તિગુન કે ચોગુન જેવી લયકારી કરી પોતાની સિધ્ધતા સાબિત કરે છે. ગાયક/વાદક મૂળ ગતિમાં વિવિધ લયકારી રજૂ કરી કૃતિને શ્રેષ્ઠ બનાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય છે.

આ એકમ દ્વારા વિદ્યાર્થી એકાગ્રતા, સ્થિરતા અને વિવિધતાસભર કૃતિ પ્રસ્તુત કરી ઉત્તમ રજૂઆત કરવા પ્રેરાય અને તે દ્વારા તેની મૌલિકતાને વેગ મળે તેવા પ્રયત્નો કરી શકે છે.

અભ્યાસક્રમના તાલને મૂળ લય તથા દુગુન લયમાં લખવાની ક્ષમતા :

(1) તાલ તિલવાડા

માત્રા : 16 (સોળ)

ખંડ : 4 (દરેક ખંડમાં ચાર ચાર માત્રા)

તાલી : 1, 5, 13મી માત્રા પર

ખાલી : 9મી માત્રા પર

ઉપયોગ : બડાખ્યાલ (વિલંબિત ખ્યાલમાં)

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
બોલ	ધા	તિરકિટ	ધીં	ધી	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તિરકિટ	ધીં	ધીં	ધા	ધા	ધીં	ધીં	ધા
તાલી ખાલીનું ચિહ્ન	×				2				0				3				×

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	
ધાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	તીંતીં	તાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	ધીંધી	ધાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	તીંતી	તાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	ધીંધીં	ધા
×				2				0				3				×

(2) તાલ: અધ્ધા

માત્રા : 16 (સોળ)

ખંડ : ચાર (દરેક ખંડમાં ચાર-ચાર માત્રા)

તાલી : 1, 5, 13 માત્રા પર

ખાલી : 9 મી માત્રા પર

ઉપયોગ : ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

માત્રા

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
બોલ	ધા	ધીં	ઽ	ધા	ધા	ધીં	ઽ	ધા	ધા	તીં	ઽ	તા	તા	ધીં	ઽ	ધા	ધા
તાલી	×				2				0				3				×
ખાલીનું ચિહ્ન																	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 11	13 14	15 16	12	34	56	78	910	1112	1314	1516	
ધાધીં	ઽધા	ધાધીં	ઽધા	ધાતીં	ઽતા	તાધીં	ઽધા	ધાધીં	ઽધા	ધાધીં	ઽધા	ધાતીં	ઽતા	તાધીં	ઽધા	ધા
×				2				0				3				×

(3) તાલ : ધુમાળી

માત્રા : 8 (આઠ)

ખંડ : 4 (દરેક ખંડમાં બબ્બે માત્રા)

તાલી : 1, 3, 7 મી માત્રા પર

ખાલી : 5મી માત્રા પર

ઉપયોગ : ઠુમરી, ભજન, હળવાગીત માટે

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	1
બોલ	ધા	ધિં	ધા	તિં	ત્રક	ધિં	ધાગી	ત્રક	ધા
તાલી	×		2		0		3		×
ખાલીનું ચિહ્ન									

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	1
1 2	3 4	5 6	7 8	1 2	3 4	5 6	7 8	
ધાધિં	ધાતિં	ત્રક ધિં	ધાગીત્રક	ધાધિં	ધાતિં	ત્રકધીં	ધાગીત્રક	ધા
×		2		0		3		×

(4) તાલ : સુલતાલ

માત્રા : 10 (દસ)

ખંડ : 5 (દરેકમાં બબ્બે માત્રા)

તાલી : 1, 5, 7મી માત્રા પર

ખાલી : 3, 9મી માત્રા પર

ઉપયોગ : હવેલી સંગીત, ધ્રુપદ ગાયન માટે...

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
બોલ	ધા	ધા	દિં	તા	કિટ	ધા	કિટ	ત્તક	ગદિ	ગિન	ધા
તાલી	×		0		2		3		0		×
ખાલીનું ચિહ્ન											

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
12	34	56	78	910	12	34	56	78	910	
ધાધા	દિંતા	કિટધા	કિટતક	ગદિગિન	ધાધા	દિંતા	કિટધા	કિટતક	ગિદગિન	ધા
×		0		2		3		0		×

(5) તાલ : પંજાબી

માત્રા : 16 (સોળ)

ખંડ : 4 (દરેક ખંડમાં ચાર-ચાર માત્રા)

તાલી : 1, 5, 13મી માત્રા પર

ખાલી : 9મી માત્રા પર

ઉપયોગ : ઠુમરી, છોટાખ્યાલ, ભક્તિ સંગીત

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
બોલ	ધા	ડધી	ક	ધા	ધા	ડધી	ક	ધા	તા	ડતી	ક	તા	ધા	ડધી	ક	ધા	ધા
તાલી ખાલીનું ચિહ્ન	×				2				0				3				×

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 11	13 14	15 16	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	
ધાડધી	કધા	ધાડધી	કધા	તા ડતી	કતા	ધાડધી	કધા	ધા ડધી	કધા	ધાડધી	કધા	તા ડતી	કતા	ધાડધી	કધા	ધા
×				2				0				3				×

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જે જવાબ સાચા હોય તે વિકલ્પ પર '✓' નું ચિહ્ન કરો.

(1) ત્રીજી અને નવમી માત્રા પર ખાલી આવતી હોય તેવો તાલ કયો ?

(અ) ધુમાળી (બ) સૂલતાલ (ક) પંજાબી (ડ) અધ્ધા

(2) 0 ચિહ્ન તાલમાં શું દર્શાવે છે ?

(અ) ખાલી (બ) તાલી (ક) સમ (ડ) માત્રા

(3) તાલ તિલવાડા કયા ગીતપ્રકારમાં ઉપયોગી થાય છે ?

(અ) તરાના (બ) ઠુમરી (ક) બડા ખ્યાલ (ડ) ધ્રુપદ

(4) તિરકિટ બોલ કયા તાલમાં આવે છે ?

(અ) પંજાબી (બ) અદ્ધા (ક) ધુમાળી (ડ) તિલવાડા

(5) તાલ અદ્ધાની માત્રા કેટલી ?

(અ) સોળ (બ) દસ (ક) આઠ (ડ) બાર

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

4 સાંગીતિક વિચાર

પ્રસ્તાવના :

વિદ્યાર્થીઓના ઘડતર તથા વિકાસમાં 'નિબંધ' રચના વિભાગ ખૂબ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. પોતાના વિચારોને સ્પષ્ટ અને સચોટ રીતે વ્યક્ત કરવાની કેળવણી આ નિબંધ-રચના વિભાગ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

સંગીત વિષયનાં વિદ્યાર્થીઓને વિષય વસ્તુલક્ષી પૂરતો મહાવરો અને માર્ગદર્શન મળી રહે તે ઉદ્દેશથી આ એકમમાં સંગીત વિષયને સ્પર્શતા 'છ' મૌલિક નિબંધ-રચનાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) રાગ અને રસ

(2) શાસ્ત્રીય સંગીત

(3) લોક-સંગીત

(4) સંગીતનો રોગ ચિકિત્સા તરીકે થતો પ્રયોગ

(5) 'મને સંગીત કેમ ગમે છે' તે માટેના પોતાના મંતવ્યો

(૬) જીવસૃષ્ટિ પર સંગીતની અસર

આ મૌલિક વિષયો વિદ્યાર્થીઓમાં કલ્પના શક્તિ, નિરીક્ષણ શક્તિ તથા સર્જનશક્તિ ખીલવવામાં ઉપયોગી થાય એવી શ્રદ્ધા છે.

(1) 'રાગ અને રસ' :

ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અનુસાર સંગીત કલા એ 'સૂક્ષ્મ કલા' છે. મનુષ્યમાંથી જ્યારે વિકાર, વિચાર ભાવ અને અભાવ સમાપ્ત થાય છે ત્યારે આત્મભાવ પેદા થાય છે. આ આત્મભાવ પેદા કરવાનું માધ્યમ એટલે 'સૂક્ષ્મ કલા'. દરેક કલાઓનું પ્રયોજન રસને ઉત્પન્ન કરવા માટેનું હોય છે. સંગીત કલા દ્વારા મનુષ્ય સુખ-દુઃખ, વેદના, પીડા, પ્રસન્નતા, પ્રેમ જેવા માનવીય ભાવો અભિવ્યક્ત કરી શકે છે.

ભારતીય સંગીતની મુખ્ય વિશેષતા એની 'રાગ-રચના' છે. જે સ્વર, લય શબ્દ અને ભાવ રસનાં બંધન વડે આકાર પામે છે. રાગ પોતે અમૂર્ત સ્વરૂપ હોવા છતાં ચેતન તત્ત્વથી મૂર્ત સ્વરૂપ બને છે. રાગની સ્વરાત્મકતાનો બુદ્ધિ સાથે, તેમજ મન, ચિત્ત અને પ્રકૃતિ સાથે ભાવનાત્મક સંબંધ છે.

રસ એ વિશેષ ચેતના સ્વરૂપ છે. મનુષ્યના અંતઃકરણમાંથી ઉદ્ભવે છે. જે મનુષ્યને વ્યક્તિગત ચિંતા ક્રોધ, શોક વગેરેથી મુક્તિ અપાવે છે. ભાવોને અભિવ્યક્ત કરવાની ચેષ્ટા એ પ્રાણીમાત્રનો સ્વભાવ છે. સંગીતમાં રસનો ઉદ્ભવ સ્વરોના ઉચિત પ્રયોગો દ્વારા થાય છે.

ભારતીય સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ અને સંગીતમાં 'રસ' શબ્દનો અત્યંત વ્યાપક પ્રમાણમાં પ્રયોગ થયો છે. 'રસ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. જેમ કે, રસ એટલે મનમાં ઉત્પન્ન થનારો ભાવાત્મક આનંદ રસ-પ્રેમના અર્થમાં રસ એટલે આકર્ષણ વગેરે.

મનુષ્યના મનમાં વિવિધ પ્રસંગો અનુસાર ભિન્નભિન્ન પ્રકારના ભાવ રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

સાહિત્યમાં નવ રસોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : (1) શૃંગાર (2) કરૂણ (3) વીર (4) ભયાનક (5) હાસ્ય (6) રૌદ્ર (7) બીભત્સ (8) અદ્ભૂત (9) શાંત

સંગીતમાં શૃંગાર, વીર, કરુણ અને શાંત આ ચાર રસોમાં બધા રસોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. ભરતમુનિના કથન અનુસાર રસ અને ભાવની ઉત્પત્તિ માટે સ્વર સમર્થ છે. આ રીતે શબ્દ સ્વર, લય અને તાલ એટલે 'રાગ'ના મધ્યમાંથી

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સંગીતમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય.

શાસ્ત્રમાં જેમ દરેક સ્વર વર્ણથી વિભૂષિત હોય, મનનું રંજન કરે તેને રાગ કહે છે. પ્રત્યેક રાગમાં સૌંદર્ય બીજ સ્વરૂપે છુપાયેલ છે એને શોધી, અંકુરિત કરી વિકાસ કરવામાં આવે ત્યારે તે રંજનની કક્ષાએ પહોંચે છે અને 'રંજયતિ ઇતિ રાગ'નો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. સંગીતમાં રાગોના વાદી, સંવાદી, વિવાદી સ્વરોનો યોગ્ય સમયે યોગ્ય માત્રામાં ઉપયોગ કરવાથી રસનું નિર્માણ થાય છે.

રાગનાં સ્થૂળ સ્વરૂપોની સાથે સાથે સૂક્ષ્મ ભાવરૂપોનો કલ્પના કરવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ એક ભાવ રાગ - ધૂનથી પ્રભાવિત થઈને ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે રસનો સંચાર થાય છે. રાગોને સમય અનુસાર નીચે પ્રમાણે વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે.

1. પ્રાતઃ કાલીન સંધિપ્રકાશ રાગ

   રે ધ કોમળ મધ્યમ શુદ્ધ

   દા. ત. ભૈરવ થાટ, ભૈરવી થાટ

2. સવારના '7' થી દિવસના '12' વાગ્યા સુધી

   રે ધ શુદ્ધ મધ્યમ શુદ્ધ

   દા. ત. બિલાવલ

3. મધ્યાહ્ન '12' વાગ્યાથી સાંજે ચાર વાગે

   ગ-ની કોમળ સ્વરના રાગો

   દા. ત. કાફી

4. સાંજે સંધિ પ્રકાશ '4' વાગ્યાથી સાંજે 7 વાગે

   રે ધ કોમળ તીવ્ર મધ્યમ

   દા. ત. પૂર્વી - મારવા-તોડી

5. સાંજે '7'થી રાત્રે '12' વાગ્યા સુધી

   રે ધ શુદ્ધ

   દા. ત. - કલ્યાણ

6. રાત્રે '12' થી સવારે '4' વાગ્યા સુધીના રાગો.

   દા. ત. - સોહની, પરજ, અડાણા

આ રીતે સમય રાગોના ભાવો ઉત્પન્ન કરવા માટેનું આવશ્યક માધ્યમ છે. જે તે સમયનો રાગ તેના યોગ્ય સમયે યોગ્ય વાતાવરણમાં અને યોગ્ય સ્થળે ગાવામાં આવે તો અવશ્ય જે - તે રાગોનો ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.

દા.ત., સૂર્યોદય પછી ભૈરવ તથા તેના પ્રકાર

બપોરે - સારંગ અને તેના પ્રકાર

સાંજે - કલ્યાણ અને તેના પ્રકાર

રાત્રે - બિહાગ અને તેનાં પ્રકાર

મધ્ય રાત્રિ - વસંત, પરજ, સોહની વગેરે.

રાગોના રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્થળ અને ઋતુનું મહત્ત્વ પણ જરૂરી બને છે. દા.ત.

વર્ષાઋતુમાં મલ્હાર અને તેના પ્રકાર

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વસંતમાં વસંત અથવા બહારનું ચલન

રાગોના રસ ઉત્પન્ન કરવામાં વાદી, સંવાદી સ્વરનું મહત્ત્વ ખૂબ જરૂરી છે. એક સ્વર અનેક બીજા સ્વરની મદદ વડે ચોક્કસ રસનો ઉત્પત્તિ કરે છે. કોઈ વાદી સ્વર પોતાના સંવાદી, વિવાદી અથવા અનુવાદી સ્વરનો મદદ વડે જે તે રસની 'સૃષ્ટિ' ઊભી કરે છે. રાગની બંદીશ(સાહિત્ય)ના શબ્દો સાથે યોગ્ય સ્વરો સંકળાય તો જ રસ નિષ્પત્તિ કરી શકે.

પંડિત ભાતખંડેજીએ રાગોના ત્રણ વર્ગમાં રસનો સમાવેશ કર્યો હતો.

(1) શાંત અને કરુણ રસ - રે ધ સંધિપ્રકાશ રાગ

(2) શૃંગાર રસ - ગ નિ કોમળ

(3) વીર રસ - રે ધ શુદ્ધ સ્વર

અંતમાં નાદનો સંબંધ સ્વર સાથે છે અને છેવટે આ સ્વરમાંથી ભાવ તથા રસનો ઉત્પત્તિ થાય છે.

રાગો દ્વારા રસ ઉત્પન્ન કરવા માટે ફક્ત શાસ્ત્રોક્ત સમય, વાદી-સંવાદી સ્વરની લગાવટ, લય, શબ્દો ઉપરાંત કલાકારની આંતરિક કલ્પના શક્તિ ખૂબ જ આવશ્યક છે અને તે માટે અખંડ સાધના જરૂરી છે.

(2) શાસ્ત્રીય સંગીત :

સામાન્ય એવી સમજણ છે કે સંગીતકાર, સંગીતશિક્ષક કે સંગીતના અન્ય કોઈ વ્યવસાયમાં પડવું હોય તો જ સંગીતની તાલીમ જરૂરી છે. આ માન્યતા યોગ્ય નથી. જીવનને સુંદર રીતે જીવવા સંગીતનું શિક્ષણ દરેક વ્યક્તિ માટે જરૂરી છે. બાળકના શારીરિક વિકાસ માટે વ્યાયામ, રમત-ગમત ઈત્યાદિ જરૂરી છે. તેવી જ રીતે તેના આત્માના ઘડતર માટે સંગીત અને અન્ય કળાઓનું શિક્ષણ આવશ્યક છે.

- શાસ્ત્રીય સંગીત એ શબ્દ ઉપરથી જ ફલિત થાય છે કે સંગીતમાં જ્યારે શાસ્ત્ર ઉમેરાય શાસ્ત્ર એટલે પ્રમાણ / નિયમ-દર્શક માપ દ્વારા જે સંગીત જન્મે છે તેને સામાન્યતઃ શાસ્ત્રીય સંગીત તરીકે આપણે ઓળખતા હોઈએ છે.

- સંગીત કલાની અનેક વિશેષતાઓમાંની એક વિશેષતા એ છે કે આ કળા સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હોવા છતાં પણ નિયમબદ્ધ કલા છે. સ્વતંત્ર કલાના સ્વરૂપમાં વધારે સ્પષ્ટતા તેમજ સૌંદર્ય આવે છે.

- કોઈ પણ ગાયક કે વાદક રાગના નિયમોને આધીન રહીને સ્વતંત્ર રીતે આલાપ કે વિસ્તાર કરી શકે છે. રાગના સ્વરો તાલ, થાટ વગેરે બધું જ એનું એજ રહેવા છતાં પણ દરેક સમયે કલાકાર તેની રજૂઆતમાં જુદાં જુદાં ભાવ તેમજ જુદાં જુદાં પ્રકારની રજૂઆત બતાવી શકે છે.

- શાસ્ત્રીય સંગીત એટલે જેમાં રાગ, થાટ, વાદી, સંવાદી, ગાયન, સમય, જાતિ, આરોહ-અવરોહ, પક્કડ, રસ-પ્રકૃતિ શૈલી, ઈત્યાદી બાબતો વણી લઈને જે રચના આપણે નિયમબદ્ધ / લયબદ્ધ / સ્વરબદ્ધ/ સપ્તકના ચઢાવ-ઉતાર, આલાપમાં કલ્પનાશક્તિ અને તાનોમાં બૌદ્ધિ ચાતુર્ય ઉમેરાય તે કૃતિ અભ્યાસનું કલાકાર રજૂ કરે છે ત્યારે સંગીત તત્ત્વો સાથે શાસ્ત્રોક્ત બાબતો પણ નજરે આવે છે.

- અહીં સંગીત શાસ્ત્રથી બંધાયેલી હોય છે. જેમ ગણિત કે વિજ્ઞાનના વિષયોમાં છૂટછાટ નથી લઈ શકાતી. એ રીતે સંગીત કલાના સૈદ્ધાંતિક નિયમોમાં છૂટછાટ નથી લઈ શકાતી, પરંતુ તેમ છતાં પણ નિયમબદ્ધ સ્વતંત્રતા તો મળી જ શકે છે અને આવી સ્વતંત્રતા દ્વારા જ સંગીત કલામાં સહાનુભૂતિ કે સૌંદર્ય બોધ કરાવી શકાય છે.

- સંગીત કલાની સ્વતંત્રતા બાબતમાં કલ્પના શક્તિનું ગજબનું મહત્ત્વ છે. સ્વરોના ચઢાવ-ઉતારની ડિઝાઈન દ્વારા રાગના નિયમોથી વિરુદ્ધ ન જવા છતાં પણ પોતાની બૌદ્ધિક ક્ષમતા અને કલ્પનાશક્તિનો આધાર લઈ શ્રોતાઓને પ્રભાવિત કરી શકાતું હોય છે.

દરેક કળાના વિકાસ સાથે તે પરંપરાને ચાલુ રાખવા માટે નિયમો ઘડાય છે. આ નિયમબદ્ધ સંગીતને શાસ્ત્રીય

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સંગીત કહેવાય છે. અલબત્ત, સમયના પરિવર્તન સાથે કળામાં પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ તે પરિવર્તિત સંગીતના નિયમો પ્રમાણે તે કળાનો પ્રવાહ સમાજમાં વહે છે. વૈદિક સંગીતમાં સામગાનનો સપ્ત સ્વરમાં ગાવાનો વિકાસ થયો. સાથોસાથ લયબદ્ધ છંદોનો પણ વિકાસ થયો. ત્યારબાદ જાતિગાયન, પ્રબંધગાન અને છેવટે રાગ ગાયનની શૈલી આજે પ્રસારમાં છે. આજે શાસ્ત્રીય સંગીતનો આધાર રાગગાયન છે. જે ધારા લગભગ દોઢેક હજાર વર્ષથી ચાલુ છે. એમ કહી શકાય. આ પરંપરા ટકી શકી, કારણ કે તે માટેના નિયમો નક્કી કરાયેલા છે.

લોક-સંગીતનાં ગીતોની છાયા કે તે સ્વરો પરથી રાગો પણ રચાયાં છે, પરંતુ તે લોકગીતને છાયા આવતાં રાગનું નામ નહિ આપી શકાય. કારણ કે રાગના નિયમોનું બંધન લોકગીતને સ્વીકાર્ય નથી. શાસ્ત્રીય સંગીત કે લોક-સંગીત હાર્મોનિયમની મર્યાદામાં ગવાઈ શકે નહિ, કારણ કે ભારતીય સંગીતનો આત્મા શ્રુતિ-સ્વરો (સૂક્ષ્મ સ્વરો) છે.

લોકસંગીતનો પ્રાણ સરળતા છે. કુદરતી અવાજ અને લયની બક્ષિસ હોય તે તેમાં સહેલાઈથી વિકાસ સાધી શકે છે, જ્યારે શાસ્ત્રીય સંગીત તાલીમ, ધીરજ અને પરિશ્રમ માગે છે.

(3) લોકસંગીત :

લોકસંગીત એટલે માનવજીવનની રહેણીકરણીનું પ્રતિબિંબ. દરેક પ્રાદેશિક રીત-રિવાજોનું વર્ણન આપણને લોકસંગીત દ્વારા મળે છે.

આદિ માનવ જ્યારે તેની તદ્દન પછાત અને જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે, જ્યારે ભાષાનું જ્ઞાન પણ થયું, ન'તું તેમજ બુદ્ધિ પણ અવિકસિત દશામાં હતી ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારની દુઃખ, આનંદ, આશ્ચર્ય કે બીક વગેરે જેવી લાગણીઓ અનુભવતા નિઃશબ્દ જુદા જુદા પ્રકારના અવાજો કે ઉદ્‌ગારો તેના મુખમાંથી અભાનપણે જ નીકળી જતાં. આ અવાજો કે ઉદ્‌ગારો તે મનુષ્યના મુખમાંથી નીકળેલા સહજ કે સ્વાભાવિક સ્વરો જ હતા - જે આપણા સંગીતની શરૂઆત કહી શકાય.

મનુષ્યની જરૂરિયાતો ધીમે ધીમે વધવા લાગી. આથી તેને શારીરિક તેમજ બૌદ્ધિક શ્રમ કરવાની ફરજ પડી. આવા પ્રકારના શ્રમ દ્વારા દરેક પ્રકારની વૃત્તિ સંતોષાયા પછી મનુષ્યના જ્ઞાન અને સૌંદર્યપિપાસુ મન ઉપર આસપાસના કુદરતી વાતાવરણની અસર થવા લાગી. કુદરતી દૃશ્યો, પક્ષીઓની બોલી વગેરેમાંથી અનુકરણ કરતાં કરતાં, તેમજ એકબીજા મનુષ્ય સાથે વ્યવહાર વધતા ધીમે ધીમે તેમાંથી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ, જીવનની રહેણીકરણી બદલાવા લાગી. દરેક પ્રકારના ઉત્સવો, તહેવારો, સુખ-દુઃખના પ્રસંગોને વ્યક્ત કરવા માટેનું એક માત્ર સાધન-નાચ-ગાન હતું. આમ છતાં દરેક પ્રસંગને અનુરૂપ જુદા જુદા ગીતો ગાવાના શરૂ થયા. એક જ ઢાળમાં અને એકના એક શબ્દોનું પુનરાવર્તન કરીને આ ગીતો ગવાતા. તેમજ સાથે નૃત્ય પણ કરતા. આવા ગીતો દરેક પ્રદેશોમાં અલગ હતા. પ્રાદેશિક તહેવારો, રિવાજો, ધાર્મિક ભાવનાઓને અનુસરી ને આવા ગીતો ગવાતા. સમૂહગત રીતે ગવાતા આ ગીતોમાં લોકજીવન સાથે સંકળાયેલી વાતોને સ્થાન મળતું. આમ જે સંગીત અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે લોકસંગીત કહેવાયું. સંગીત રત્નાકર ગ્રંથમાં લોકસંગીતની વ્યાખ્યા આપતાં પં. શારંગદેવ કહે છે કે-

देशे देशे जनानां यद्रुच्या हृदयरंजक ।
गानं च वादनं नृत्यं तद्देशीत्यभिधीयते ॥

દેશના બધા ભાગોમાં નાના-મોટા લોકો જેને પ્રેમપૂર્વક ગાઈ-બજાવી તેમજ નૃત્ય કરીને પોતાનું મન પ્રસન્ન કરે છે તેને દેશી સંગીત કે લોકસંગીત કહે છે.

આ ગીતો પેઢી દર પેઢી ગવાતા હોય છે. સરળ સ્વરરચનાવાળા આ ગીતોમાં મેળા, ઉત્સવો, વ્રતો, તહેવારો તેમજ જન્મથી મૃત્યુપર્યંતના સોળ સંસ્કારોના વર્ણનો ઉપરાંત વ્યવસાયને અનુરૂપ ગીતોનો પણ સમાવેશ થતો હોય છે.

ગુજરાતના લોકસંગીતના પ્રકારો :

દરેક પ્રાંતના લોકજીવનમાં નૈસર્ગિક રીતે જે ગીતોની પરંપરા સર્જાઈ તેને લોકસંગીત કહે છે. અલબત્ત, ભાષાના વિકાસ સાથે લોકસંગીતના સાહિત્યમાં ફેરફાર થતો રહ્યો છે, પરંતુ તેના ઢાળોની પરંપરા તો ઘણી પ્રાચીન છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગુજરાત અને રાજસ્થાનની ભૌગોલિક સીમાઓ એકરૂપ બનવાને કારણે સંગીત, સાહિત્ય અને સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં આ બંને પ્રાતોમાં ઘણું સામ્ય જોવામાં આવે છે. જોકે દરેક પ્રાંતના લોકસંગીતના સ્વરો, લય અને તાલમાં સરખાપણું છે, પરંતુ ગુજરાત અને રાજસ્થાનનાં લોકગીતોના સ્વરો, લય અને તાલમાં સરખાપણું છે, એટલે કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનનાં લોકગીતોના સ્વરો તો બિલકુલ સરખા જ છે.

ગુજરાતના લોકસંગીતના મુખ્ય પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

રાસડાં અને ગરબા : ઘણે ભાગે હીંચમાં કે કહરવામાં ગોળગોળ ફરીને એક તાળી, બે તાળી કે ત્રણ તાળી આપીને બહેનો ગાતાં જાય તેને રાસડાં કે ગરબા કહે છે.

રાસ : સાધારણ રીતે ઉપરના જ ઢાળો જેવાં ગીતો, જેમાં તાલ માટે દાંડિયા, મંજીરા કે ટિપ્પણીનો ઉપયોગ થાય છે, તેને રાસ કહે છે.

હાલરડાં : નાનાં બાળકોને ઘોડિયામાં સુવડાવતી વખતે કે હીંચકાવતી વખતે ગવાતા ગીતોને હાલરડાં કહે છે.

લગ્નગીત : લગ્ન વખતે પ્રસંગને અનુરૂપ શબ્દો સાથે ગવાતાં ગીતોને લગ્નગીત કહે છે.

છંદ : નક્કી થયેલ અક્ષર કે માત્રાઓ પ્રમાણે શબ્દોની કાવ્યરચના થાય છે. ઝુલણા, ચર્ચરી, લલિત ઇત્યાદિ છંદો લોકગીતોમાં સંગીતમય ઢાળોમાં ગવાય છે.

દુહા : લોકસંગીતમાં દૂહાઓ રજૂ કરવા માટે વિશિષ્ટ અને ચોક્કસ ઢંગ હોય છે.

મરશિયા : મૃત્યુ વખતે અનુરૂપ શબ્દોને હૃદયભેદક સ્વરે ગાય છે તેને મરશિયા કહે છે.

ભજનો : નરસિંહ અને મીરાંની જેમ અન્ય લોકકવિઓનાં ભક્તિગીતો લોકજીવનમાં પરંપરાગત ઢાળોમાં ગવાય છે. તેને ભજનો કહેવાય છે.

ધોળ : સ્વામીનારાયણ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં અમુક નક્કી ઢાળમાં જ ગવાતાં ભક્તિગીતોને ધોળ કહેવાય છે.

(4) સંગીતનાં રાગનો ચિકિત્સા તરીકે થતો પ્રયોગ :

મનુષ્ય જીવનને ઉન્નત કરી આત્માની ઓળખાણ કરાવવામાં લલિતકળાઓનો ફાળો અમૂલ્ય છે. સંગીત સાહિત્ય અને ચિત્ર- આ ત્રણેનો લલિતકળાઓમાં સમાવેશ થાય છે. અને આ ત્રણ કળામાંથી એકાદ બક્ષિસ તો મનુષ્ય માત્રને જન્મ સાથે જ મળેલી હોય છે. વ્યક્તિએ પછીથી તેનો વિકાસ કરવાનો હોય છે, પરંતુ તેનો આધાર જીવન વ્યવસાય અને સંજોગો ઉપર છે. ભાગ્યેજ કોઈ વ્યક્તિ એવી હોય કે જેને ગાવું - સાંભળવું-નાચવું કે વાર્તા વાંચવી કે સાંભળવી ચિત્રો દોરવા કે મૂર્તિઓ જોવી વગેરે ન ગમતું હોય. ટૂંકમાં સર્વને આ કળાઓ પ્રત્યે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં અભિરૂચિ હોય જ છે.

ગીત-વાદ્ય એવમ્ નૃત્યમ્ ત્રયં સંગીત મુચ્યતે - ગાવું, વગાડવું અને નૃત્ય કરવું એ ત્રણેના સુમેળને શાસ્ત્રકારો સંગીત કહે છે. એટલે ત્રણનો સુમેળ રચવામાં શાસ્ત્રકારો એ ખરેખર ઊંચ પ્રકારની બુદ્ધિમત્તા દર્શાવી છે.

ભારતની બીજી સાંસ્કૃતિક વિદ્યાઓની જેમ સંગીતવિદ્યા પણ ગુરૂગમ વિદ્યા છે. જેવી રીતે આધ્યાત્મિક બાબતો વાંચવાથી કે સાંભળવાથી સમજી શકાતી નથી, તેમ સંગીતનું સાહિત્ય વાંચવાથી કે સાંભળવાથી તેનો યથોચિત્ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. અલબત્ત કેટલાક માણસોને કુદરતે મધુર કંઠની બક્ષિસ કરેલી હોય છે અને તેનો લાભ પણ લે છે, પરંતુ મધુર કંઠ હોવાથી સંગીતનો સારા જ્ઞાતા છે એવું માનવાની કઈ જ જરૂર નથી. સારો કંઠ એ સંગીત માટે પરમ આવશ્યક અને મહત્ત્વનું અંગ છે. તેથી સંગીતનો અભ્યાસ યોગ્ય ગુરૂ દ્વારા થવો જોઈએ.

સંગીતનો સંબંધ નાદ સાથે છે. મનુષ્યના શરીરમાં નિરંતર સંગીત ચાલ્યાં કરે છે. શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા એક લય (રિધમ) છે. શરીરમાં ચાલતો સ્વરનો લય માત્ર યોગી પુરુષો જ સાંભળી શકે છે. સાધારણ માણસોને તેની કલ્પના પણ થતી નથી તે સંગીતમાં આહત અને અનાહત એવા બે નાદનો ઉપયોગ થયા કરે છે અને નાદ એ બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. આથી

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

નાદ એ શું છે ? એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ.

એક ઉક્તિ છે : 'સર્વ જગત નાદાધીન' આખું જગત નાદને આધીન છે. નાદ એટલે ન આદિ જેનો કોઈ આદિ નથી તે અનાદિ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ એટલે 'નાદ'. સંગીતના અધિકારી દેવ ભગવાન શંકર અનાદિ-પુરુષ ૐકાર સ્વરૂપે છે. ઓમકારમાં ત્રણ સ્વર છે. આકાર-ઉકાર-મકાર એટલે અ ઉ મ્ અર્થાત્ ૐ વિગતથી જોઈએ.

અ - અસ્તિત્વ - જન્મદાતા - બ્રહ્મા
ઉ - ઉછેર - લાલન-પાલનકર્તા-વિષ્ણુ } અર્થાત્ ત્રિલોકી શક્તિ ૐકાર
મ્ - મોક્ષ - વિસર્જન કર્તા - મહેશ

તેની ઉત્પત્તિ વિશે કહેવાય છે કે પૃથ્વી જ્યારે સૂર્યમંડળમાંથી છૂટી પડી ત્યારે એક પ્રચંડ વિસ્ફોટ થયો તેમાં પ્રથમ પ્રકાશ (તેજ) અને ત્યારબાદ અવાજ જે સંભળાયો તે ધ્વનિ હતો અ-ઉ-મ- અર્થાત્ ૐકાર. અહીં જોયું કે સ્વયં પ્રકાશનો પૂંજ છે. દરેક સજીવ તત્ત્વ નાદથી બાકાત નથી, આપણે જેને ભગવાન તરીકે પૂજા કરીએ છીએ તે સર્વ પણ નાદ બ્રહ્માના ઉપાસક રહ્યાં છે. સંગીતના અધિષ્ઠાતા અધિકારી નટરાજ સ્વરૂપા ભગવાન શંકરના હાથમાં ડમરું વાદ્ય છે. તેઓ તાંડવ નૃત્યમાં પ્રવીણ છે. પાર્વતીમાતા લાસ્ય નૃત્યમાં પારંગત છે.

વિદ્યાના દેવી માં સરસ્વતીજીના હાથમાં વીણા છે. ભગવાન વિષ્ણુ(શ્રીકૃષ્ણ)ના હાથમાં મોરલી છે. ગણપતિ પોતે પખાવજ ના જ્ઞાતા છે. ભગવાનના સંદેશાવાહક નારદજીના હાથમાં એકતારો છે. કહેવાય છે કે ભગવાનના દરબારમાં (સ્વર્ગમાં) ગાંધર્વો એટલા ગાનારા, કિન્નરો એટલે વાદ્ય વગાડનારા, અપ્સરાઓ એટલે નૃત્યાંગનાઓ હંમેશાં વિદ્યમાન હોય છે. આમ અહીં સર્વજ્ઞ ઈશ્વરે સ્વયં નાદનો મહિમા પોતાના માધ્યમથી સમજાવ્યો છે. આટલાથી જ પર્યાપ્ત થાય છે કે નાદમાં શું શક્તિ છે.

આ નાદ દ્વારા પ્રગટીકરણ થતું સંગીત આ પામર દુનિયામાં કેવો ચમત્કાર સર્જી શકે છે તે હવે કહેવાની જરૂરિયાત નથી રહી.

માનવીના શરીર અને મન પર ધ્વનિ ત્યારે અસર કરે છે. ધ્વનિનો પ્રભાવ માનવી અને પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિ પર પણ પડે છે. સંગીતના સ્વરો રાગ વિશેષ અસર ઉત્પન્ન કરે છે. સંગીતમાં થયેલા સંશોધનો એ પુરવાર કર્યું છે કે શાસ્ત્રીય રાગો અનેક શારીરિક-માનસિક રોગોને દૂર કરવાનું ઔષધીય કામ કરે છે.

અત્યારનું મેડિકલ સાયન્સ કહે છે કે મોટા ભાગના રોગો માનસિક લાગણીઓના કારણે ઉદ્ભવતા હોય છે. લાગણીઓનો અતિરેક રોગ પેદા કરે છે. જો રાગનું મૂળભૂત કારણ લાગણી હોય તો એનો ઉપાય પણ લાગણીઓના નિયમનથી કરવો જોઈએ. સંગીતની સ્વર લ્હેરીઓ શાસ્ત્રીય રાગો આ લાગણીઓનું યોગ્ય સંતુલન કરે છે. જેને ચિકિત્સા(સારવાર)થી આપણે જાણીએ છીએ. હાલની દવાઓનો અતિરેક આડઅસર ઊભી કરે છે. એટલે રાગ દ્વારા રોગ મટાડવાની ચિકિત્સા વધુ હિતાવહ પુરવાર થાય છે. રાગ ચિકિત્સામાં આપણે જોઈએ કે અહીં રાગના શ્રવણથી દર્દીના મગજના તરંગોમાં આલ્ફાવેવ લેવલ આવે છે. આ તરંગોની અસર ઇલેક્ટ્રો એન્સોફેલા ગ્રામથી જોઈ શકાય છે. જે રાગોથી જરૂરી હાર્મોનલ પરિવર્તન લાવે છે. જે દ્વારા માનવ સ્વસ્થતા હાંસલ કરે છે. અર્થાત્ રોગ મટાડી શકે છે.

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે તેને ગુજરાતીમાં આમ કહી શકાય. જેણે માતાના મીઠાં હાલરડાં સાંભળ્યા નથી તેને સારી ઊંઘ ક્યાંથી ? મ્યૂઝિક થેરાપી સંગીત દ્વારા ઉપચાર વિષે ઘણું વાંચીએ છીએ. કયા રાગ સાંભળવાથી ઊંઘ આવે તેની ચર્ચા સાંભળવા-વાંચવા માટે છે. પણ પોતાના બાલ્યકાળમાં સાંભળેલા હાલરડાંને કેમ વિસરી જવાય !!! હાલરડાંને બદલે પંડિત ભીમસેન જોષીનું રેકોર્ડિંગ બાળકને સંભળાવો, લત્તા મંગેશકરનું કોઈ ગીત સંભળાવી સાંભળશે પણ ઊંઘશે તેની કોઈ ખાતરી નહિ, ગાયનું વાછરડું તેની માતાના અવાજને પારખી જઈ તરત એની પાસે દોડી જાય છે. એમ ઘોડિયામાં સૂતેલું બાળક દોડી જતું નથી પણ માતાનું હાલરડું કે ગીત સાંભળી ઊંઘી જાય છે. આથી માતા જશોદા ઝુલાવે પુત્ર પારણે રે અને માતા

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ત્રિશલા ઝુલાવે પુત્ર પારણે રે હાલરડું ગીત લીલા પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ અને વૈરાગ્ય પૂર્ણ મહાવીર સ્વામી બંનેને સંગીતથી ઊંઘ આવે પણ માતાના કંઠે ગવાય તો, જીજાબાઈનું હાલરડું શૂરવીરતા ભર્યા વર્ણન બાલ્યકાળથી કાને પડતા શબ્દો દ્વારા ઉછરેલું બાળક શિવાજી જેવા પ્રતાપી અને શૂરવીર રામનું અવતરણ થયેલું. સંગીતથી એક વાત સિદ્ધ છે કે જે શાળામાં સંગીત શિક્ષણ છે. ત્યાં શિસ્ત જણાય છે. જ્યાં શિસ્ત નથી ત્યાં છોકરાઓ તોફાન કરે છે. કારણ એજ કે સમૂહમાં ગાવું કે પ્રાર્થના કરવી હોય તો મન શાંત કરવું પડે શબ્દો-સ્વરો સાચા ગાવા પડે, લય બધાનાં એક હોવા જોઈએ ત્યારે જ ગવાય.

આજના શિક્ષણના વિષયો માત્ર બુદ્ધિની જ કેળવણી આપે છે. હૃદયની કેળવણીનું શું ? સંગીત હૃદયની ભાષા છે. આપણે માત્ર બુદ્ધિને જ માત્ર કેળવીએ છીએ હૃદયને કેળવો.

ભારતના વૈજ્ઞાનિક રાષ્ટ્રપતિ સ્વ. અબ્દુલ કલામે અમદાવાદની એક મુલાકાત દરમ્યાન કહ્યું હતું કે સંગીત બાળકને ગણિત શીખવવામાં મદદરૂપ થાય છે. યોગાનું યોગ ડૉ. કલામ કર્ણાટક સંગીત તથા વીણાવાદનના અભ્યાસી હતા. અણુ શક્તિ પંચના અધ્યક્ષ સ્વ. રાજા રામન્ના પાશ્ચાત્ સંગીતના ઉસ્તાદ હતા. મહાન વૈજ્ઞાનિક આઇન્સ્ટાઇન વાયોલીન વાદક હતા. તેઓ પોતાની પ્રયોગશાળામાં વાયોલીન રાખતા હતા. જાણીતા લેખક અજીત પોપટે પોતાના લેખમાં કહ્યું છે કે અત્યાર સુધી માત્ર સંગીતકારો કહેતા હતા કે સંગીત બાળકને અઘરાં વિષયો ગ્રહણ કરવામાં સહાય કરે છે. કેટલાક લોકોને આ વાત ગળે ઉતરતી નથી તો કેટલાંકને આ વાત બકવાસ જેવી લાગતી હોય છે, પરંતુ હવે તો વિશ્વની પ્રસિદ્ધ યુનિવર્સિટીઓ કહે છે સંગીત બાળકના દિમાગની બત્તીઓ તરત પ્રગટાવે છે. તેનું દિમાગ તેજ થાય છે અને અભ્યાસમાં તેની ચપળતા દેખાય છે. અમેરિકાની નોર્થ વેસ્ટર્ન યુનિવર્સિટીના વૈજ્ઞાનિકોએ આશરે 5,000 બાળકો ઉપર સર્વે કર્યા પછી એ તારણ પર આવ્યા કે બાળકની ગ્રહણ શક્તિ અને નવું શીખવાની આવડતમાં સગીત વધારો કરે છે. આથી અન્ય બાળકો કરતાં સંગીત કરતાં બાળકો અઘરાં વિષયો સહેલાઈથી ગ્રહણ કરે છે. તેઓ વાદ્ય સંગીત ઉપર પણ ભાર મૂકે છે. ઓછામાં ઓછું એક વાદ્ય વગાડતા શીખવો અને પછી અભ્યાસમાં તેની પ્રગતિ જુઓ.

વૈજ્ઞાનિકો ભારપૂર્વક કહે છે કે દુનિયાની તમામ શાળાઓમાં પ્રાથમિક કક્ષાએ સંગીતનો વિષય ફરજિયાત હોવો જોઈએ. બાળકના સર્વાંગી વિકાસમાં સંગીતનો મહત્ત્વનો ફાળો છે.

જેવી રીતે વ્યાયામ (કસરત) યોગની સકારાત્મક અસર વ્યક્તિના શારીરિક-માનસિક વિકાસ પર જોવા મળે છે. એ રીતે સંગીતની પોઝીટીવ અસર બાળકના માનસિક વિકાસ ઉપર થાય છે. બાળકની એકાગ્રતા - ગ્રાહ્ય શક્તિ તેજ બને છે. એટલે સ્કૂલ કક્ષા એથી જ બાળકને સંગીત શીખવવું જોઈએ. ડૉ. અબ્દુલ કલામ અને ચંદ્રશેખર વેંક્ટ રમણે ગણિત વિજ્ઞાનને સંગીત સાથે જોડ્યાં હતા. આ બંને વ્યક્તિ પોતાના ક્ષેત્રે ટોચના સ્થાને હોવા છતાં સંગીતના હિમાયતી હતા.

આ સંદર્ભે પં. ઓમકારનાથજી યાદ કરવા જેવા છે. તેઓ કહેતા હતા કે ભારતીય સંગીતની કેટલીક વિશેષતા છે. એમાં 24 કલાક દરમ્યાન ક્યાં રાગ-રાગિણી ગાનાર/સાંભળનારને તન પર કેવી અસર કરે છે તેનો ઊંડો અભ્યાસ આપણા પૂર્વજોએ કર્યો છે. એવી જ રીતે મોસમી-રાગો જેમ કે બસંત, બહાર, મલ્હાર વગેરેની રચના પાછળ પણ પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ સંશોધન કર્યું હતું. એ પછી સંબંધિત રાગ-રાગીણીની સચોટ અસરના પ્રયોગો થયા હતા. તાનસેન અને બૈજ-બાવરાના સંગીતથી હરણાંઓ દોડીને આવતા. પથ્થરો પીગળાવી શકતા. દીવા પ્રગટાવી શકતા, કાલિંદા નદીના નીર થંભાવી દેતા, વરસાદ વરસાવી શકતા વગેરે વાતો સંગીતના પ્રભાવ-શક્તિની વિદ્યાપક (પોઝીટિવ) અસર પ્રબળ છે. લંડનના શેરોન વેલ્ડો પોતાના અભ્યાસથી જણાવે છે કે આખી દુનિયામાં થતા સર્જરીના ઑપરેશન દરમ્યાન લગભગ 50 ટકાથી 70 ટકા ઑપરેશન દરમ્યાન ધીમું સંગીત વગાડાતું હોય છે. અહીં આપણે જોયું કે વર્ષોના પ્રાણાયામથી જે સિદ્ધ થતું નથી તે સંગીતથી સિદ્ધ થાય છે.

અમુક રાગ સાંભળવાથી માનવીની ચેતના જાગૃત થાય છે જેમ કે રાગ-સારંગ, રાગ-અડાણાતો કોઈ રાગનો પ્રભાવ માનવીને શાંતિ આપે જેમ કે રાગ-માલકૌંસ, રાગ ભૈરવ. અહીં સવાલ એ થાય છે કે દરેકને અનુભવ થાય ? હા અને

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ના બંનેમાં જવાબ છે. જેમ કે ગરમ પાણીમાં આંગળી બોળીએ તો ગરમ અને બરફને અડીએ તો ઠંડી લાગે આ અનુભવ જેમ દરેક માટે સાચો છે. તેમ ધ્વનિનો અનુભવ સાંભળનારની સમજ પર આધાર રાખે છે. ઓછી સમજ હોય કે ન હોય તેને ઓછો અનુભવ થાય કે નહિવત્ થાય. જેમ કે અતિ મોટો ધડાકો થાય તો કાને બહેરાશ આવે એમ મધુર સંગીતની મધુરતાનો પ્રભાવ પડે જ છે.

આદિવાસી ને શાસ્ત્રીય સંગીત ન ગમે. તેને પોતાનું સંગીત ગમે આમ પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાની નિજી શૈલી છે. મુખ્યત્વે દુનિયામાં બે શૈલી છે. ભારતીય અને બીજી પશ્ચિમના દેશોની. બંને પ્રદેશોનું સંગીત લોકો સાંભળે છે. તેથી તેનો આનંદ સમજણ મુજબ માણી શકે છે. જેમ કે આપણે કૂચ ગીત વખતે પાશ્ચાત્ય સંગીત માણીએ છીએ. મંદિરમાં ભારતીય સંગીત માણીએ છીએ. ફિલ્મ અને નાટકમાં બધાં પ્રકારનું સંગીત માણીએ છીએ.

સંગીતના પ્રભાવ વિષે કોઈ નિયમ બનાવી શકાતો નથી. કળા માત્ર નિયમના બંધનથી મુક્ત થતી જ રહે છે. સમાજની રૂચિ અને જમાનાની તાસીર તેમાં ભાગ ભજવે છે.

જેમ સારંગ રાગ વીર રસને પોષક છે એજ સારંગ રાગ લગ્નગીતોમાં ગરબામાં અને ભજનોમાં ગાઈએ છીએ ત્યારે તેનો પ્રભાવ બદલાય છે. જેમ રાગની અસર થાય છે તેમ લયની પણ અસર થાય છે. ઝડપી લય માનવીને ડોલાવે છે. તેમ ધીમો લય શાંતિ આપે છે. જેમ કે રાગ-અડાણા અને સોહિણી રાગ પ્રકૃતિથી જ ઝડપી ગાવાનો રિવાજ છે, જ્યારે પૂરિયા, ભૈરવ, માલકૌંસ, દરબારી જેવાં રાગો ધીમા લયમાં ગાવાનો રિવાજ છે. સામાન્ય અવલોકન એવું છે કે પંચમ પ્રધાન રાગ ચેતના જગાડે છે જેમ કે - સારંગ-ભીમપલાસી-પટદીપ-કાફી-ખમાજ, મધ્યમ પ્રધાન રાગ શાંત રસ દ્યોતક છે. જેમ માલકૌંસ, કેદાર, પૂરિયા, બાગેશ્રી, દુર્ગા.

અમુક રાગની અમુક અસર થાય છે તે અહીં આપણે જોયું પણ ફરીવાર કહેવું જોઈએ કે આ નિયમ અફર નથી.

જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિમાં જીવ છે તે સાબિત કર્યા પછી સંગીત સંભળાવવાથી તે જલ્દી ઊગે છે. તે પણ સાબિત કર્યું હતું તેનો દુનિયામાં સ્વીકાર થયો છે. બાળકોને સંગીત શિખવાડાય તો તેઓનો વિકાસ થાય જ.

એક વાત યાદ રહે... વિશ્વમાં શાંતિ અને સંવાદિતતા સ્થાપવા માટે માનવે આખરે કળાનું શરણું લેવું પડશે...।

(5) 'મને સંગીત કેમ ગમે છે' તે માટેના મંતવ્યો :

દુનિયામાં દરેક વસ્તુ પ્રત્યે ગમો કે અણગમો જેવા બે અભિગમો જોવા મળે છે. એ દરેક વ્યક્તિ માટે અંગત વ્યક્તિગત બાબત હોય છે.

વસ્તુના ગમવાનો આધાર વ્યક્તિના પોતાના દૃષ્ટિકોણ પર આધારિત હોય છે. ઘણીવખત કોઈ વસ્તુ વ્યક્તિને અંતઃકરણપૂર્વક ગમે છે, જ્યારે અમુક પદાર્થ માટે તે ભાવ બાહ્ય રીતે હોય છે. ગમવાનો આધાર સમય, સંજોગ અને જરૂરિયાત એવી અનેક બાબતો પર રહ્યો છે. 'મને સંગીત આંતરિક રીતે ગમે છે' તે માટે અનેક તાર્કિક કારણો છે.

(I) સંગીત ગમવા પાછળનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિકોણ : ભારતીય માન્યતાઓ અનુસાર શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરેલ ચૌદ વિદ્યાઓ અને ચોસઠ કલાઓમાં સંગીતનું સ્થાન સર્વ લલિત કલાઓમાં અદ્વિતીય છે. ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર અનુસાર સંગીત એ મોક્ષમાર્ગ માટેનું આવશ્યક સાધન છે. આથી તો વિષ્ણુ પુરાણમાં સ્વયં ભગવાન વિષ્ણુએ દેવર્ષિ નારદને કહ્યું છે કે ''હું વૈકુંઠ કે સિદ્ધ યોગીઓનાં હૃદયમાં વાસ કરતો નથી, પરંતુ હું તો જ્યાં જ્યાં મારા ભક્તજનો ગાયન સંગીતની ઉપાસના કરે ત્યાં હું રહું છું.''. આ રીતે સ્વયં ભગવાનને સંગીત પ્રિય હોય, ગમતું હોય ત્યારે મારા જેવા વિદ્યાર્થી કે જે પરમાત્માના નાના અંશ સમાન હોઈ, મને સંગીત અતિ પ્રિય છે.

(II) યોગના દૃષ્ટિકોણથી : સંગીતની સાધના એ યોગક્રિયા જ છે. આ સાધનામાં શ્વસન ક્રિયાનું સારી રીતે નિયંત્રણ થઈ શકે છે. શ્વાસ નિયંત્રણ દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં ઑક્સિજન વાયુ શરીરમાં દાખલ થાય છે. વધુ માત્રામાં ઑક્સિજન

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

લેવાથી મગજના કોષો યોગ્ય રીતે કાર્યશીલ બને છે. શરીરમાં ચેતનાનો ઉદ્‌ભવ થાય છે અને મન એકાગ્ર બને છે. આ રીતે મનની એકાગ્રતા માટે સંગીતની સાધના જરૂરી બને છે.

(III) કલ્પના શક્તિના વિકાસની દૃષ્ટિએ : સંગીતમાં કલ્પના શક્તિનું સ્થાન મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એક જ રાગમાં કલાકાર પોતાની કલ્પના શક્તિ દ્વારા આલાપચારી, બંદિશો અને તાનપલટામાં અનેક પ્રકારની વિવિધતા લાવી શકે છે. સુગમ સંગીતમાં સ્વરનિયોજક ભાવપૂર્ણ કલ્પના સભર રચનાઓનું સર્જન કરી શકે છે. મહાન કલાકાર બિથોવનની અનેક વૈવિધ્યપૂર્ણ રચનાઓ આનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે.

(IV) સ્વયં શિસ્તના દૃષ્ટિકોણથી : સ્વયં શિસ્ત વિદ્યાર્થી જીવન માટે અતિ અગત્યની બાબત છે. સંગીતની સાધના દ્વારા માનસિક શાંતિ પેદા થાય છે. સંવેદના અને ભાવનાઓનો વિકાસ થાય છે. સંગીતની સાધના એ એક શિસ્તમય ક્રિયા છે. રાગના રિયાઝની ક્રિયામાં આલાપચારી - બંદિશ તાન વિગેરે ક્રમાનુસાર હોય છે. રિયાઝ દ્વારા સાધકમાં આપોઆપ શિસ્તની ભાવના પેદા થાય છે. એકતાની ભાવનાના મૂલ્યોનો પણ વિકાસ થાય છે. મુસલમાન ઉસ્તાદ અને હિન્દુ પંડિત ગાયકો વચ્ચે ધર્મની બાબતમાં ઝઘડો થયો નથી. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લા ખાં સાહેબ કાશી વિશ્વનાથ મહાદેવના મંદિરમાં શહનાઈનો રિયાજ કરતા હતા. ગુજરાતના ઘણા મુસ્લિમ લોકગાયકો શિવની રચનાઓ, કૃષ્ણભજનો પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી ગાય છે. શાસ્ત્રીય સંગીત કે લોકસંગીત દ્વારા આપણી મહાન સંસ્કૃતિનું સંવર્ધન થયું છે. શાળામાં પ્રાર્થના કે મંદિરમાં ભજન, ચર્ચની પ્રાર્થના વગેરે દ્વારા સંસ્કૃતિની સાચવણી થઈ રહી છે. સંગીત દ્વારા મારામાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાનો વિકાસ થયો છે. જ્યારે દેશભક્તિ ગીતો ગાવામાં આવે છે ત્યારે મારા હૃદયમાં દેશપ્રેમની ભાવના સ્વયં પેદા થાય છે.

(V) સાહિત્ય વિકાસના દૃષ્ટિકોણથી : સંગીતમાં ખાસ કરીને લોકસંગીત દ્વારા આપણી માતૃભાષા, લોકસાહિત્યનું જતન થઈ રહ્યું છે. વિવિધ કાવ્ય રચનાઓનું ગાન સંગીત દ્વારા શક્ય બને છે. આ કારણે મારો સવિશેષ લગાવ સંગીત પ્રત્યે રહ્યો છે. સંગીતના કાર્યક્રમો દ્વારા આંતરિક શક્તિનો વિકાસ થાય છે. મનમાંથી લઘુતાગ્રંથિ દૂર થાય છે. માનસિક તનાવ, માનસિક થાક દૂર થાય છે. ઉપરોક્ત તમામ દૃષ્ટિકોણોથી સંગીત મારા માટે ખૂબ જ જરૂરી ઉપયોગી બની રહ્યું છે અને આ જ કારણે મને સંગીત ગમે છે. મારી દૃષ્ટિએ ભાવિ વિદ્યાર્થી પેઢીએ તંદુરસ્ત સમાજના નિર્માણ માટે સંગીતમાં રૂચિ કેળવવી અતિ આવશ્યક છે.

(6) જીવસૃષ્ટિ પર સંગીતની અસર :

સમગ્ર વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુમાં સંગીતનો વાસ છે. ‘સ્વર અને લય’ એ સંગીતના મુખ્ય અંગ છે. સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડમાં સંગીતના આંદોલનની અસર મહદ્‌ અંશે વ્યાપ્ત છે. સંગીતના રાગો કે સ્વરો ફક્ત મનુષ્યને પ્રભાવિત કરતા નથી, પરંતુ સમસ્ત જીવજંતુ વનસ્પતિ જગત પર પણ વ્યાપક પ્રભાવ પાડી શકે છે.

પ્રાચીન સમયમાં જ્યારે પુસ્તકો કે અન્ય મનોરંજનના સાધનો ન હતા તે સમયે પણ સામાન્ય જનસમુદાય દૈનિક પરિશ્રમ પૂર્ણ કરી શાંતચિત્ત થઈ સામૂહિક સામવેદ ગાયન, પ્રાર્થના કે ગીતો ગાઈને આનંદ મેળવતા.

સંગીત એટલે ધ્વનિતરંગો કે આંદોલનનું શાસ્ત્ર. વૈજ્ઞાનિક રીતે પુરવાર થયું છે કે આ ધ્વનિ તરંગોની અસર વિશ્વમાં દરેક સ્થાનો પર સમાન રૂપથી થાય છે. સંગીતની પરિભાષા અનુસાર ‘‘સ્વરોની લયયુક્ત રચના’’ને સંગીત કહે છે જે ચિત્તને પ્રસન્નતા પ્રદાન કરે છે. ધ્વનિ એટલે નિયમિત આંદોલન જેને સ્વર કહે છે. જ્યારે હવાના માધ્યમથી નિયમિત આંદોલનની નાદ-લહરો એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ જ્યાં જ્યાં સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં આવા નિયમિત આંદોલનોના ધ્વનિ તરંગો જીવ માત્ર પર તેની પ્રકૃતિ અનુસાર અસર કરશે અને આમ, મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સકારાત્મક ઊર્જા પ્રાપ્ત કરશે.

સૃષ્ટિના અન્ય સજીવો કરતાં માનવ સમાજ વધુ વિચારશીલ છે. મનુષ્યની સંવેદનાત્મક ભાવનાઓ પર સંગીતની વ્યાપક અસર જોવા મળે છે. સંગીત મનુષ્યને ક્ષણમાં રડાવી શકે છે. ક્ષણભરમાં હસાવી શકે છે. મનુષ્યના સુખદુઃખ, પ્રસન્નતા માનસિક શાંતિ આવી દરેક ભાવનાઓ પર સંગીતની અસર મહદ્‌ અંશે વ્યાપ્ત છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગોનો પ્રભાવ જડ-ચેતન પર જોવા મળે છે. લંડનની એક પત્રિકા ''હૉસ્પિટલ ઍન્ડ હેલ્થ મૅનેજમેન્ટ''ના લેખ અનુસાર રોગી વ્યક્તિઓને જો નિયમિત રૂપથી થોડા સમય માટે મધુર સંગીત સંભળાવવામાં આવે તો તેના આરોગ્યમાં ખૂબ ઓછા સમયમાં સુધારો થવાની શક્યતા છે. ન્યૂયોર્કના ડૉ. ઍડવર્ડ તેમજ ડૉ. મિથુના લેખ પ્રમાણે સંગીતના સ્વરોમાં વિશેષ પ્રકારના કંપનો પેદા કરવાની શક્તિ છે. જે દ્વારા રક્ત સંચારણની તીવ્રતા વધી શકે છે. આ રક્ત સંચારણની તીવ્રતા વધવાને કારણે શરીરમાંથી 'વિષ' દ્રવ્યોનો નિસર્ગ–માર્ગે નિકાલ સારી રીતે થઈ શકે છે. આ કારણે રોગી ઓછા સમયમાં સ્વસ્થ થઈ જાય છે.

સંગીત દ્વારા મનના ભાવો બદલી શકાય છે. જેમ કે રાષ્ટ્રીય ગાન, દેશભક્તિ, ગીતો દ્વારા હૃદયમાં દેશપ્રેમની ભાવના પેદા થાય છે. ભજન, પ્રાર્થના દ્વારા પ્રભુ-ભક્તિ, મરસીયા દ્વારા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. યુદ્ધ સમયે રણશીંગુ, ઢોલ અને લગ્ન સમયે શહનાઈવાદન, ભજનમાં મંજીરા, કરતાલ આ બધા વાંજિત્રોના સ્વરો માનસિક ભાવોને ઉત્તેજિત કરે છે.

માનવ મસ્તિષ્ક પર સંગીતનો નિશ્ચિત રૂપથી પ્રભાવ જોવા મળે છે. માનસિક રીતે અવિકસિત બાળકના શિક્ષણ માટે સંગીત ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા મુજબ ઋગ્વેદ અને અથર્વવેદમાં મંત્રોનો સંગીતમય પ્રયોગ ઉત્તમ કૃષિ તેમજ પર્યાવરણ માટે થતો હતો. ચોક્કસ પ્રકારના રાગોના પ્રયોગથી મસ્તિષ્કની નકારાત્મક ભાવનાઓ દૂર થાય છે. પંડિત ઓમકારનાથજીએ સંગીતના ચોક્કસ રાગોના પ્રયોગ દ્વારા 'મુસોલિનીજી'ને માનસિક શાંતિ આપી હતી.

સુપ્રસિદ્ધ સિતારવાદક પં. રવિશંકરજીએ ચાર રાગો - (1) કાફી (2) મિશ્રમાંડ (3) પૂરિયા ધનાશ્રી તથા (4) રાગેશ્રીનો પ્રયોગ મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે કર્યો હતો. એના તારણ રૂપે 20 થી 30 વર્ષના વિદ્યાર્થીઓના સમૂહમાં રાગેશ્રી રાગ દ્વારા શાંતિની ભાવના પેદા થઈ હતી. કાફી રાગ દ્વારા આનંદ, ભક્તિ રસની અનુભૂતિ થઈ હતી. સંગીતનો પ્રભાવ ફક્ત મનુષ્ય પર નથી, પરંતુ સમસ્ત જીવજંતુ, પશુ-પક્ષી, વનસ્પતિ જગત પર વ્યાપક અસર ઊભી કરે છે.

સ્વીડનની ગૌશાળામાં એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા હતો અને સંગીતના ગૂંજન દ્વારા વધુ દૂધ ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હતું. ઘોંઘાટમય સંગીતની અસર વનસ્પતિ જગત પર થાય છે. સારા કૃષિ ઉત્પાદન માટે સંગીતમય સ્વરો અને રાગોનો ઉપયોગ સકારાત્મક પરિણામ આપે છે.

અત્યાર સુધીના પ્રાયોગિક પરિણામ પ્રમાણે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પર સંગીતમય નાદ, રાગોની વ્યાપક પ્રમાણમાં હકારાત્મક અસર જોવા મળી છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) રાગ અને રસનો સંબંધ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.

(2) 'સંગીતની સજીવસૃષ્ટિ પર થતી અસર'નું વર્ણન તમારા અવલોકન પ્રમાણે કરો.

(3) લોકસંગીત એટલે શું ?

(4) શાસ્ત્રીય રાગોની મનુષ્ય પર થતી માનસિક અસરનું વર્ણન કરો.

(5) સંગીત એટલે શું ?

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

5 જીવનચરિત્ર

પ્રસ્તાવના

મહાન વ્યક્તિઓની જીવનશૈલી, કાર્યપ્રણાલી અને તેઓએ સંગીત ક્ષેત્રે પોતાના વિષયોમાં કરેલ વિશેષ પ્રદાન હંમેશા ભાવિ પેઢી માટે પ્રેરણાદાયક રહ્યું છે. આવા જ ઉદ્દેશથી આ એકમમાં ઉત્તર ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીત જગતના મહાન કલાકારોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેવાં કે, શહનાઈ વાદક સ્વ. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં, કિરાના ઘરાનાના ગાયક સ્વ. પંડિત ભીમસેન જોષી, વાયોલિન વાદક સ્વ. પંડિત વિ. જી. જોગ, મેવાતી ઘરાનાના ગાયક પંડિત જસરાજ, તબલાવાદક સ્વ. પંડિત કિશન મહારાજનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(1) સ્વ. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં :

જન્મ : 21 માર્ચ, 1916

મૃત્યુ : 21 ઑગસ્ટ, 2006

સંગીત કલા સાથે કોઈવાર એવા કલાકારનું નામ જોડાય છે કે જ્યારે કોઈ વાદ્યનું નામ લેવામાં આવે ત્યારે કલાકાર સ્વયં સ્મૃતિ પર દૃશ્યમાન થાય છે. સંગીતની સાધનામાં સાધક અને તેની સાધના એકબીજા માટે પૂરક બની જાય છે.

બાલ્યકાળ :

સંગીતની સાધના જેને માટે પૂજા, સાધના કે ઉપાસના સમાન હતી એવી પવિત્ર વિચાર દૃષ્ટિકોણ ધરાવનાર મહાન સહજ અને શાલીન કલાકાર ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં સાહેબનો જન્મ 21 માર્ચ, 1916માં બિહારના ડુમરાવ (ડુમરાવ) નામના નાનકડા ગામમાં થયો હતો. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાન સાહેબનું બાળપણનું નામ કમરુદ્દીનખાન હતું. એમના દાદા રસુલબક્ષ એક ઈલમદાર હતા, જ્યારે પૌત્ર જન્મની વધામણી એમને મળી ત્યારે સહસા એમના મોં એથી 'બિસ્મિલ્લાહ' ઉદ્‌ગાર સરી પડ્યો અને તે પરથી બાળ કમરુદ્દીન 'બિસ્મિલ્લા' નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આપશ્રીના પિતાજીનું નામ પયગમ્બરબક્ષી હતું. એઓશ્રી પોતાના સમયના પ્રતિભા-સમ્પન્ન સંગીતજ્ઞ તરીકે વિખ્યાત હતા. બાળ બિસ્મિલ્લા-ખાં અઢી વર્ષના હતા ત્યારે એમની માતાએ સંસારમાંથી વિદાય લેતાં એમનો ઉછેર મોસાળમાં થયો હતો. સન '1919'માં અલીબક્ષ વિલાયત પાસેથી આપશ્રીએ શહનાઈવાદનનું વિધિવત્ શિક્ષણ લેવાનું શરૂ કર્યું. કાશીના પ્રખ્યાત વિશ્વનાથ મંદિરમાં આપશ્રી નિયમિત અભ્યાસ કરતા હતા. ખાં સાહેબ મંદિરમાં જ્યારે સ્વર-સાધના કરતા હતા એ સમયે એક અલૌકિક ઘટના બની હતી. સંગીત, સૂર અને નમાજ આ ત્રણેને આપશ્રી સમાન ગણતા હતા. આપશ્રી વિદ્યાની દેવી મા સરસ્વતીના પરમ ઉપાસક હતા અને સંગીતને જ પોતાનો ધર્મ ગણતા હતા. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં સાહેબ હંમેશાં કહેતા કે ''સંગીતની કોઈ જાતિ કે ધર્મ નથી, મને દુનિયાના દરેક મનુષ્યમાં સમાનતા દેખાય છે અને દરેક મનુષ્ય તરફથી મને પ્રેમ પ્રાપ્ત થયો છે.'' તેઓશ્રીનો સૂર-સાધના અદ્‌ભૂત હતી.

સાંગીતિક કાર્ય :

ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં સાહેબે 1930માં ઑલ ઇન્ડિયા મ્યુઝિક કોન્ફરન્સમાં પ્રથમ જાહેર કાર્યક્રમ આપ્યો, ત્યારબાદ 1937માં કોલકત્તામાં અખિલ ભારતીય સંગીત સભામાં શહનાઈવાદનની પ્રસ્તુતિ કરી. ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો, લખનૌનો

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

શુભારંભ આપશ્રીના વાદન દ્વારા થયો. 15 ઑગસ્ટ, 1947 દેશની સ્વતંત્રતાના દિવસે લાલ કિલ્લા દિલ્હીમાં શહનાઈવાદનનો કાર્યક્રમ પ્રસ્તુત કર્યો.

આપશ્રીએ વિશ્વના ઘણા દેશોમાં શહનાઈવાદનની પ્રસ્તુતિ કરી જેવા કે અમેરિકા, નેપાલ, જર્મની, સ્વીડન જેવા અનેક દેશોમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતને શહનાઈવાદનના રૂપમાં પ્રસ્તુત કર્યું.

વાદન શૈલી :

'ખાં' સાહેબની માન્યતા હતી કે શહનાઈને વાદ્યના અંગથી અને ગાયનના અંગથી પણ વગાડવામાં આવે તેમજ કલાકારે કેવળ પોતાના ઘરાનાની શૈલીમાં બંધાઈ ન રહેવું જોઈએ, કલાકારે સંગીત ખૂબ સાંભળવું જોઈએ અને પછી પોતાની રીતે પ્રસ્તુત કરવું જોઈએ. ખાં

સાહેબ હંમેશાં પોતાના શિષ્યોની પાસેથી એવી જ રીતે રિયાઝ કરાવતા જેવો રિયાઝ એઓશ્રી કર્યો હતો. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરામાં તેમનો અતૂટ વિશ્વાસ હતો.

સંગીત ક્ષેત્રે પ્રદાન :

અબ્દુલ કરીમખાં અને વિલાયતખાં સાથે કરવામાં આવેલો આપની જુગલબંદી ચિર સ્મરણીય છે. 'ગૂંજ ઊઠી શહનાઈ' ફિલ્મ દ્વારા શહનાઈને ઘર-ઘર સુધી પહોંચાડવાનું શ્રેય આપ સાહેબને ફાળે જાય છે.

દેશ-વિદેશમાં પોતાના શહેનાઈ-વાદનથી રસિક શ્રોતાઓ અને સામાન્ય માણસને પણ રસ-તરબોળ કરનારા બિસ્મિલ્લાહ ખાં સાહેબને ભારત સરકાર તરફથી પદ્મશ્રી અને ભારતનો સર્વોચ્ચ સમ્માન 'ભારતરત્ન' થી અલંકૃત કર્યા. બનારસ હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલય તેમજ વિશ્વભારતી વિશ્વવિદ્યાલયની ડી. લીટની પદવીથી અલંકૃત ઉસ્તાદ બિસ્મિલાહ ખાં બનારસથી અન્ય કોઈ પ્રિય સ્થાન નથી તેમ હંમેશાં કહેતા.

ભારતીય સંગીત કલામાં અત્યંત મધુર મંગલ વાદ્ય તરીકે જેની ગૂંજમાં રહેલા જાદુથી વાતાવરણ પવિત્ર પ્રસન્ન અને મંગલમય બની જાય છે એવા 'શહનાઈ' કે 'શહેનાઈ'ને સમગ્ર સંગીત વિશ્વમાં માનની દૃષ્ટિ અપાવનાર શહેનાઈનો પર્યાય બનનાર વિરલ કલાકારે 21 ઑગસ્ટ, 2006ને દિવસે સંગીત જગતની અલવિદા લીધી અને નાદબ્રહ્મમાં વિલીન થયા.

(2) સ્વ. પંડિત ભીમસેન જોષી :

જન્મ : 14-02-1922, મૃત્યુ : 24-01-2011

બાલ્યકાળ :

ઉચ્ચ શ્રેણીના મહાન કલાકાર, સંગીતક્ષેત્રના અગ્રણી સવાઈ ગાંધર્વ સંગીત સમારોહના પ્રેરણા સ્રોત, કિરાના ઘરાનાના મહાન ગાયક એવા ભારતરત્ન શ્રી ભીમસેન જોષીજી સાહેબનો જન્મ 14-2-1922ના રોજ ધારવાડ જિલ્લાનાં 'ગડગ' નામના ગામમાં સંસ્કારી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. આપના દાદા પંડિત ભીમાચાર્ય લોકપ્રિય કીર્તનકાર હતા. પિતાજી ગુરુરાજ એમ.એ. બી.ટી. અને વ્યાકરણ વેદાંત વગેરેનાં પ્રખર અભ્યાસી હતા. માતૃશ્રી ગોદાવરી બાઈનો કંઠ ખૂબ જ સૂરીલો હતો. તેઓ ઉત્તમ રીતે કાનડી ભજનો ગાતા હતા. આમ, બાળપણથી જ પંડિતજીમાં સંગીત, સાહિત્ય અને કલાના સંસ્કારોનું સિંચન થયું હતું.

સંગીતનું શિક્ષણ :

પં. ભીમસેન જોષીના પિતા પણ સંગીત પ્રેમી હતા. સૌ પ્રથમ તો પં. ભીમસેનને ''રામાય રામ ભદ્રાય'' શ્લોક

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

શીખવવામાં આવ્યો. બાળ ભીમસેનનું મન સંગીત પ્રત્યે આકર્ષાયેલું રહેતું અને તેથી તેઓ મંદિરોમાં થતી પ્રાર્થનાઓમાં ભાગ લેવા લાગ્યા. બાળપણમાં ઉસ્તાદ અબ્દુલ કરીમખાં સાહેબની ઠુમરી ''પિયા બિન નહીં આવત ચૈન''ની રિકાર્ડ સાંભળી બાળક ભીમસેનમાં સંગીતનું આકર્ષણ પેદા થયું અને અગિયાર વર્ષની વયે સંગીતના સાચા શિક્ષણ માટે ગાયકીના કોઈ ધુરંધર ગુરુ શોધવાની તાલાવેલી લાગી અને તે માટે ઘરેથી ભાગી ગ્વાલિયર ત્યારબાદ કોલકાતા, દિલ્હી અને છેવટે જલંધર ગયા. જલંધરમાં હરબલ્લમ સંગીત સમારોહમાં પં. વિનાયકરાવ પટવર્ધન દ્વારા સવાઈ ગાંધર્વની જાણકારી પ્રાપ્ત થઈ.

સાંગીતિક કાર્ય :

ગુરુ સવાઈ ગાંધર્વ સ્પષ્ટ માનતા હતા કે તેમનો સંગીતનો વારસો ભીમસેન જોષી સંભાળશે અને ઉજાળશે. તોડી, મુલતાની અને પૂરિયા

આ ત્રણ રાગના ગુરુ સવાઈ ગાંધર્વએ ત્રણ વર્ષ સુધી રિયાજ કરાવ્યો. ત્યારબાદ પૂર્વાંગવાદી રાગો પર ભીમસેનજીનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત થયું, જે કિરાના ઘરાનાની ખાસિયત છે. ફક્ત અઢાર વર્ષની વયે જ કલાકાર તરીકે તેઓની ગણના થવા લાગી. પંડિતજીએ શાસ્ત્રીય સંગીતની સાથે સાથ મરાઠી સંતોની રચના 'સંતવાણી'ના રૂપમાં રજૂ કરી. પંડિતજી એ યુ.એસ.એ., યુ.કે., ઇટાલી વગેરે દેશોમાં સફળ કાર્યક્રમો આપ્યા હતા. સન 1999માં ભારત સરકારે પંડિતજીને 'પદ્મવિભૂષણ'ના ઇલ્કાબથી અલંકૃત કર્યા. અખિલ ભારતીય સંગીત નાટક અકાદમી તરફથી શ્રેષ્ઠ સંગીતકાર માટેનો ઍવોર્ડ પ્રાપ્ત થયો. આ ઉપરાંત 'ઝી સંગીત ઍવોર્ડસ' તરફથી આપશ્રીને 'લાઈફ ટાઈમ ઍચિવમેન્ટ'નો માનભર્યો એવોર્ડ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમજ સને ૨૦૦૯માં ભારત સરકારે 'ભારત રત્ન'થી વિભૂષિત કર્યા.

ગાયન શૈલી :

પંડિત ભીમસેન જોષીજી કિરાના ઘરાનાના ઉત્તમ ગાયક હતા. તેમની ગાયકીમાં મધુરતા, બુલંદી, પૂર્વાંગવાદી રાગોનું પ્રભુત્વ, બોલતાન વગેરે ગાયકીના આગવા લક્ષણો અદ્‌ભુત હતા. પંડિત ભીમસેનજીની બાબતમાં ભારતના ઘણા અગ્રગણ્ય કલાકારોએ પોતાના આગવા અભિપ્રાયો આપ્યા છે. જેમ કે ઉ. વિલાયતખાં સાહેબે કહ્યું કે "Musicians like Bhimsenji come once in a life time" પંડિત રવિશંકરજીએ સાચું કહ્યું છે કે ગાતા સમયે પં. ભીમસેનજીનો "Stamina" એ પ્રકારનો હોય છે કે જે ભીમસેન નામને સાર્થક કરે છે.

સંગીત ક્ષેત્રે પ્રદાન :

પં. ભીમસેન જોષીજીની સંગીત-પ્રતિભાના ઘડતરમાં ત્રણ પરિબળોનો મહત્ત્વનો ફાળો હતો. તેમની ગાયકીની વિશેષતાઓને કારણે તેમની ઘણી એલ. પી. બહાર પડી છે અને તેમનો પ્રચાર-પ્રસાર ભારત ઉપરાંત વિદેશોમાં પણ થયો છે. પંડિતજીના શિષ્યોમાં નારાયણ દેશપાંડે, માધવ ગુડી, શ્રીકાન્ત દેશપાંડે, રામકૃષ્ણ પટવર્ધન અગ્રગણ્ય છે.

પંડિત ભીમસેનજીનો દેહાંત સન 24-1-2011ના રોજ થયો હતો.

(3) સ્વ. વી. જી. જોગ

જન્મ : 22-2-1922 : મૃત્યુ 31-1-2004

આખા ભારતવર્ષમાં અને દૂર દેશાવરમાં વાયોલિનના મધુર સૂરોથી જનસમાજને આકર્ષિત કરનાર વાયોલિનવાદક જોગ, વાયોલિનની કલામાં અગ્રેસર છે. તેમનું આખું નામ વિષ્ણુગોવિંદ જોગ છે. તેમનો જન્મ ઈ.સ. 1922માં મુંબઈ પ્રાન્તના સતારા જિલ્લાના 'વઈ' નામના ગામમાં થયો હતો. એમના પિતા ગોવિન્દ ગોપાલ જોગનું અવસાન થયું ત્યારે વી. જી. જોગની વય માત્ર પાંચ વર્ષની જ હતી. પિતાની છત્રછાયા અણધારી ઝૂંટવાઈ જવાથી તેઓને શાળાકીય શિક્ષણ વધુ ન

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

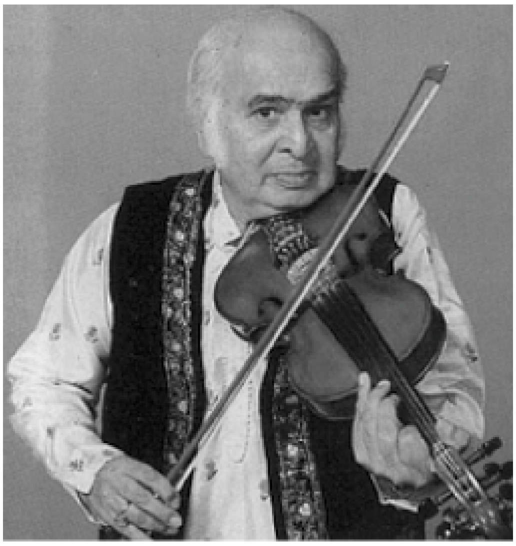

મળી શક્યું, પરંતુ તેનામાં ઈશ્વરદત્ત ગ્રહણશક્તિ અને તીવ્ર બુદ્ધિપ્રતિભા હતી. તેમની આરંભની સંગીત તાલીમ, સંગીતકારમાં આઠવલેના સાંનિધ્યમાં શરૂ થઈ.

પછી તેઓ સ્વયં પરિશ્રમ અને રિયાઝ કરીને પ્રગતિ કરતા રહ્યા. ત્યારબાદ પ્રસિદ્ધ સંગીતકાર ગણપત બુવા પુરોહિતના શિષ્ય બનીને તેઓએ 'ભાસ્કર બુવા ઘરાના'ની સંગીત શૈલી ઉપર પ્રવીણતા મેળવી લીધી. કંઠ્ય સંગીત ઉપર પ્રભુત્વ અને ભારતીય શાસ્ત્રીય રાગોની સમજ અને ગાયકી આત્મસાત્ કર્યા પછી તેઓએ વાયોલિન શીખવાનો આરંભ કર્યો. વાયોલિન તરફ એને પ્રથમથી જ આકર્ષણ હતું. એની સૂરાવલિ તેમને બહુ જ ગમતી. પરિણામે તેઓએ કર્ણાટકી સંગીત પદ્ધતિના આચાર્ય કૃષ્ણમ્ ભટ્ટના કુશળ શિષ્ય શ્રી વિજ્ઞાનેશ્વર શાસ્ત્રી પાસે રહીને વાયોલિનવાદન શીખવાની શરૂઆત કરી અને ગુરુએ શીખવેલ પદ્ધતિ બરાબર ગ્રહણ કરી, જાગૃતિપૂર્વક અભ્યાસ કરી. પોતાની મૌલિક શક્તિનો વિનિયોગ કરી, નિરંતર મહેનત દ્વારા તેઓ વાયોલિનવાદનના શ્રેષ્ઠ કલાકાર બની ગયા. આ રીતે વાયોલિન વગાડવાની કલામાં સિદ્ધહસ્ત થતાં તેઓ જાહેર કાર્યક્રમોમાં ભાગ લેવા વિવિધ પ્રદેશો અને નગરોમાં ઘૂમવા લાગ્યા.

તેઓએ અજમેર, અલાહાબાદ અને બનારસ જેવી સંગીતની નગરીઓમાં વાયોલિનના મધુર સૂરોથી ધૂમ મચાવી દીધી ! આવા સંગીતના જલસાઓમાં કાં તો તેઓ સ્વતંત્ર (સોલો) વાયોલિનવાદન પેશ કરતા, અથવા કોઈ ઉત્તમ ગાયક-ગાયિકાઓ સાથે વાયોલિનથી સંગતિ કરતા. સંગીત દુનિયાના ચક્રવર્તી સંગીતકારો જેવા કે ફૈય્યાઝખાન, ઓમકારનાથ ઠાકુર, મુશ્તાક હુસેન, એસ. એન. રાતનજનકર, વિનાયકરાવ પટવર્ધન અને હીરાબાઈ બડૌદેકર સાથે સંગતિ કરીને તેઓ વિખ્યાત થયા છે. હીરાબાઈ બડૌદેકર સાથે તો શ્રી વી. જી. જોગે દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રવાસ પણ ખેડ્યો છે. તેઓએ શરણાઈના સમ્રાટ બિસ્મિલ્લાહખાન સાથે તથા સિતારવાદક વિલાયતખાન સાથે વાયોલિનથી જે જુગલબંદી કરી હતી તેની રેકોર્ડ ઊતરી છે અને સંગીતરસિકોમાં ખૂબ જ લોકપ્રિય થઈ છે.

ધુરંધર સંગીતકાર રાતનજનકરે એકવાર સંગીત સંમેલનનું ભવ્ય આયોજન કર્યું હતું. તેમાં વી. જી. જોગને પણ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ સમારંભમાં કલાકાર જોગે વાયોલિનવાદનનું એવું જાદું પાથર્યું કે શ્રોતાઓ તો ઠીક, સ્વયં રાતનજનકર પણ ભાવવિભોર બની ગયા અને તેમની આ કલાની કદર રૂપે, પંડિત ભાતખંડેજી દ્વારા સ્થાપિત મૅરિસ મ્યુઝિકલ કૉલેજમાં તેઓને વાયોલિનના પ્રૉફેસર તરીકે નીમી દીધા. આ સંસ્થામાં રહીને તેઓએ વાયોલિનવાદનની કલામાં અનેક શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે. વિદ્યાર્થીઓને વાયોલિનની ખૂબીઓ શીખવતાં શ્રી વી. જી. જોગ પોતે પણ નવા પ્રયોગો કરતા ગયા અને જ્ઞાન તથા અનુભવોથી પોતાની કલાનો પણ વિકાસ સાધતા ગયા. તેઓએ વાયોલિનવાદનમાં જે કાર્યક્રમો આપ્યા તેના દ્વારા એ પ્રતિપાદિત કરી આપ્યું કે જેવી રીતે સારંગીવાદનથી રાગોની બારીકીનું જે રીતે પ્રદર્શન કરી શકાય છે તે જ રીતે જ્યારે વાયોલિન કુશળ કલાકારના હાથમાં આવે છે ત્યારે રાગોની એવી જ પ્રભાવક અભિવ્યક્તિ કરી શકાય છે. વાજિંત્ર તો જડ છે. દિવ્ય ચૈતન્ય તો સમર્થ કલાકારની આંગળીઓમાંથી પ્રગટે છે !

સંગીતકાર વી. જી. જોગની વાદન શૈલીની કેટલીક આકર્ષક વિશેષતા એ છે, તેઓનું વાદન, તંત્રકારી ઉપર નહીં, પરંતુ ગાયકી પર આધારિત છે. વાયોલિન વગાડતી વખતે તેઓ વિલંબિત અને દ્રુત ખ્યાલ પ્રગટ કરે છે. સ્વરોનો લગાવ, એની ગાયકીનું મહત્ત્વનું પાસું છે. સારંગીની જેમજ વાયોલિનના તારમાંથી ખ્યાલ અંગેની સૂક્ષ્મતાઓ રજૂ કરી શકે છે અને વાદન પૂરું થાય ત્યારે 'ઝાલા' અચૂક વગાડે છે. તેઓ જ્યારે વાયોલિન ઉપર ઠુમરીવાદન પેશ કરે ત્યારે શ્રોતાઓ

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

આનંદમગ્ન થઈ ઝૂમી ઊઠે છે. કોઈ શ્રેષ્ઠ ગાયિકાના મધુર કંઠમાંથી નીકળતી ઠુમરી કરતાં જોગના વાયોલિનમાંથી નીકળતી ઠુમરીની મધુરતા, મોહકતા અને માદકતા વધુ મનમોહક હોય છે.

કોઈ ઉચ્ચ કોટિના સંગીતમાં આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વના જે ગુણો હોવા જોઈએ તે બધા જ વી. જી. જોગમાં વિદ્યમાન છે. તેઓ વાયોલિનવાદનમાં જેટલા આકર્ષક હતા તેટલા જ આકર્ષક સ્વરૂપમાં અને હાવભાવમાં પણ છે. તેમના ચહેરા ઉપર આંતરિક પ્રસન્નતા પ્રગટ કરતું સ્મિત રમ્યા કરે છે. તેઓ કલામાં જેટલા ઊંચા છે. એટલા જ ઊંચા વિનમ્રતા અને સરલતામાં પણ છે. એમના વાયોલિનવાદને ઉત્તર ભારતમાં જે અસર જમાવી છે તેવી જ અસર દક્ષિણ ભારતમાં પણ જમાવી છે. બંને સ્થળોનાં લાખો શ્રોતાઓના તેઓ લોકલાડીલા કલાકાર છે. તેમને માટે એમ કહી શકાય કે ઉત્તર ભારત તથા દક્ષિણ ભારતની સંગીત પરંપરા વચ્ચે તેમના વાયોલિને સેતુબંધનું કામ કર્યું છે. ભારતની એકતા અને અખંડિતતા સાધવા અને ટકાવવા સંગીતકાર વી. જી. જોગની સંગીતકલાએ ચમત્કાર સર્જ્યો છે ! છેલ્લે તેઓ કોલકાતાની 'સંગીત રીસર્ચ એકેડેમી'માં કાર્યરત હતા. આ મહાન વાયોલીન વાદકનું મૃત્યુ સન્ તા. 31-1-2004 ના રોજ કોલકાતા મુકામે થયું હતું...!

(4) પંડિત જસરાજ

જન્મ : 29-1-1930

બાલ્યકાળ :

'પદ્મવિભૂષણ' સંગીત માર્તંડ, મેવાતી ઘરાનાના પ્રખર અભ્યાસી અને મહાન ગાયકીના સ્વામી પંડિત જસરાજજીનો જન્મ 28 જાન્યુઆરી, 1930ના રોજ હરિયાણા રાજ્યના હિસ્સાર જિલ્લામાં થયો હતો. એમના પિતાશ્રી પંડિત મોતીરામ, કાકા જ્યોતીરામજી વડીલબંધુ પંડિત મણિરામજી પણ ઉત્તમ કોટિના સંગીતકાર હતા. તેથી સંગીતના સંસ્કાર તેમને બાળપણથી સહજભાવે મળ્યા હતા.

સંગીતનું શિક્ષણ :

આરંભમાં પંડિત જસરાજ તબલાવાદન શીખ્યા અને તેમાં પ્રવીણતા મેળવીને મોટા ભાઈ પંડિત મણિરામજીના સંગીત-કાર્યક્રમમાં તેઓને સંગત આપવા લાગ્યા. પ્રખ્યાત સિતારવાદક પંડિત રવિશંકરની સાથે પણ આપશ્રી એ તબલાની સંગત કરીને અદ્ભુત સંગીતનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું હતું. એ દિવસોમાં તબલાવાદકોને આજના જેવું સન્માન મળતું ન હતું અને એવી ઘટના બની આ જોઈને પંડિતજીને ખૂબ દુઃખ થયું. તેમણે ભારે પરિશ્રમ કરીને, પંડિત મણિરામજી પાસેથી અનેક રાગો શીખ્યા અને થોડા જ સમયમાં માધુર્યભરી, ભક્તિપ્રધાન 'મેવાતી' ઘરાનાની ગાયકી પ્રાપ્ત કરી.

સાંગીતિક કાર્ય :

પંડિત જસરાજજીનો સંગીતનો પ્રથમ જાહેર કાર્યક્રમ નેપાળના મહારાજા ત્રિભુવન વિક્રમના દરબારમાં થયો. ત્યાર પછી મુંબઈમાં યોજાયેલ 'સ્વામી હરિદાસ સંગીત-સંમેલન'માં ભાગ લઈ શ્રોતાઓને એમની પ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો. સંગીતના ઘણા ક્ષેત્રોમાં એઓશ્રીનું યોગદાન રહ્યું છે. શ્યામ મનોહર ગોસ્વામીજીના માર્ગદર્શનમાં હવેલી સંગીતની ઘણી રચનાઓ બનાવી હતી. મૂર્છનાપર આધારિત ''જસરંગી'' જુગલબંદીની રચના કરી હતી. તેમના ઘણા કાર્યક્રમોમાં મોટા ભાઈ પંડિત મણિરામજી સાથે જુગલબંધી ગાયકી પણ રજૂ કરતા. પંડિત જસરાજજી અને પંડિત મણિરામજી બંને ભાઈઓ સાણંદના મહારાજા જયવંતસિંહના દરબારી ગાયક તરીકે પણ રહ્યા હતા. અડાણા રાગની તેમણે બંદિશ 'માતા કાલિકા' તથા ભૈરવી રાગની બંદિશ 'નિરંજની નારાયણી' અતિશય લોકપ્રિય થઈ છે.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગાયન શૈલી :

પંડિત જસરાજે મેવાતી ઘરાનાની ગાયકીને વધુ લોકપ્રિય બનાવી છે. મેવાતી ઘરાનાની ગાયકી એટલે ભાવમધુર આલાપચારી, ત્રણેય સપ્તકોનું સ્વર-પ્રદર્શન તથા સંગીતમાં આકર્ષક ટુકડા, મુરકીઓ અને ગમક રજૂ કરવાની કલા બેમિસાલ છે. ભક્તિ રસ પ્રધાન બંદિશો મેરુખંડ પદ્ધતિથી રાગવિસ્તાર, ગાયનમાં સમર્પણ ભાવ મીંડ, કણ સ્વરોની વિશિષ્ટ લગાવટ આ બધી મેવાતી ઘરાનાનો લાક્ષણિકતાઓ પંડિતજી સહજ રીતે રજૂ કરી શ્રોતાઓને જકડી રાખે છે. પંડિતજી એ ઘણા અપ્રચલિત રાગો જેમ કે રાગ ધૂલિયા મલ્હાર, નટનારાયણ, જયવંતી તોડી, નાનક મલ્હાર, ભવાની બહારને પ્રચલિત કરી સંગીત ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ સેવા કરી છે.

પંડિત જસરાજજીને હરિયાણા સરકાર તરફથી 'રસરાજ' 'સંગીત માર્તંડ', સંગીત કલારત્ન (મ.પ્ર.) ડોક્ટરેટ ઇન મ્યુઝિક(બંગાળ) મહારાષ્ટ્ર ગૌરવ પુરસ્કાર, પં. દિનાનાથ મંગેશકર પુરસ્કાર, કાલિદાસ સમ્માન (મ.પ્ર.) ટૉરેન્ટો યુનિ. તરફ ''Distinguished Visitor Award'' આ ઉપરાંત હૈદરાબાદ યુનિ.એ ''પંડિત જસરાજ સેંટર ફોર આર્ટ્સ એસ્થેટિક્સ ઍન્ડ કલ્ચર'ની સ્થાપના કરી છે. આ રીતે ભારતની સરકાર તેમજ અનેક સંસ્થાઓએ એઓશ્રીનું બહુમાન કર્યું છે.

શિષ્યગણ : પંડિત જસરાજજીના મુખ્ય શિષ્યોમાં શ્રી કૃષ્ણકાંત પરીખ, યશવંત ક્ષીરસાગર, શ્વેતા ઝવેરી, શ્રી સંજીવ અભ્યંકર, રતન મોહનશર્મા, કલા રામનાથ વગેરેની ગણના સારા કલાકાર તરીકે થાય છે. આ રીતે દુનિયાના ઘણા દેશોમાં તેઓશ્રીનાં શિષ્યો સંગીતની ઉપાસના કરી રહ્યા છે.

પંડિત જસરાજજીના માનમાં રોટરી ક્લબ મુંબઈ તથા રોટરી ક્લબ ઑફ હૈદરાબાદ તરફથી દર વર્ષે 'ટ્રૉફી' આપવામાં આવે છે. પૂણેમાં 'પંડિત જસરાજ ગૌરવ પુરસ્કાર' આપવામાં આવે છે. અમેરિકા, ન્યુયોર્કમાં એક સભાગૃહનું નામ 'પંડિત જસરાજ' આપવામાં આવ્યું છે.

આ રીતે પંડિત જસરાજજીને ભારતીય સાંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ સ્વરૂપે આખા વિશ્વમાં માનની દૃષ્ટિએ જોવામાં આવે છે. આવા ગૌરવયુક્ત મહાન કલાકારને શત શત વંદન.

(5) પંડિત કિશન મહારાજ

જન્મ : 3-9-1923, **મૃત્યુ :** 4-5-2008

બાલ્યકાળ :

પંડિત કિશન મહારાજનો જન્મ કાશીમાં ત્રીજી સપ્ટેમ્બર, 1923ના રોજ જન્માષ્ટમીના દિવસે થયો હતો. જન્માષ્ટમીના દિવસે જન્મ થવાથી તેમનું નામ 'કિશન' પાડવામાં આવ્યું હતું.

સાંગીતિક શિક્ષણ :

પંડિત કિશન મહારાજે એક જગ્યાએ પોતાના અનુભવની વાત જણાવી છે. તેમનો અનુભવ તેમના શબ્દોમાં જ જોઈએ.

'જો મારવાનો મતલબ થપ્પડ તમાચાથી જ હોય તો મેં એવો માર આજ સુધી ખાધો નથી. હા. સાત વર્ષની વયે મને જે માર પડ્યો હતો તે એવો હતો કે આજ બાસઠ વર્ષની ઉંમરે પણ યાદ છે.

મેં તબલા મારા પિતાજીના મોટા ભાઈ સ્વર્ગીય કંઠે મહારાજ પાસે રહીને શીખ્યાં. શિયાળાની ઋતુ હતી. ઠંડી ધ્રૂજાવી નાંખે એવી પડી રહી હતી. એ દિવસોમાં પણ ભાઈજી (કંઠે મહારાજ) રાતના સમયે જ રિયાઝ કરાવતા. તબલાની જોડી

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પર ચામડાના ખોલ જેવો ચઢેલો હોય છે. જેની વચ્ચે ગોળ કાળું નાના વર્તુળ જેવું હોય છે તેને જેટલા જોરથી વગાડો તેટલો તેજ અવાજ પ્રકટ થાય છે. ભાઈજી જે તબલાની જોડ પર શીખડાવતા હતા. ત્યાં ચામડાની જગ્યાએ કાંઠનો ખોલ હતો. તેનાં ત્રણ કારણો હતાં. પહેલું તો એ રાતના સમયે રિયાઝ કરવાથી વધારે તેજ અવાજ નીકળતો નહોતો. અને મહોલ્લામાં રહેતાં લોકોની ઊંઘ ન બગડે તે હેતું. સમાયેલો હતો. બીજું, કાઠના તબલા પર જોરથી બજાવવાથી આંગળીઓ મજબુત થતી. ત્રીજું ચામડાવાળા તબલા પર જો જૂની, અલભ્ય વસ્તુ બતાવવામાં આવે, તેને કોઈ અન્ય સાંભળીને શીખી ન લે...

તે ભયાનક, શરીર ધ્રુજાવી નાંખે તેવી શિયાળાની રાત્રિએ ભાઈજી મારી પાસે કાઠના તબલાં પર એક ‘ફર્દ’ નીકળાવી રહ્યા હતા. ફર્દ એટલે તબલા પર વગાડવામાં આવતાં બોલોનો એક વિશેષ ટુકડો. ફર્દના બોલ અઘરા હતા. મારાથી તે બોલી શકાતું નહોતું તેમજ તબલા પર બજાવી શકાતું નહોતું. રાત ઝડપથી પસાર થઈ રહી હતી. મને સખ્ત ઊંઘ આવી રહી હતી. ભાઈજી વારંવાર બોલોને દોહરાવી રહ્યાં હતાં. લગભગ અર્ધી કલાક સુધી તેમણે મારી સાથે ફર્દ શીખડાવવાની ઘણી કોશીષ કરી, પણ હું સારી રીતે બોલ પ્રકટ કરી શકતો નહોતો. ભાઈજીને ક્રોધ ચડ્યો અને સહેજ નીચા નમીને મારા બંને હાથોને જોરથી તબલાંની જોડી પર પછાડ્યા. મને એવી ચોટ લાગી કે મારી આંગળીઓના ચાર નખમાં લોહી જામી ગયું, પરંતુ સૌભાગ્યની વાત એ હતી કે હાથ પછાડતાં જ બોલ પણ નીકળી પડ્યા. આજે પણ તે માર એ રીતે યાદ રહ્યો છે.’

સાંગીતિક કાર્ય / વાદન શૈલી :

તેમણે સંગીતની તાલીમ પરિવારમાંથી જ મેળવેલી. નાનપણમાં જ્યારે તેમણે તબલાવાદનની તાલીમ મેળવવી શરૂ કરી ત્યારે તેમની રૂચિ તૈયારી તરફ ન રહેતાં લયકારી તરફ ઝૂકી હતી. ત્યાં સુધી કે ત્રણ વર્ષ સુધી તેઓએ ત્રિતાલ, ઝપતાલ, એકતાલ વગેરે મુખ્ય અને પ્રાથમિક તાલો બજાવ્યા નહોતા.

પંડિત કિશન મહારાજ વિશેષ કરીને વિચિત્ર માત્રાવાળા તાલ બજાવવામાં વિશેષ રસ ધરાવતા હતા. તેથી તેઓ નવમાત્રાનો

તાલ, અગિયાર, પંદર, સત્તર, ઓગણીસ અને એકવીસ માત્રાના તાલની શિક્ષામાં વધારે દિલચશ્પી દાખવતા હતા. તેઓ એવા જ તાલોનો વિશેષ અભ્યાસ કરતા. પરિણામ એ આવ્યું કે પાછળથી ત્રિતાલ, ચૌતાલ, દાદરા વગેરે તાલો તેમને એકદમ સરળ લાગવા લાગ્યા.

પં. કિશન મહારાજ એક વાર કોઈને ઘેર તબલાં બજાવી રહ્યા હતા. ત્યારે સૌ શ્રોતાઓ મગ્ન બનીને તબલાવાદનનો આનંદ માણી રહ્યા હતા. સમય જતાં કિશન મહારાજે તબલાવાદન પૂર્ણ કર્યું. કેટલાક લોકોએ તેમની પાસે બેસીને જૂની પેઢીના તબલાવાદકોના સંબંધમાં ચર્ચા શરૂ કરી. આ ચર્ચામાં ભાગ લેતાં કોઈએ કહ્યું : ‘એક તબલાવાદકના ‘ધા’ના રણકારથી સળગતું ફાનસ બુઝાઈ ગયું. આજે એવા તબલાવાદકો રહ્યા નથી. એવી શક્તિ રહી નથી.’

પં. કિશન મહારાજથી આ શબ્દો સહન થયા નહિ. તેમણે કશો ઉત્તર ન આપ્યો પણ ઈષ્ટદેવનું સ્મરણ કરીને તબલા પર એવો ‘ધા’ બજાવ્યો કે રૂમમાં પડેલો કાચનો શીશો દડીને ખંડ બહાર નીકળી ગયો.

કહેનાર વ્યક્તિનું મોઢું શરમથી ઝૂકી પડ્યું.

સાંગીતિક પ્રદાન :

બનારસ ઘરાનામાં તબલાની વિદ્યા લખનઉથી આવી. જેમાં પં. કિશન મહારાજ ભારતના શ્રેષ્ઠ તબલાવાદકોમાંના એક છે. વિભિન્ન સંગીત સંમેલનોમાં ઉચ્ચ કોટિના ગાયકો, વાદકો સાથે તબલાં સંગત કરીને શ્રોતાઓની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ ભારતીય સાંસ્કૃતિક મંડળમાં જોડાઈને વિદેશયાત્રા પણ કરી આપ્યા છે. ભારત સરકારે સન 1973માં પદ્મશ્રીનો ઈલ્કાબ આપ્યો છે. તેમનો પુત્ર પુરણ શ્રેષ્ઠ તબલાવાદક છે.

વિશ્વના આ મહાન તબલાવાદક પં. કિશન મહારાજનો જીવનદિપ તા. 04-05-2008ના રોજ બુઝાઈ ગયો.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(6) ગઝલગાયક સ્વ.જગજીતસિંગ

જન્મ : 8-2-1941 : મૃત્યુ 10-10-2011

ઈ. સ. 1970ના દાયકામાં જગજીતસિંગે 'અવિસ્મરણીય' નામથી તેમની એલ. પી. રેકોર્ડ બહાર પાડી તેમાં શાયર કાફિર આઝેર રચિત ગઝલ 'બાત નિકલેગી તો ફિર દૂર તલક જાયેગી' તેણે એવી સંવેદનાપૂર્ણ મધુરતાથી ગાઈ છે કે ગઝલરસિકોને જીભ ઉપર તે આજે ય રમ્યા કરે છે. ગુજરાતના મહાકવિ નાનાલાલે તેની એક કાવ્પંક્તિ 'તથાપિ મૃત્યુ રસના નથી' માં કહ્યા પ્રમાણે 'જે રસભર હોય તેનું મૃત્યુ કદિ નથી થતું.' એ કાલજથી બને છે. જગજીતસિંહે ગાયેલી આ ગઝલ તેની બીજી કેટલીક ગઝલોની જેમ શ્રોતાઓની મનોભૂમિમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. એ ગાન 'Beyond Time' (સમયની પહેલે પાર) પણ એવું જ તાજું અને જીવંત રહેવા સર્જાયેલું છે. આ જ વાતને કેન્દ્રમાં રાખીને જગજીતસિંગે પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત આલેખતું જે પુસ્તક લખ્યું છે તેનું શીર્ષક પણ યોગ્ય રીતે જ 'Beyond Time' રાખ્યું છે. જેમ સાચું સોનું સમયની આગમાં બળતું નથી પણ વધુ ઊજળું બનીને લોકોને આકર્ષે છે તેમ જગજીતસિંગે ગાયેલી ગઝલો પણ મહાકાળના અગ્નિમાં બળશે નહીં પણ ઝગમગી ઊઠશે.

આ મહાન ગાયકનો જન્મ પંજાબમાં થયો હતો. તેઓ પંજાબ વિશ્વવિદ્યાલયમાંથી સ્નાતક થયા છે. મધુર કંઠ તો એમને જન્મજાત ઈશ્વરીય વરદાન હતું. તેથી શિશુવયમાંથી જ તેઓ ગાવાનો શોખ ધરાવતા હતા. ગાયનકળામાં તેમની આવી અનોખી લગની જોઈને તેમના પિતાએ જ સંગીતનું પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ અપાવવાનું આયોજન કર્યું હતું અને પ્રસિદ્ધશિક્ષક પંડિત છગનલાલ શર્મા પાસે તેમને તાલિમ લેવા મોકલ્યા હતા. આરંભમાં સંગીતમાં પ્રગતિ કરનાર જગજીતસિંગ ત્યારપછી ઉસ્તાદ જમાલખાન પાસેથી વિશિષ્ટ તાલિમ લેવા લાગ્યાં. સંગીતકલાની કેટલીક બેનમૂન ઉત્તમ ખૂબીઓ તેઓ ઉસ્તાદ જમાલખાન પાસેથી શીખ્યાં શાળા અને મહાશાળાના અભ્યાસ દરમિયાન તેઓ સંસ્થાના કાર્યક્રમોમાં ગાતા અને આ રીતે તેઓ ખૂબ લોકપ્રિય બન્યા હતા. કોલેજના વાર્ષિક ઉત્સવોમાં તથા સમારંભોમાં તેમનું મોહક ગાન, અદ્ભુત વશીકરણથી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કરી દેતું. સંવેદનાના રસમાં ઝબોળાઈને પ્રગટતું, અપૂર્વ કંપનથી કાનમાં અમૃત સિંચતું એમનું મધુર ગાન, ગાંધર્વલોકની દિવ્યતા લઈને આવતુ. પરિણામે એમની લોકપ્રિયતાએ આકાશવાણીના દરવાજે દસ્તક દીધા અને તેઓ આકાશવાણી ઉપર પણ ગાવા લાગ્યા.

ઈ.સ.1967માં તેમને સુવિખ્યાત ગઝલગાયિકા ચિત્રા શોભેનો પરિચય થયો. બન્નેના સ્વભાવ અને શોખ સમાન હતાં તેથી પરિચય પાંગરતો ગયો અને અંતે પરિણયમાં પરિણમ્યો. બંગાળી ચિત્રા શોભે, શ્રીમતી ચિત્રા સિંગ બન્યા. બંન્નેના કંઠમાંથી વહેતા મધુર ગીતના ઝરણાંઓ મળીને તેમાંથી લોકહૃદયને ભીંજવતી વેગવંતી સંગીત સરિતા બનીને વહેવા લાગી !

જગજીતસિંગને આરંભના ફિલ્મોમાં ગીત ગાવાની ઈચ્છા ન હતી. શરૂઆત તો તેમણે જીંગલ ગીતોથી કરી હતી. પરંતુ ગઝલોના ચોટદાર શબ્દોના કારણે તેમણે ગઝલગાયનના ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. એમનો વિશિષ્ટ કંપનયુક્ત મધુર અવાજ ગઝલગાન માટે વધુ પ્રભાવક હતો. વળી શાસ્ત્રીય સંગીતની જેમ ગઝલગાનને કોઈ નિશ્ચિત 'ઘરાના' નથી. ગઝલગાયક પોતાના રસરૂચિ અને કંઠના કામણને અનુરૂપ શૈલીમાં ગાવા માટે સ્વતંત્ર છે. જો કે તેઓ યોગ્ય રીતે માને છે કે ઉત્તમ ગઝલગાન તો જ પ્રગટી શકે છે જે ગાયક, શાસ્ત્રીય સંગીતની વ્યવસ્થિત તાલિમ લઈ, નિયમ મુજબ કંઠને કેળવી શક્યો હોય. મધુર કંઠ હોવા માત્રથી

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગઝલગાન પૂર્ણ કે પરિતૃપ્ત કરનારું બની શકતું નથી. ગઝલગાયનમાં જ્યારે જગજીતસિંગની કીર્તિ વિસ્તરતી હતી ત્યારે દેશ-વિદેશમાં મહાન ગઝલ ગાયકો મહેંદી હસન અને ગુલામ અલીની બોલબાલા હતાં. તેઓ ગાયનકલાના બેતાજ બાદશાહો હતા. એના સમ્રાજ્યમાં પગપેસારો કરવો મુશ્કેલ પડકાર હતો. પરંતુ પરિશ્રમ, પ્રભુકૃપા, પૂરી શ્રદ્ધા અને કામણગારો કંઠ તથા અનોખી શૈલીથી જગજીતસિંગ ગઝલગાનમાં આગળ વધતા ગયા, વિસ્તરતા ગયા અને લોકહૃદયના સિંહાસને બિરાજ્યા !

જગજીતસિંગની બીજી કામણગારી કમાલ એ છે કે જે ગઝલો તેઓ ગાયન માટે પસંદ કરે છે તેના શબ્દો અને તેમાં વ્યક્ત થતા ભાવો અને વિચારો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે. આથી તેઓ મોટે ભાગે સર્વોત્તમ ગઝલકારોની ગઝલો જ પસંદ કરે છે. મિર્ઝા ગાલિબ, મીર તકીમીર ફિરાક ગોરખપુરી, જિગર મુરાદાબાદી, ગુલઝાર, તારક બદાયુની, જાવેદ અખ્તર, સૈય્યદ રાહી, અમીર મીનાઈ જેવા સુવિખ્યાત શબ્દસ્વામીઓની ગઝલો જગજીતસિંગના કંઠમાંથી પ્રગટીને વિશ્વસ્તરે વિસ્તરી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંગીતમંચ ઉપર તેમની ગાયનકલા વિકસી અને તેઓએ ફિલ્મોમાં ગાવાનો પ્રારંભ કર્યો. ફિલ્મ 'પ્રેમગીત'માં તેનું ગીત 'હોઠોં સે છૂ લો તુમ' દર્શકો અને શ્રોતાઓનાં પ્રેમનું પાત્ર બન્યું છે અને 'અર્થ' ફિલ્મમાં તેણે ગાયેલી ગીતરચના 'ઝૂકી ઝૂકી સી નઝર' પણ શ્રવણીય તથા અર્થસભર છે. આ ઉપરાંત પણ કેટલીક ફિલ્મોમાં એમણે ગાયેલી ગઝલો, લોકોએ મન ભરીને માણી છે. તેમ જ શ્રીમતી ચિત્રા સિંગની સાથે ફિલ્મ 'સાથ સાથ'માં તેઓનું યુગલગાન 'યે તેરા ઘર યે મેરા ઘર' પણ શ્રોતાઓએ માણ્યું છે અને વખાણ્યું છે.

મિર્ઝા ગાલિબ ટી.વી. સિરિયલમાં જગજીતસિંગે તથા ચિત્રાસિંગે સ્વતંત્ર રીતે ગાયેલી તથા યુગલગાનના મધુર સૂરોમાં વહાવેલી ગાલિબની અમર ગઝલોએ લોકચાહનાનો અપૂર્વ કીર્તિમાન સ્થાપિત કર્યો છે. આ ગઝલો અનંતકાળ સુધી સાંભળવી ગમશે એવું તેનું ચમત્કારિક સંમોહન છે. જગજીતસિંગના કંઠના કામણથી ઝબોળાઈને વહેતી ગઝલો 'આહકો ચાહીએ ઈક ઉમ્ર અસર હોને તક' તથા 'હજારો ખ્વાહિશે ઐસી કિ હર ખ્વાહિશપે દમ નીકલે' અને 'વનો ફિરાક ઔર વો બિસાલ કહાં' તેમજ ચિત્રા સિંગની મધુર સૂરાવલિ ઉપર સવાર થઈને પ્રગટેલી ગઝલ 'યે ન થી હમારી કિસ્મત' તેમજ 'ઈશ્ક મુજકો ન હી' તદુપરાંત બન્નેના યુગલગાનમાં રજૂ થયેલી ગઝલ 'દિલે નાદાન તુઝે હુઆ હૈ ક્યા?' મહાન શાયર મિર્ઝા ગાલિબની આ બેનમૂન ગઝલોને આ બન્ને મહાન કલાકારોએ લોકસ્મૃતિમાં કાયમ અંકિત કરી દીધી છે. આ ગઝલોના પ્રભાવક ગાને, જગજીત અને ચિત્રાની સત્કીર્તિને ચોમેર પ્રસરાવી છે. !

ગાલિબની ગઝલોને નવા જ અનોખા અંદાઝમાં પેશ કરનાર જગજીતસિંગ માટે પણ એમ કહી શકાય કે એની ગઝલશૈલીની કલા કોઈ જુદા જ પ્રકારની છે ! આ માટે સંગીત-નાટક અકાદમીએ એમને ઍવોર્ડ આપીને વિભૂષિત કર્યા હતા. ઈ. સ. 1998માં મધ્યપ્રદેશની સરકારે તેમને 'લતા મંગેશકર' ઍવોર્ડથી સન્માનિત કર્યા હતાં. તો વળી ગઝલો ગાવામાં તેમને મળેલી સફળતા તેમને માટે અનેક ઍવોર્ડ્સ, પારિતોષિકો અને સન્માનપત્રો એમના ચરણોમાં અર્પિત કર્યા છે. પરંતુ ઋજુ હૃદયના અને સરળ સ્વભાવના આ સ્થિતપ્રજ્ઞ કલાકારને આવી મોટાઈનો કોઈ મોહ નથી થયો. સંગીતસાધના અને ઉપાસના જ એમને મન સર્વસ્વ છે. તેમનું ગઝલગાન, લોકોને ગમી જાય એ જ એનું ઉત્તમ ઈનામ છે.

જગજીતસિંગની ગાયનકલાની સમાલોચના કરતાં એક જાણીતા ચિંતકે કહ્યું છે. જગજીતસિંગ તેના સૂરોની પરંપરા શાસ્ત્રીય રાગોના પાયા ઉપર પ્રગટાવે છે અને પછી તેને આધુનિક ઓરકેસ્ટ્રાની સંગતમાં ખૂબ જમાવે છે. પરિણામે એની સંગીતકલામાં પુરાતન અને અદ્યતન પ્રણાલીનું પ્રભાવક સમિશ્રણ જોવા મળે છે. તેના ગઝલગાને લોકસમુદાયને સવિશેષ મુગ્ધ કરીને આકર્ષ્યા છે તેના ઘણા કારણોમાંનું આ પણ એક કારણ છે. જેણે શાસ્ત્રીય સંગીતનું શિક્ષણ મેળવ્યું છે અને જેની ગઝલોમાં શાસ્ત્રીય સંગીતની શૂરાવલિનું અમૃત ઘૂંટાઈને આવે છે તેવા અનુપમ ગઝલગાયકે કોઈ પણ સમર્થ સંગીતકારનું ન તો અનુકરણ કર્યું છે, ન તો કોઈ ગાયક એમનું અનુકરણ કરી શકે છે. ગઝલની સોહામણી વનરાજિમાં વિહરતા જગજિત અને ચિત્રાનું સયુગલ, ગઝલગાનની ગર્જના અદ્વિતીય અને અજેય રહેશે !

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

(1) સ્વ. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાં કયા મંગલવાદ્યના વિશ્વ પ્રસિદ્ધ કલાકાર હતા ?

(2) ભારત સરકાર તરફથી સ્વ. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાંનને કયો સર્વોચ્ચ ઇલ્કાબ પ્રાપ્ત થયો હતો ?

(3) સ્વ. ઉસ્તાદ બિસ્મિલ્લાખાંનનું સંગીત ક્ષેત્રે પ્રદાન જણાવો.

(4) સ્વ. પંડિત ભીમસેન જોષી કયા ઘરાનાના ગાયક હતા ?

(5) સ્વ. પંડિત ભીમસેન જોષીના ગુરુજીના નામ જણાવો.

(6) સ્વ. પંડિત ભીમસેન જોષીની ગાયન શૈલી વિશે ટૂંકમાં જણાવો.

(7) પંડિત જસરાજજીએ મૂર્છના પર આધારિત કઈ રચના કરી છે ?

(8) પંડિત જસરાજજીના ગુરુજીનું નામ તેમજ તેઓ કયા ઘરાનાના ગાયક છે તે જણાવો.

(9) સ્વ. પંડિત વિ. જી. જોગ સાહેબ કયા પ્રકારના વાદ્યના કલાકાર હતા ?

(10) સ્વ. પંડિત કિશન મહારાજ કયા બાજના કલાકાર હતા ?

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વિભાગ-2 ક્રિયાત્મક

1 સ્વરજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

સંગીતના ક્રિયાત્મક વિભાગના આ એકમમાં રાગોના શુદ્ધ-વિકૃત સ્વરોનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓને પાયાથી જ સમજાય તે જરૂરી છે. અભ્યાસક્રમમાં આવતા રાગો જેવા કે, બિહાગ, બાગેશ્રી, કેદાર, સોહની, તિલક કામોદ, હમીર, દરબારી કાન્હડા, પૂરિયાધનાશ્રીમાં આવતા શુદ્ધ-વિકૃત સ્વરને ગાઈ/વગાડી સમજવા એ આ એકમનો હેતુ છે.

રાગમાં આવતા શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વરો સમજવા માટે શુદ્ધ અને વિકૃત સ્વર એટલે શું તે જાણવું જરૂરી છે. ચોક્કસ શ્રુતિ સ્થાન પર નક્કી કરેલા મુખ્ય સાત સ્વરોને શુદ્ધ સ્વર કહેવાય છે અને શુદ્ધ સ્વરના નિયત સ્થાનથી ચોક્કસ શ્રુતિ સુધી નીચો અથવા ઊંચો સ્વર વિકૃત સ્વર કહેવાય છે. તેમાં બે પ્રકાર છે : (1) કોમળ સ્વર (2) તીવ્ર સ્વર.

શુદ્ધ સ્વરના ચોક્કસ સ્થાનથી થોડો નીચો ઉતરતો હોય તેને કોમળ સ્વર કહે છે. 'રે', 'ગ', 'ધ', 'નિ'. સ્વરની નીચે આડી લીટી હોય છે.

શુદ્ધ સ્વરના ચોક્કસ સ્થાનથી સ્વર થોડો ઊંચો ચઢતો હોય તેને તીવ્ર સ્વર કહે છે. તે માત્ર 'મ' છે. તેની નિશાની સ્વરની ઉપર ઊભી લીટી હોય છે. આમ ચાર કોમળ અને એક તીવ્ર એટલે પાંચ વિકૃત સ્વર છે.

સાત શુદ્ધ સ્વરોની આંદોલન સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે :

સા	રે	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સાં
240	270	288	320	360	405	432	480

સાત શુદ્ધ, ચાર કોમળ અને એક તીવ્ર સ્વરનું સ્થાન નીચે મુજબ છે :

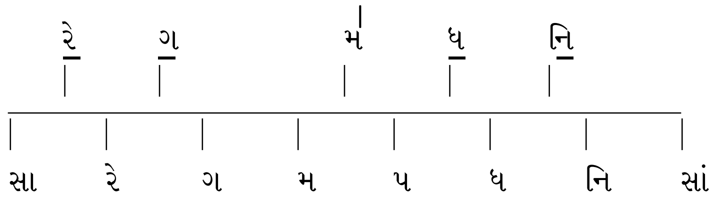

આમ સાત શુદ્ધ, ચાર કોમળ અને એક તીવ્ર સ્વર મળીને કુલ સ્વર બાર થાય છે.

અભ્યાસક્રમના તમામ રાગોમાં શુદ્ધ-વિકૃત સ્વરનું સ્થાન નીચે બતાવ્યું છે.

ક્રમ	રાગ	સ્વર
(1)	બાગેશ્રી	સા ગ મ ધ નિ સાં / સાં નિ ધ, મ પ ધ મ ગ રે સા
(2)	બિહાગ	નિ. સા ગ મ પ નિ સાં / સાં નિ ધ પ મ પ ગ મ ગ રે સા
(3)	કેદાર	સામ, મપ, મપધપસાં / સાંનિધપ, મપધનિ ધ પ, મ પ ધ પ, મરેસા
(4)	તિલક કામોદ	સા રે મ પ નિ સાં / સાં પ નિ ધ પ ધ મ ગ સા રે ગ રે સા
(5)	સોહની	સા ગ મ ધ નિ સાં / સાં નિ ધ મ ધ ગ મ ગ રે સા
(6)	હમીર	સા રે ગ મ ધ નિ સાં / સાં નિ ધ પ મ પ ગ મ રે સા
(7)	દરબારી કાન્હડા	સા રે ગ - મ પ ધ - નિ સાં / રેં નિ સાં ધ નિ પ મ પ ગ મ રે સા
(8)	પૂરિયાધનાશ્રી	નિ. રે ગ મ ધ નિ રે સાં / રેં નિ ધ પ મ ગ મ રે ગ રે સા

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ઉપર મુજબ રાગોમાં શુદ્ધ - વિકૃત સ્વરો બતાવ્યા છે. ટૂંકમાં

બાગેશ્રી - ગાંધાર, નિષાદ, કોમળ	સોહની - રિષભ કોમળ / તીવ્ર મધ્યમ
બિહાગ - તીવ્ર મધ્યમ	હમીર - તીવ્ર મધ્યમ
કેદાર - તીવ્ર મધ્યમ / કોમળ નિષાદ	દરબારી કાન્હડા - ગાંધાર - ધૈવત્ - નિષાદ કોમળ
તિલક કામોદ - નિષાદ કોમળ	પૂરિયાધનાશ્રી - રિષભ - ધૈવત કોમળ તીવ્ર મધ્યમ

સ્વાધ્યાય

1. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનીના સ્વરો વિષે માગ્યા મુજબ લખો.

(1) શુદ્ધ સ્વરો કેટલા છે ? કયા કયા ?

(2) કોમળ સ્વર કેવી રીતે લખાય છે ?

(3) તીવ્ર સ્વર કોને કહેવાય ? તેની નિશાની શું ?

(4) વિકૃત સ્વર કેટલા છે ? કયા કયા ?

(5) કુલ સ્વર કેટલા છે ? કયા કયા ?

2. નીચે આપેલા રાગમાં કયા શુદ્ધ / વિકૃત સ્વર આવે છે તે 'અ' ને 'બ' સાથે જોડો

(અ)	(બ)
(1) હમીર	(1) રે / ધ / મ
(2) કેદાર	(2) ગ / નિ
(3) તિલક કામોદ	(3) ગ / ધ / નિ
(4) બાગેશ્રી	(4) રે / મ
(5) સોહની	(5) નિ
(6) દરબારી કાન્હડા	(6) મ
(7) પૂરિયાધનાશ્રી	(7) મ/ નિ

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

2 રાગજ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

સ્વર અને વર્ણ એ બંને મળી એક એવી રચનાનું નિર્માણ થાય છે કે જેમાં રંજકતા હોય છે. તેને રાગ કહે છે. સંસ્કૃતમાં એની વ્યાખ્યા रंज्जयति इति राग: । એ પ્રમાણે આપવામાં આવી છે. ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની આ મુખ્ય વિશેષતા માની શકાય છે. ક્રિયાત્મક વિભાગના આ એકમમાં બડા ખ્યાલ, છોટા ખ્યાલ, તરાના, ધ્રુપદ, ધમાર વગેરે પ્રબંધો આપવામાં આવેલા છે. તે ઉપરાંત ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઠુમરીનો પ્રબંધ પણ આપવામાં આવેલ છે. બડા ખ્યાલમાં રાગના સ્વરોનો વિસ્તાર કરી વિદ્યાર્થી પોતાની કલ્પના શક્તિથી જે તે રાગની બંદિશના શબ્દોની ગૂંથણી કરી રાગને પ્રસ્તુત કરી શકે. છોટા ખ્યાલમાં બોલ તાન અને દ્રુત લયની તાનો ગાવાનો અભ્યાસ અને પ્રસ્તુતીકરણ કરી શકે. અતિ દ્રુતલયમાં તરાના પ્રસ્તુત કરી રાગની રંજકતામાં વધારો કરી શકે. તે ઉપરાંત ધ્રુપદ, ધમાર ગાયકીથી સ્વરોની સ્થિરતા અને લયકારી શીખી શકે. આલાપચારીનું મહત્ત્વ જાણી તેને રજૂ કરી શકે. વિદ્યાર્થીઓ ઉપશાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઠુમરી અંગથી રાગો કેવી રીતે પ્રસ્તુત કરે તે માટે ત્રણ રાગોમાં ઠુમરીના સ્વરાંકનો આપવામાં આવેલા છે. ગાયકીમાં વિશિષ્ટ ઉપયોગ કરી શકે અને રાગોથી વિદ્યાર્થીઓ અભિમુખ થાય એ સાથે વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે ગત અને સિતાર-સરોદ જેવા વાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે મસીતખાની અને રજાખાની ગતના તોડા અને તાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓનું પ્રાયોગિક પાસું વધુ ક્રિયાત્મક અને રચનાત્મક બને એ આ એકમનો હેતુ છે.

(અ) બડા ખ્યાલ :

(1) રાગ-બિહાગ

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

કોમલ મધ્યમ તીખ સબ ચઢતે રિધ કો ત્યાગ
ગનિ વાદી સંવાદીતેં જાનત રાગ બિહાગ ॥

માહિતી :

થાટ - બિલાવલ
સ્વર - બે મધ્યમ, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો
વર્જ્ય સ્વર - આરોહમાં રે, ધ
રાગ-જાતિ - ઓડવ - સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર - ગ (ગાંધાર)
સંવાદી સ્વર - નિ (નિષાદ)
ગાવાનો સમય - રાત્રિનો બીજો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ - શાંત અને સૌમ્ય
રાગનો પ્રભાવ - ભક્તિરસનો સંચાર મનને શાંત રાખે છે. શરીરના રક્તસંચાર તંત્રને નિયંત્રણમાં રાખે છે.
આરોહ - નિ઼ સા ગ મ પ નિ સાં
અવરોહ - સાંનિ ધ, પમ॑ ગમગ, રેસા
પકડ - પમ॑ ગમગ, રેનિ઼સા

સ્વર વિસ્તાર :-

(1) સા, પ઼નિ઼સા, નિ઼સારેસાનિ઼, સાગસા, રેસાનિ઼સા, નિ઼સાગસા, સામગસા, નિ઼સાગમ, પ, મ॑ ગમગ, રે નિ઼સા
(2) સા મ ગ પ, પમ॑ ગમગ, ગમપ, ગમગ, ગમપનિ, નિધપ, પમ॑ ગમગ, ગમપસાં નિધમ॑ પ, ગમગ, રેનિ઼સા
(3) ગમપનિ, નિ, પનિસાં, સાંનિધમ॑ પ, ગમપનિસાં, નિસાંરેંસાં, નિ, પ નિસાં, ગં સાં, પનિ સાંરે, નિસાંરેં, સાંનિ, સાં
(4) ગ મ પ નિ સાં, ધમ॑ પ, પમ॑ ગમગ, ગમપનિસાં , રેંનિસાં, નિધમ॑ પ, પમ॑ ગમગ, ગમપ, ગમગ, રેનિ઼સા

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ : બિહાગ **બડા ખ્યાલ** **તાલ : વિલંબિત એકતાલ (માત્રા-12)**

સ્થાયી : કૈસે સુખ સોવે નીંદરીયા,
શ્યામ મુરત ચીત ચઢી.

અંતરા : સોચે સોચે સદા રંગ,
અકુલાયે યા બિધ ગાંઠ પરી.

: સ્થાયી :

ગ	સા	નિ	સામ	ગ	-	સા	-	નિ	નિસા	નિ	પ
કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	ઽ	વે	ઽ	નીં	દરી	યા	ઽ
સા	મમગ	પ	પ	પ	નિધ	સાં	સાં	નિપ	પમંગમ	ગ	-
શ્યા	મમુઽ	ર	ત	ચી	તઽ	ચ	ઢી	ઽઽ	ઽઽઽઽ	ઽ	ઽ
3		4		×		0		2		0	

અંતરા

પ	સાં	સાં	નિનિ	રેં	સાં	સાં	-	સાં	સાં	નિપ	ગમપધગમ
સો	ચે	સો	ચેઽ	સ	ઽ	દા	ઽ	રં	ગ	ઽઽ	અઽઽઽઽઽકુ
ગ	-	સા	-	સા	મગ	પ	નિનિધ	સાં	નિપ	મગ	ગમપધગમ
લા	ઽ	યે	ઽ	યા	બિધ	ગાં	ઠઽમ	રી	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽઽઽઽઽ
3		4		×		0		2		0	

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	સા	-	નિસા	નિ	પ	પનિ
	સા	-	-	ગમ	ગ	-	રેસા	-	પમં	ગમ	ગ	સા
(2)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	નિ	સા	ગ	-	પનિ	સાગ
	ગ	-	-ગ	મ	-	-ગ	પ	-	મંપ	ગમ	ગ	સા
(3)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	સા	ગ	મગ	પ	-	પમં
	ગ	-	મ	મગ	પ	-પ	મં	ગ	પમંગમ	ગરેસા-	ગરેસા-	ગરેસા-
(4)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	ગ	-ગ	મ	-મ	પ	-પ
	નિ	-	નિસાગમ	પ-નિનિ	નિ	-	ધ	-	પ	પમં	ગમ	ગ

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	ગમ	ગપ	મંપ	ગમ	પનિ	નિધ
	પ	-	પમંગમ	ગ	નિ	-	નિ	નિ	ધ	પમં	ગમ	ગસા
(6)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	નિ઼સાગમ	સાગમપ	પનિ	નિ	-	નિધ
	પ	મંપ	ગમ	પનિ	નિ	-	ગમ	મપ	પનિ	નિસાં	-	-
	3		4		×		0		2		0	

અંતરાના આલાપ :

(1)	સો	ચે	સો	ચેઽ	સ	દા	નિ઼સા	ગમ	પનિ	સાં	સાં	-
	-	-	નિસાં	ગં	-	રેં	સાં	-	ગમ	પનિ	સાં	-
(2)	સો	ચે	સો	ચેઽ	સ	દા	ગ	-ગ	મ	-મ	પ	-પ
	નિ	-નિ	સાં	-	નિ઼સાગમ	પનિસાં-	સાં	નિ઼સાગમ	પનિસાં-	સાં	નિ઼સાગમ	પનિસાં-
(3)	સો	ચે	સો	ચેઽ	સ	દા	મંપ	ગમ	પનિ	ધ	પ	પનિ
	સાં	-	ગંમં	ગં	-	રેં	સાં	-	ગમપનિ	સાગમપ	નિ઼સાગમ	પનિસાં-
(4)	સો	ચે	સો	ચેઽ	સ	દા	ગ	-ગ	સાં	નિ	-નિ	પ
	ગં	-ગં	સાં	-	પમંગમ	પનિસાં-	સાં	પમંગમ	પનિસાં-	સાં	પમંગમ	પનિસાં-
	3		4		×		0		2		0	

સ્થાયીની તાન :

(1)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	નિ઼સાગગરેસાનિ઼સા	ગમગરેસા-નિ઼સા
	3		4		×		0	
	ગમપમંગમગરે	સા-નિ઼સાગમપનિ	નિધપમગરેસા-	નિ઼સાગમ-પનિસાં-				
	2		0					
(2)	કૈ	સે	ઽ	સુખ	સો	વે	નિ઼સાગગરેસાગગ	રેસાનિ઼સાગમપપ
	૩		4		×		0	
	મગરેસાપપમગ	રેસાનિ઼સાગમપનિ	નિધપમગરેસાનિ઼	નિધપમગરેસા-				
	2		0					

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરાની તાન :

(1)	સો	ચે	સો	ચેડ	સ	દા	ગમગમપનિપનિ	સાંરેંસાંનિધપધપ
	3		4		×		0	
	મગરેસાનિ઼સાગમ	ગમપનિપનિસાંરેં	નિસાંગંગંગંરેંસાંનિ	સાંનિધપમગરેસા				
	2		0					
(2)	સો	ચે	સો	ચેડ	સ	દા	રેસાગંગંરેંસાંનિધ	પમગરેસાગંરેંસાં
	3		4		×		0	
	ગગગનિનિનિધપ	મગરેસાગગગનિ	નિનિગંગંગંરેંસાંનિ	ધપધપમગરેસા				
	2		0					

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ : બિહાગની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે) **તાલ : વિલંબિત એકતાલ**

સ્થાયી

નિનિ	પ	ગમ	પ-ગમ	ગ	સા	સા	(સા)	નિ઼	પ઼	સા	મ
3		4		×		0		2		0	
ગ	મગ	પ	પ	નિ	પ	સાં	સાં	નિ	પ	ગમ	ગસા
3		4		×		0		2		0	

અંતરા

પ	સાં	સાં	નિનિ	રેં	સાં	સાં	નિપ	ગમ	ગ	-	સા
3		4		×		0		2		0	
સા	-	મ	ગ	પ	પ	સાં	(સાં)	નિ	પ	ગમ	ગસા
3		4		×		0		2		0	

રાગ બિહાગની ગતની તાન

	નિનિ	પ	ગમ	પ-ગમ				
	3		4					
(1)	નિ઼સા	ગમ	પમં	ગમ	પમં	ગમ	ગરે	સા
	×		0		2		0	
(2)	ગમ	પનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મંપ	ગમ	ગ
	×		0		2		0	
	નિનિ	પ	ગમ	પ-ગમ				
	3		4					

(3)	પનિસાંરેં	સાંનિધપ	મંપગમ	ગરેસા-
	×		0	
	નિ઼સાગમ	પ-પ-	નિ઼સાગમ	પ-પ-
	2		0	

-	નિનિ	પ	ગમ	પ-ગમ	ગસા	સા(સા)
	3		4		×	0

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(4)

ગમપનિ	સાંરેંનિસાં	પનિસાંરેં	સાંનિધપ	
2		0		
મંપગમ	ગરેસા-	નિ઼સાગમ	પમંગમ	ગ
3		4		×

પ	સાં	સાં	નિનિ
3		4	

(5)

નિસાંગંરેં	સાંનિધપ	મંપગમ	ગરેસા-
×		0	
નિ઼સાગમ	પમંગમ	પનિસાંરેં	સાંનિસાં-
2		0	

<u>વાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે</u>

રાગ : બિહાગ

મસીતખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે) **તાલ : ત્રિતાલ**

સ્થાયી

											ગમ	ગ	રેરે	સા	નિ઼
											દીર	દા	દીર	દા	રા
પ઼	નિ઼	સા	ગગ	સા	ગગ	મ	પ	ગ	મ	પ	ગમ	પ	નિનિ	સાં	નિ
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
ધ	મં	પ	નિનિ	ધ	મંમં	પ	ધ	મંપ	ગ	મ					
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દીર	દા	રા					
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com
Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

											ગગ	મ	પપ	નિ	નિ
											દીર	દા	દીર	દા	રા
સાં	સાં	સાં	સાંસાં	પ	નિનિ	સાં	ગં	રેં	નિં	સાં	રેંરેં	સાં	નિનિ	સાં	નિ
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
ધ	મ	પ	ગમ	પ	નિનિ	સાં	રેં	સાં-નિનિ	ધપ	મપ					
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દાડદીર	દારા	દારા					
×				2				0				3			

રાગ બિહાગ **મસીતખાની ગતના તોડા**

(1)

નિ̣-સાસા	ગમ	સા-ગગ	મપ
×			
ગ-મમ	પનિ	પ-નિનિ	સાં
2			
રેંસાં	નિધ	પમ	ગમ
0			
ગરે	-રે	સાનિ̣	-નિ̣
3			
પ̣			
×			

(2)

પ̣	નિ̣સા	ગગ	મમ	સા	ગગ	મમ	પપ
×				2			
પ	નિસાં	ગંરેં	સાંનિ	ધપ	મપ	ગમ	ગ-
0				3			
ગગ	મમ	પપ	નિનિ	સાં	-	ગગ	મમ
×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	પપ	નિનિ	સાં	-	ગગ	મમ	પપ	નિનિ
	0				3			
	સાં							
	×							
(3)	ગ-મમ	પનિ	સાં-નિનિ	ધપ				
	2							
	મ-પપ	ગમ	ગ					
	0							
(4)	મ	પપ	ગગ	મ	ગ	ધધ	મ	પ
	×				2			
	સાં	નિનિ	ધ	પ	મ	પપ	ગગ	મ
	0				3			
	પપ	નિનિ	સાંસાં	નિનિ	સાં	-	પપ	નિનિ
	×				2			
	સાંસાં	નિનિ	સાં	-	પપ	નિનિ	સાંસાં	નિનિ
	0				3			
	સાં							
	×							
(5)	ગમ	પનિ	પનિ	સાંગં	રેંસાં	નિધ	પમ	ગમ
	×				2			
	પનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મપ	ગમ	ગરે	સા
	0				3			
	નિસા	ગમ	પમ	ગમ	ગ-	રેસા	નિનિ	સાસા
	×				2			
	ગગ	મમ	પ					
	0							

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2) રાગ-બાગેશ્રી

રાગ : સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

તીવર રિધ કોમલ ગમનિ મધ્યમ વાદિ બખાનિ ।
ખરજ જહાં સંવાદિ હૈ બાગેસરી લખાનિ ॥

માહિતી :

થાટ	-	કાફી
સ્વર	-	ગાંધાર, નિષાદ કોમળ, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો.
વર્જ્ય સ્વર	-	આરોહમાં રે, પ
રાગ-જાતિ	-	ઓડવ - સંપૂર્ણ.
વાદી સ્વર	-	મ (મધ્યમ)
સંવાદી સ્વર	-	સા (ષડ્જ)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો બીજો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	-	ગંભીર
રાગનો પ્રભાવ	-	રક્તચાપ નિયંત્રણમાં રાખે છે.
આરોહ	-	નિ સા ગ મ ધ નિ સાં
અવરોહ	-	સાં નિ ધ, મ પ ધ મ ગ, મ ગ રે સા
પકડ	-	મ ધ નિ ધ મ ગ, મ ગ રે સા

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સાનિ નિ નિધસા, ધનિસામગ, મગરેસા, ધનિસામગમ, મધમ, ગરેસા, ધનિસામ, ગમધમગ, ગમધનિધ, મગરેસા
(2) ગમધનિધ, મપધમ, ગ, મધનિસાં, સાંનિધસાં, સાંનિરેંનિસાં, નિધમ, મ, પધ, મગ, મગરેસા.
(3) ગમધનિ, સાં, સાં નિધસાં, ધનિસાંમંગંરેસાં. નિસાં, નિસાંરેંસાંનિધ, મનિધમધનિધ સાંનિધ, મપધગમગ-રેસા.
(4) સાગમધનિ, ગમધનિ સાં, મધનિ, મધનિસાં, ધનિસાં, ધનિસાંરેં, સાં,
ધનિ સાં મં ગંરેંસાં, નિસાંનિધ, ગમધ, મ, મપધમગમગરેસા

રાગ : બાગેશ્રી **બડા ખ્યાલ** **તાલ : વિલંબિત એકતાલ** **માત્રા - 12**

સ્થાયી : મોહે મનાવન આયે હો,
સગરી રતીયા કીન સોતન ઘર જાગે,

અંતરા : તે તો રંગીલે છબ દીખ લાયે,
લાલન કે મન લલચાવે

સ્થાયી

સાં	નિ	ધમ	ધનિધ	સાં	નિ	ધ	મ	મગ	મગ	રે	સા
મો	ઽ	ઽઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	વ	ન	આઽ	ઽઽ	યે	હો

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રેસા	નિધ	સા	સા	રેસા	નિસા	મગ	મધ	નિધ	મગ	મગ	રેસા
સગ	રીઽ	ર	તી	યાઽ	કીન	સોઽ	તન	ધઽ	ઽર	જાઽ	ગેઽ
3		4		×		0		2		0	

અંતરા

ગ	મ	ધ	નિધ	સાં	-	રેંનિ	સાં	નિ	-	નિસાં	રેંસાં
તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	લેઽ	ઽ	છ	ઽ	બઽ	દીખ
નિ	નિસાં	નિ	ધ	ગમ	ધનિ	સાંમંગં	રેંસાં	નિધ	મગ	મગ	રેસા
લા	ઽઽ	યે	ઽ	લાઽ	લન	કેઽઽ	મન	લલ	યાઽ	ઽઽ	વેઽ
3		4		×		0		2		0	

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	મો	ઽ	હેઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	સા	-	સાનિ	રેસા	ધ	-
	મ	ધ	નિ	-	ધ	ધ	નિ	-	સા	- -	મગ	રેસા
(2)	મો	ઽ	હેઽં	ઽઽમ	ના	ઽ	સા	-	રેસા	નિસા	ગ	-
	સા	ગ	-	-	નિ	ગ	-	-	ધનિ	ગ	મગ	રેસા
(3)	મો	ઽ	હેઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	સા	-	ગ	-	મ	-
	મધ	સામ	ગ	મ	મગ	રેસા	નિધ	સા	નિધ	સા	નિધ	સા
(4)	મો	ઽ	હેઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	નિસા	ગમ	ધ	-	-	-નિ
	ધ	-	મ	પ	ધ	-	મગ	મગ	રેરે	સા	નિસાગમ	ધનિસાં-
(5)	મો	ઽ	હેઽ	ઽહમ	ના	ઽ	સાં	ગ	મ	ધધ	નિ	-
	ગમ	ધધ	નિ	-	ધધ	નિ	સા	-	નિસાગમ	ધનિસાં-	ધનિસાં-	ધનિસાં-
	3		4		×		0		2		0	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરાના આલાપ :

(1)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	ગ	મ	ધ	નિ	સાં	-
	નિ	-	સાં	-	ધનિ	સાં	રેં	નિ	ધ	નિ	સાં	-
(2)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	ગ	-મ	ધ	-નિ	સાં	-
	ધ	નિ	સાં	-	ગં	રેં	નિ	ધ	મધ	નિનિ	સાં	-
(3)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	મધ	નિસાં	ગમ	ધનિ	સાગ	મધ
	નિ઼સા	ગમ	ગં	રેં	નિ	ધ	સાં	-	સાં	-	સાં	-
(4)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	સાં	-	રેંસાં	નિસાં	મં	-
	ગં	-	રેં	-	નિધ	સાં	ગમધનિ	સાં	ગમધનિ	સાં	ગમધનિ	સાં
	3		4		×		0		2		0	

સ્થાયીની તાન :

(1)	મો	ઽ	હેઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	સાગમમગમધધ	મગરેસાગમધધ
	3		4		×		0	
	મધનિનિધમગમ		ધધમગરેસાનિ઼સા				ધનિસાંસાનિસાંરેંસાં	ગમધધમગરેસા
	2						0	
(2)	મો	ઽ	હેઽ	ઽઽમ	ના	ઽ	સાગમગગમધમ	ગમગરેસાગમગ
	3		4		×		0	
	ગમધમમધનિધ		ગમધમગમગરેમ				ધનિધગમધમ	મધમધમગરેસા
							0	

અંતરાની તાન :

(1)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	ગમધનિસાંરેંસાંનિ	નિસાંમંગંરેંસાંનિસાં
	3		4		×		0	
	રેંરેંસાંનિધનિધમ		મધનિધગમધમ				ગમગરેસાગમધ	ગમધનિમધનિસાં
	2						0	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2)	તે	ઽ	તો	રંઽ	ગી	ઽ	સાંનિમધનિસાંરેંસાં	નિધસાંગમંગંનિસાં
	3		4		×		0	
	રેંસાંધનિસાંનિમધ		નિધગમધમગમ				ગરેસાસામમમનિ	નિનિધમધનિરેંસાં
	2						0	

વાદ્યસંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ : બાગેશ્રીની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : વિલંબિત એકતાલ (માત્રા : 12)

સ્થાયી

સાં	નિ	ધનિ	ધધ	સાં	નિ	ધ	મ	મગ	રેસા	રેસા	નિધ
3		4		×		0		2		0	
સામ	મ	ગ	મ	ધ	નિ	સાં	નિ	ધ	મ	મગ	રેસા
3		4		×		0		2		0	

અંતરા

ગ	મ	નિધ	નિનિ	સાં	સાં	રેંગં	રેંસાં	નિસાં	નિધ	ગ	મ
3		4		×		0		2		0	
ધ	નિ	સાં	મંગં	રેં	સાં	નિ	ધ	મ	ગ	રે	સા
3		4		×		0		2		0	

રાગ : બાગેશ્રી ગતની તાન

સાં	નિ	ધનિ	ધધ	સાં	નિ
3		4		×	

(1)	મગરેસા	નિસાધનિ	સા	મ
	0		2	
	ગમધમ	ગરેસા-		
	0			
(2)	ગમધનિ	સાં	રેંસાં	નિધ
	0		2	
	સાંનિધમ	ગરેસા-		
	0			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3)	ધનિસાંરેં	સાંનિધમ	ગમધનિ	સારેંનિસાં
	2		0	
	સાંરેંસાંનિ	ધનિધમ	ગમગમ	ગરેસા-
	3		4	
	નિસાગમ	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં
	×		0	
	નિસાગમ	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં
	2		0	
	નિસાગમ	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં |
	3		4	×
(4)	ગમધનિ	સારેંનિસાં	ધનિસાંરેં	સાંનિધમ
	2		0	
	ગમધનિ	સાંનિધમ	ગમગમ	ગરેસા-
	3		4	
	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં	ધનિસાં-
	×		0	
	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં	ધનિસાં-
	2		0	
	સાગમધ	ગમધનિ	મધનિસાં	ધનિસાં- |
	3		4	×
(5)	ગ મ |	નિધ	નિનિ |	
	3	4		
	સાં રેં સાંનિ	ધનિધમ	ગમગમ	ગરેસા
	×		0	
	નિસાગમ	ધનિસાંરેં	સાંનિધમ	ધનિસાં-
	2		0	
	સાંનિધમ	ધનિસાં-	સાંનિધમ	ધનિસાં- |
	3		4	×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વાદ્યના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ : બાગેશ્રી

મસીતખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

												મમ	ગ	રેરે	સા	નિ
												દીર	દા	દીર	દા	રા
													3			
સા	મ	મ	ગગ	મ	ધધ	નિ	ધ	મ	ગ	રે	સાસા	ધ	નિનિ	સા	મ	
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	
×				2				0				3				
ગ	ગ	મ	ધધ	મ	ધધ	નિ	સાં	ધ	નિ	ધ						
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા						
×				2				0								

અંતરા

											મમ	ગ	મમ	ધ	નિ	
											દીર	દા	દીર	દા	રા	
											3					
સાં	સાં	સાં	નિનિ	સાં	રેંરેં	સાં	નિ	ધ	ધ	મ	ગગ	મ	ધધ	નિ	ધ	
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	
×				2				0				3				
સાં	નિ	નિ	ધધ	મ	ગગ	મ	ગ	રે	રે	સા						
દા	દા	રા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	રા						
×				2				0								

રાગ બાગેશ્રી **મસીતખાની ગત** **તોડા**

(1)	મ-ગગ	રેસા	નિસા	નિધ	મ-ધધ	નિસા	રેસા
	2				0		

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2)	સા-મગ	રેસા	ગ-મમ	ધમ	મ-ધધ	નિધ	સાંસાં	સાં
	×				2			
	ધ	નિનિ	ધમ					
	0							
(3)	નિ-સાસા	ગમ	ધ-નિનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધમ	ધનિ	સાં
	×				2			
	સાં-નિનિ	-નિ	ધ	મ-ગગ	-રે	સા	ધ	નિનિ
	0				3			
	સા							
	×							
(4)	મ-ગગ	રેસા	નિસા	નિ-ધધ	મગ	મધ	સાં-નિનિ	ધમ
	×				2			
	ધનિ	રેં-સાંસાં	નિધ					
	0							
(5)	સાંસાં	નિસાં	નિધ	મધ	રેંરેં	સાંરેં	સાંનિ	ધમ
	મંમં	ગંગં	રેંરેં	સાં	નિનિ	ધધ	મગ	રેસા
	ગગ	મમ	ધ	નિ	સાં	-	ગગ	મમ
	ધ	નિ	સાં	-	ગગ	મમ	ધ	નિ
	સાં							
	×							

(બ) છોટા ખ્યાલ :

(1) રાગ : કેદાર

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

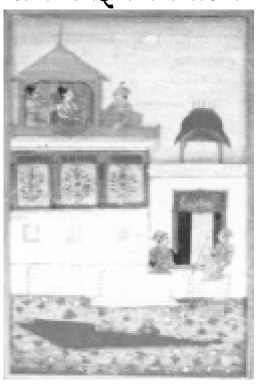

મધ્યમ દ્વૈ તીવર સબહિ આરોહત રિગ હાન ॥
સમવાદી વાદી તેં કેદારા પહિચાન ॥

માહિતી :

રાગ	-	કેદાર
થાટ	-	કલ્યાણ
સ્વર	-	બે મધ્યમ, બાકીનાં સ્વરો શુદ્ધ

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વર્જ્ય સ્વર	-	આરોહમાં રિષભ અને ગાંધાર અને અવરોહમાં ગાંધાર
રાગ જાતિ	-	વક્ર ઔડવ - ષાડવ
વાદી સ્વર	-	મ (મધ્યમ)
સંવાદી સાર	-	સા (ષડ્જ)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	-	ગંભીર, શાંત, ભક્તિ રસ પ્રધાન,
રાગનો પ્રભાવ	-	સ્વકર્તવ્ય ઉપર વિશ્વાસ નિર્માણ.
આરોહ	-	સામ, મપ, ધપ, નિધસાં
અવરોહ	-	સાંનિધપ, મંપધપ, મમરેસા
પકડ	-	સા મ પ, મં પ ધ પ મ, સારેસા.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સારેસા, સામ મ, મરેસારેસા, મં પ મ, રેસારેસા.
(2) સામ, પમ, ધપમ, રેસારેસા, સારેસા, મ, મ, રેસા, મગપમંપધપમ, મ, રેસારેસા.
(3) સા મ પ મ, મરેસા, પમ, પમંપમ, પ, મંપમંપધપમ, મ, રે, સારેસા, પ, મંપધપ, ધપમ, સારેસા.
(4) સામ, પ, મંપધપ, ધપમ, ધનિધપ, મંપધપમ, પમ, રે, સારેસા
(5) પ, મંપધનિધપ, મંપસાં, સાં ધપ, મંપધમપ, મ, રેસારેસા.
(6) પધપસાં નિરેંસાં, સાં, ધપમંપસાં, રેં, નિસાં, ધધપ, મંપધમપ, પમ, રે, સારેસા.
(7) પમંપધપમ, ધનિસાંરેંસાં, ધપમંપધમંપમ, મરે, સારેસા.
(8) પધપસાં, સાંરેંસાં, મંરેંસાં, રેંસાંધપ, સાંધપ, મંપમંપધપમ, મરેસારેસા.

મધ્યલય : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી : સોચ સમજ મન મીત પીયરવા
સદ્‌ગુરુ નામ કરે સુમરનવા ।

અંતરા : ઘરિઘરિ પલપલ ઉમર ઘટત સબ
અજ હું ચેત મતી મંદ ચતુરવા ॥

સ્થાયી

								સા	રે	સા	પ	પ	પ	મં	પ
								સો	ઽ	ચ	સ	મ	જ	મ	ન
સાં	-	ધ	પ	મંપધ	મંપ	મ	-	મ	મગ	પ	પ	સાં	-	ધ	પ
મી	ઽ	ત	પી	યઽઽ	રઽ	વા	ઽ	સ	દ્ઽ	ગુ	રુ	ના	ઽ	મ	ક
મ	-	મધ	પ	મ	રે	સા	-								
રે	ઽ	સુઽ	મ	ર	ન	વા	ઽ								
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

								પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં
								ધ	રિ	ધ	રિ	પ	લ	પ	લ
ધ	ધ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ	મ	મગ	પ	સાંનિ	રેં	સાં	ધ	પ
ઉ	મ	ર	ધ	ટ	ત	સ	બ	અ	જડ	હું	ચેડ	ડ	ત	મ	તી
મ	-	મધ	પ	મ	રે	સા	-								
મં	ડ	દડ	ચ	તુ	ર	વા	ડ								
×				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	સા	-	-	-	-	-	રેસા	નિ઼સા	મ	-	-	-	-	-	મ	ગ
	પ	-	-	-	-	-	પમ	ધપ	મ	-	-	-	-	-	-	મ
	રે	-	-	-	સા	-	-	-								
(2)	સા	-	મ	-	-	-	મ	ગ	પ	-	-	-	-	-	મપ	ધપ
	મ	-	-	-	-	-	-	ધપ	મ	-	-	-	-	-	-	-
	નિ-	ધપ	-ધ	મપ	મ	-	-	ધપ	મ	-	-	ધપ	મ	ધપ	મ	ધપ
	મ	-	-	-	રે	-	સા	-								
(3)	મ	ગ	પ	મ	ધ	પ	મ	પ	મ	સા	રે	સા	સાં	સાં	ધ	પ
	મ	મ	રે	સા	મ	મ	રે	સા								
(4)	મ	-	-	પ	-	-	ધ	પ	સાં	-	-	-	-	-	નિ	રેં
	સાં	-	-	-	-	-	-	-								
	×				2				0				3			

અંતરાના આલાપ :

(1)	સાં	-	-	-	-	-	નિ	રેં	સાં	-	-	-	-	-	ધપ	મપ
	સાં	ધપ	મપ	સાં	ધપ	મપ	સાં	-								
(2)	મ	-	-	પ	-	-	નિ	ધ	સાં	-	-	-	મં	રેં	સાં	-
	-	-	મપ	સાં	મપ	સાં	મપ	સાં								

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3)	પમ॑ ધપ -ધ મ॑પ	સાં - - -	મંમં રેંસાં નિરેં નિસાં	સાં - - -
	ધપ મ॑પ સાં ધપ	મ॑પ સાં ધપ મ॑પ		
(4)	સાંનિ ધપ મ॑પ નિધ	સાં - રેં -	સાં - મં -	રેં - સાં -
	મ॑પ નિધ સાંમ॑ પનિ	ધસાં મ॑પ નિધ સાં-		
	×	2	0	3

સ્થાયીની તાન :

(1)	સામ રેપ ધપ મ॑પ	ધનિ સાંરેં સાંનિ ધપ	મ॑પ ધનિ ધપ મ॑પ	ધપ મ॑પ મમ રેસા
(2)	રેસા રેસા મરે મરે	પમ॑ ધપ મ- રેસા	મ- રેસા પમ॑ ધપ	સાંનિ ધપ મ- રેસા
(3)	સામ મરે પપ મ॑પ	ધપ મ॑પ ધનિ સાં-	રેંરેં સાંસાં ધપ મ॑પ	ધપ મેપ મમ રેસા
(4)	સાનિ̣ ધ̣પ̣ સાનિ̣ રેસા	મમ રેસા નિ̣રે સા-	પમ॑ ધપ સાંનિ રેંસાં	મંમં રેંસાં નિરેં સાં-
	0	3	×	2

અંતરાની તાન :

(1)	ધનિ સાંનિ સાંરેં સાંરેં	મંમં રેંસા નિરેં સાં-	સાંસાં ધપ મ॑પ સાંસાં	ધપ મ॑પ મમ રેસા
(2)	સાંરેં સાંરેં નિસાં નિસાં	ધનિ સાંરેં સાંનિ સાં-	મંમં રેંસાં નિસાં રેંસાં	ધપ મ॑પ મમ રેસા
(3)	મંમં રેંમં મંરેં સાંસાં	ધધ પધ ધપ મ॑પ	મમ રેમ મરે સાસા	મ॑પ ધપ મ॑પ સાં-
(4)	રેસા નિ̣સા રેસા નિ̣સા	ધપ મ॑પ ધપ મ॑પ	રેંસાં નિસાં રેંસાં નિસાં	મંમં રેંસાં નિરેં સાં-
	0	3	×	2

(ક) રાગ : કેદાર **તરાના** **તાલ ત્રિતાલ : (માત્રા - 16)**

સ્થાયી : નાદિરદિર દાનિ તદાનિ તોમ્તન
નાતદરે દાનિદીમ્દાસ તુંદ્રે દાનિ ।

અંતરા : ઓ દેના તનન દેરેતનૂમ્તાન્ન રે
તદરે દાનિ દીમ દ્રેન્ના દ્રેન્ના દીમ્તદારે દાનિ ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

								$^{નિ}$સા	મ	મ	પ	પ	^{પ}ધ	મ	પ
								ના	દિર	દિર	દા	નિ	ત	દા	નિ
^{પ}સાં	-	ધ	-નિ	પ	-	^{મ}પ	ધ	^{પ}મ	પ	-	ધ	પ	પ	મ	મ
તો	ડ	ડ	ડડ	ડ	ડ	મ્ત	ન	ના	ડ	ડ	ત	દ	રે	દા	નિ
^{ગ}મ	-	પ	(પ)	^{ગ}મ	રે	સા	સા								
દી	ડ	મ્દા	રા	તું	દ્રે	દા	નિ								
×				2				0				3			

અંતરા

^{મ}પ	પ	પ	ધ	પ	પ	^{ગ}મ	મ	પ	સાં	-	સાં	-	પં	પં	-
ઓ	દે	ના	ત	ત	ન	દે	રે	ત	નૂ	ડ	મ્તા	ડ	ન્ન	રે	ડ
$^{ગં}$મં	મં	રેં	સાં	-	રેં	સાં	-સાં	^{પ}મ	-	મ	પ	-	રેં	સાં	-
ત	દ	રે	દા	ડ	નિ	દી	ડમ	દ્રે	ડ	ન્ના	દ્રે	ડ	ન્ના	દી	ડ
$^{સાં}$મ	મ	-	પ	^{ગ}મ	મ	રે	સા								
મ્ત	દા	-	રે	તા	રે	દા	નિ								
×				2				0				3			

રાગ : કેદાર ધ્રુપદ **તાલ : ચૌતાલ** **(માત્રા - 12)**

સ્થાયી : બુંદ પવન પુરવાઈ બહે
ગરજ ગરજ બરસત ધન ।

અંતરા : ઉમડ ઉમડ ઘુમડ ઘુમડ ઉભરાતા ઘનઘોર
ઉડત બાન છુટત પ્રાન ગરજત લરજત ઘન ॥

સ્થાયી

સાં	-	-	$^{સાં}$ધ	સાં	$^{નિ}$રેં	સાં	-	નિ	$^{નિ}$ધ	નિ	પ
બું	ડ	ડ	દ	ડ	ડ	પ	ડ	ડ	વ	ડ	ન
^{ધ}મ	પ	-	ધ	-	પ	-	^{મ}પ	^{ધ}પ	મ	-	-
પુ	ર	ડ	વા	ડ	ઈ	ડ	બ	ડ	હે	ડ	ડ
મ	મ	મગ	પ	પ	^{ધ}પ	મ	મ	સા	રે	સા	સા
ગ	ર	જડ	ગ	ર	જ	બ	ર	સ	ત	ધ	ન
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

[મ]પ	પ	પ	[પ]સાં	સાં	સાં	[નિ]સાં	સાં	સાં	રેં	રેં	સાં
ઉ	મ	ઽ	ઉ	મ	ઽ	ધુ	મ	ઽ	ધુ	મ	ઽ
[નિ]સાં	[સાં]ધ	-	[ધ]સાં	-	રેં	સાં	નિ	-	[સાં]ધ	-	પ
ઉ	ભ	ઽ	રા	ઽ	ત	ધ	ન	ઽ	ધો	ઽ	ર
[નિ]સાં	સાં	[મં]ગં	[મં]ગં	મં	રેં	[નિ]સાં	સાં	રેં	સાં	-	સાં
ઉ	ઽ	ત	બા	ઽ	ન	છુ	ટ	ત	પ્રા	ઽ	ન
[પ]સાં	નિ	ધ	પ	[પ]સાં	નિ	ધ	પ	-	મ	-	પ
ગ	ર	જ	ત	લ	ર	જ	ત	ઽ	ઘ	ઽ	ન
×		0		2		0		3		4	

રાગ : કેદાર તાલ-ચૌતાલ (માત્રા-12)

ધ્રુપદ-દુગુન

સ્થાયી

સાં	-	-	[સાં]ધ	સાં	[નિ]રેં	સાં-	[સાં]ધ	સાંરેં[નિ]	સાં-	નિ[નિ]ધ	નિપ
બું	ઽ	ઽ	દ	ઽ	ઽ	બુંઽ	ઽદ	ઽઽ	પઽ	ઽવ	ઽન
[ધ]મપ	-ધ	-પ	-[મ]પ	પમ	--	મમ	મગપ	પ[ધ]પ	મમ	સારે	સાસા
પુર	ઽવા	ઽઈ	ઽબ	ઽહે	ઽઽ	ગર	જઽગ	રજ	બર	સત	ધન
×		0		2		0		3		4	

અંતરા

[મ]પપ	[પ]પસાં	સાંસાં	[નિ]સાંસાં	સાંરેં	રેંસાં	[નિ]સાં[સાં]ધ	-[ધ]સાં	-રેં	સાંનિ	-[સાં]ધ	-પ
ઉમ	ઽઉ	મઽ	ધુમ	ઽધુ	મઽ	ઉભ	ઽરા	ઽત	ધન	ઽધો	ઽર
[નિ]સાંસાં	[મં]ગં[મં]ગં	મંરેં	[નિ]સાંસાં	રેંસાં	-સાં	[પ]સાંનિ	ધપ	[પ]સાંનિ	ધપ	-મ	-પ
ઉઽ	તબા	ઽન	છુટ	તપ્રા	ઽન	ગર	જત	લર	જત	ઽઘ	ઽન
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ : કેદાર - ધમાર   તાલ - ધમાર   (માત્રા - 14)

ધમાર

સ્થાયી : હોરી રે મોહન હોરી રંગ હોરી ।

અંતરા : કાલ્હ હમરે આંગન મેં, ગારી દે આયો સો કોરી ॥

સ્થાયી

સા	રે	સા	મ	-	મ	-	પ	પ	-	પ	પ	મ	-
હો	ડ	રી	રે	ડ	મો	ડ	હ	ન	ડ	હો	ડ	રી	ડ
પ	ધ	નિધ	પ	-	પ	ધ	મ	-	-	પ	સા	રે	સા
રં	ડ	ડડ	ગ	ડ	હો	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	રી
×					2		0			3			

અંતરા

મ	-	પ	પ	પ	સાં	-	સાં	-	-	સાં	રે	સાં	-
કા	ડ	લ્હ	હ	મ	રે	ડ	આં	ડ	ડ	ગ	ન	મેં	ડ
સાં	મં	મં	મં	-	પ	પ	પ	ધ	નિધ	પ	સાં	પ	મ
ગા	ડ	રી	દે	ડ	આ	યો	સો	ડ	ડડ	કો	ડ	ડ	રી
×					2		0			3			

ધમાર - દુગુન

સ્થાયી

સારે	સામ	-મ	-પ	પ-	પપ	મ-	પધ	નિધપ	-પ	ધમ	–	પસા	રેસા
હોડ	રીરે	ડમો	ડહ	નડ	હોડ	રીડ	રંડ	ડડગ	ડહો	ડડ	ડડ	ડડ	ડરી
×					2		0			3			

અંતરા

મ-	પપ	પસાં	-સાં	–	સાંરેં	સાં-	સાંમં	મંમ	-પ	પપ	ધનિધ	પસાં	પમ
કાડ	નહ	મરે	ડઆં	ડડ	ગન	મેંડ	ગાડ	રીદે	ડઆ	યોસો	ડડડ	કોડ	ડરી
×					2		0			3			

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ કેદારની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

સા	મ	મ	પ	પ	ધ	મ॑	પ	સાં	-	ધ	પ	મ॑પ	ધપ	મ	-
0			3			×		2							
મ	-	પ	પ	સાં	-	ધ	પ	મ	-	ધ	પ	મ	રે	સા	-
0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ધ	સાં	રેં	સાં	સાં	ધ	પ
0				3				×				2			
મ	મ	પ	સાં	રેં	સાં	ધ	પ	મ	-	ધ	પ	મ	રે	સા	-
0				3				×				2			

રાગ : કેદાર ગતની, તાન

	સા	મ	મ	પ	પ	ધ	મ॑	પ
	0				3			
(1)	મ॑પ	ધપ	મ॑પ	ધપ	મમ	પપ	મમ	રેસા
	×				2			
(2)	મ॑પ	ધનિ	સાંનિ	ધપ	મ॑પ	ધપ	મરે	સાસા
	×				2			
(3)	સારે	ન઼િસા	મગ	પમ॑	ધપ	મ॑પ	મરે	સા
	×				2			

સા	મ	મ	પ	પ	ધ	મ॑	પ	સાં	-	ધ	પ	મ॑પ	ધપ	મ	-
0				3				×				2			

(4)	સારે	ન઼િસા	મગ	પમ॑	ધપ	મ॑પ	નિધ	સાં
	0				3			
	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મ॑પ	ધપ	મ॑પ	મરે	સા
	×				2			
	પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં
	0				3			
(5)	મ॑પ	ધપ	મમ	રેસા	સાસા	મમ	પપ	સાં
	×				2			

રાગ : કેદાર રજાખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

મ	-	મ	ગ	પ	પપ	મ॑	પ	સાં	સાંસાં	ધ	પ	મ-	મરે	-રે	સા-
દા	ડ	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દાડ
0				3				×				2			
સા	રેરે	ન઼િ	સા	પ	ધધ	મ॑	પ	સાં	નિનિ	ધ	પ	મ	રેરે	સા	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	દા
0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

પ	પપ	મ॑	પ	ધ	પપ	નિ	ધ	સાં	-	સાં	સાં	સાં	રેંરેં	સાં	સાં
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	દા
0				3				×				2			
સાં	રેંરેં	સાં	નિ	ધ	પપ	મ॑	પ	સાં	-	ધ	પ	મ-	મરે	-રે	સા-
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દાડ
0				3				×				2			

રાગ-કેદાર રજાખાની ગતના તોડા

(1)	સા	સાસા	મ	મ	પ	મ	રે	સા
	×				2			
(2)	પપ	મ॑મ॑	ધ	પ	સાં	નિનિ	ધ	પ
	×				2			
(3)	સા	રેરે	નि̣	સા	મમ	મમ	રે	સા
	0				3			
	પપ	પપ	મ॑	પ	મમ	મમ	રે	સા
	×				2			
(4)	સા	નि̣નि̣	રે	સા	મ	મમ	પ	મ॑
	×				2			
	ધ	પપ	નિ	ધ	સાં	નિનિ	રેં	સાં
	×				2			
	ધ	પપ	મ॑	પ	સાં	-	ધ	પપ
	×				2			
	મ॑	પ	સાં	-	ધ	પપ	મ॑	પ
	0				3			
	સાં							
	×							

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5)	સાસા	રેરે	નિનિ	સાસા	મ	ગ	પ	-
	0				3			
	મમ	પપ	ધધ	પપ	નિ	ધ	સાં	-
	×				2			
	સાંસાં	રેંરેં	નિનિ	સાંસાં	ધધ	નિનિ	પપ	ધધ
	0				3			
	મમ	પપ	ધધ	પપ	મમ	રેરે	સા	સા
	×				2			
	સાસા	રેરે	નિનિ	સાસા	મ	મ	સાસા	રેરે
	0				3			
	નિનિ	સાસા	મ	મ	સાસા	રેરે	નિનિ	સાસા
	×				2			
	મ							
	0							

(2) રાગ : હમીર

દો મધ્યમ તીવર સબહિ ધૈવત વાદી જાન ।
સંવાદી ગંધાર હૈ રાગ હમીર બખાન ।

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

માહિતી :

રાગ	-	હમીર
થાટ	-	કલ્યાણ
સ્વર	-	બે મધ્યમ, બાકી બધા સ્વરો શુદ્ધ
વર્જ્ય સ્વર	-	કોઈ નથી
રાગ જાતિ	-	વક્ર ષાડવ - સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	-	ધ (ધૈવત)
સંવાદી સ્વર	-	ગ (ગાંધાર)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	-	ચંચળ
રાગનો પ્રભાવ	-	ચપળતાનું નિર્માણ, આક્રમકતામાં વધારો કરે છે.
આરોહ	-	સા, રેસા, ગમધ, નિ ધ સાં
અવરોહ	-	સાં નિ ધ પ, મં પ ધપ, ગમરેસા
પકડ	-	સા રે સા, ગ મ ધ,

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સારેસા, સારેનિ઼સા, ધ઼ધ઼પપ઼, નિ઼ધ઼સાનિ઼રેસા,

(2) સારેસા, ગમરે, સારેસા, સારેગમરેસારેસા

(3) સારેસા, ગમધ, ધ, ધપ પમપગમરેગમધપ, ગમપગ, મરે સારેસા,

(4) સારેગમધધપ, ગમધ, પમપગમગમરેરેસા, સારેગમ, રેગમધ, ગમધ, ધનિધસાંધપમપ, ગમરે, ગમધ, ધ, પ, ગમમરેસારેસા.

(5) સારેસા, ગમધ, ગમરેસા, સારેગમધનિધસાં, સાં, નિધ, નિધ નિધપ, પમપ, ગમ નિધપગ, ગમમધ, ધનિનિસાં

(6) સાં, સાંરેં નિસાં, નિધધપમપમપગમધધપ, ગમરેરે, સારેસા ગમધનિધ, પ, ગમરેસા.

રાગ : હમીર છોટા ખ્યાલ મધ્યલય - ત્રિતાલ. (માત્રા - 16)

સ્થાયી : ધીટ લંગરવા કૈસે ઘર જાઉં,
સુન પાવે મોરી સાસ નનંદિયા છાંડ દે ઘર ।

અંતરા : હું જો ચલી પનઘટવા ઠાડો, કૌન બહાને પ્યારે બલ્મા,
છીન લઈ મોરી સીસ ગગરિયા, બરજોરી પિયા આવે
સુંદરવા છાંડ દે ઘર ॥

સ્થાયી :

								મ	-	પ	ધ	મ	પ	ગ	મ
								ધી	ઽ	ટ	લં	ગ	ર	વા	ઽ
નિધ	-	-	નિ	ધનિ	સાંરેં	નિ	સાં	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મપ	ગમ	રેસા	નિ઼રે	સા-
કૈ	ઽ	ઽ	ઽ	સેઽ	ઽઽ	ઘ	ર	જાઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઉંઽ
સા	સા	ગ	ગ	પ	-	પ	પ	મ	-	પ	ધ	મ	પ	ગ	મ
સુ	ન	પા	ઽ	વે	ઽ	મો	રી	સા	ઽ	સ	ન	નં	દિ	યા	ઽ
નિધ	-	-	નિ	ધનિ	સાંરેં	નિ	સાં								
છાં	ઽ	ઽ	ઽ	દેઽ	ઽઽ	ઘ	ર								
×				2				0				૩			

અંતરા

પ	-	પ	પ	પ	-	સાં	ધ	સાં	સાં	નિ	ધ	નિરેં	-	સાં	-
હુ	ઽ	જો	ચ	લી	ઽ	પ	ન	ઘ	ટ	વા	ઽ	ઠાઽ	ઽ	ડો	ઽ
ધ	-	ધ	ધ	સાં	-	સાં	-	સાંરેં	નિસાં	-	-	ધ	-	પ	-

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

કૌ	ઽ	ન	બ	હા	ઽ	ને	ઽ	પ્યાઽ	રેઽ	ઽ	ઽ	બ	ઽ	લ્મા	ઽ
ગં	-	મં	રેં	સાં	-	સાં	સાં	ધ	નિ	સાં	રેં	નિ	સાં	ધ	પ
છી	ઽ	ન	લ	ઈ	ઽ	મો	રી	સી	ઽ	સ	ગ	ગ	રિ	યા	ઽ
મ॑	મ॑	પ	-	ધનિ	સાં	ધ	પ	મ॑	-	પ	ધ	મ॑	પ	ગ	મ
બ	ર	જો	ઽ	રીઽ	ઽ	પિ	યા	આ	ઽ	વે	સું	દ	ર	વા	ઽ
નિધ	-	-	નિ	ધનિ	સાંરેં	નિ	સાં								
છાં	ઽ	ઽ	ઽ	દેઽ	ઽઽ	ધ	ર								
×				2				0				0			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	મ॑	પ	ગ	મ	રે	-	-	-	રેગ	મધ	પ	-	ગ	મ	રે	સા
(2)	ગ	મ	ધ	-	ધ	ધ	પ	-	મ॑	પ	ગ	મ	રે	-	સા	-
(3)	ગ	મ	ધ	-	નિ	સાં	ધ	-	પ	-	ગ	મ	રે	-	સા	-
(4)	સા	રે	સા	-	ગ	મ	રે	સા	ગ	મ	ધ	પ	ગ	મ	રે	સા
	ગ	મ	ધ	-	નિ	સાં	ધ	પ	મ॑	પ	ગ	મ	રે	-	સા	-
	0				3				×				2			

અંતરાના આલાપ :

(1)	મ॑	પ	મ॑	પ	ગ	મ	રે	સા	ગ	મ	ધ	-	ધ	ધ	પ	-
	ધ	નિ	સાં	રેં	નિ	સાં	ધ	પ	-	ધ	મ॑	પ	ગ	મ	રે	સા
(2)	સાં	-	-	-	-	-	-	-	ગં	મં	રેં	સાં	નિ	રેં	સાં	-
	ધ	-	મ॑	પ	ગ	મ	રે	-	ગ	મ	રે	સા	નિ̣	રે	સા	-
(3)	ગ	મ	ધ	-	ધ	-	ધ	-	ધ	નિ	સાં	રેં	ગં	મં	રેં	સાં
	સાં	રેં	સાં	સાં	રેં	સાં	નિ	સાં	ધ	-	મ॑	પ	ગમ	ધનિ	સાં	-
(4)	ગ	મ	ધ	-	નિ	-	સાં	-	ધ	-	મ॑	પ	ગ	મ	રે	સા
	સા	રે	ગ	મ	ધ	-	મ॑	પ	ધ	નિ	સાં	રેં	સાં	નિ	સાં	-
	×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયીની તાન :

(1)	સારે	ગમ	ધધ	મ॑પ	ગમ	રેસા	નિ઼રે	સા-	ગમ	ધનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મ॑પ	ગમ	રેસા
(2)	સારે	ગરે	ગમ	ગમ	ગમ	ધનિ	સાંરેં	નિસાં	સાંરેં	નિસાં	ધપ	મ॑પ	ગમ	રેસા	ગમ	રેસા
(3)	પપ	મ॑પ	ગમ	રેસા	ધધ	મ॑પ	ગમ	રેસા	સાંનિ	ધપ	નિનિ	ધપ	-ધ	મ॑પ	ગમ	રેસા
	0				3				×				2			

અંતરાની તાન :

(1)	ગમ	ધમ	ધનિ	ધનિ	ધનિ	સાંરેં	નિસાં	ધપ	ધધ	મ॑પ	ધધ	મ॑પ	ધધ	મ॑પ	ગમ	રેસા
(2)	ધનિ	સાંધ	નિસાં	ધનિ	ધનિ	સાંરેં	સાં	નિસાં	સાંનિ	ધસાં	નિધ	સાંનિ	ધપ	મ॑પ	ગમ	રેસા
(3)	ગમ	ગમ	રેસા	નિ઼સા	નિસાં	નિસાં	ધપ	મ॑પ	ગંમં	ગંમં	રેંસાં	નિસાં	ધપ	મ॑પ	ગમ	રેસા
	×				2				0				3			

રાગ : હમીર

તરાના તાલ : ત્રિતાલ, (માત્રા-16)

સ્થાયી : દ્રે દ્રે દ્રે દીમ્દીમ્ત નન નાત નનના
તનનના તનના દ્રે દ્રે દીમ્દીમ્ત નન
દીમ્ત નાતોમ્ત દરે દાનિ ।

અંતરા : દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે દ્રે દીમ્ત નનનનન
તનન તોમ્તનન દીમ્ત ન નનનન
દ્રેદ્રેદ્રે દાનિ યલિયલ લલલમુ ॥

સ્થાયી

						મ॑પ	પ	^{પ}સાં	$^{સાં}$ધ	-	પ	-	પ	^{પ}ગ	મ
						દ્રે	દ્રે	દ્રે	દી	ઽ	મ્દી	ઽ	મ્ત	ન	ન
$^{નિ}$ધ	-	-	પ	પ	પ	^{પ}ગ	-	મ	પ	ગ	મ	^{મ}રે	-	સા	સા
ના	ઽ	ઽ	ત	ન	ન	ના	ઽ	ઽ	ત	ન	ન	ના	ઽ	ત	ન
$^{નિ}$સા	સા	સા	$^{સા}$મ	ગ	પ	-	ધ	^{ધ}મ॑	પ	પગ	મ	મ	$^{નિ}$ધ	-	$^{નિ}$સાં
ના	દ્રે	દ્રે	દી	ઽ	મ્દી	ઽ	મ્ત	ન	ન	દી	ઽ	મ્ત	ના	ઽ	તો
-	રેં	સાં	નિ	ધ	પ	મ॑પ	પ								
ઽ	મ્ત	દ	રે	દા	નિ,	દ્રે-	દ્રે								
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા :

								પ	ગ	પ	પ	પ	ધ	પ	પ
								દ્રે	દ્રે	દ્રે	દ્રે	દ્રે	દ્રે	દ્રે	દ્રે
સાંધ	-	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	સાંધ	સાં	-	રેં	સાં	સાં
દી	ઽ	મ્ત	ન	ન	ન	ન	ન	ત	ન	ન	તો	ઽ	મ્ત	ન	ન
સાંધ	-	સાં	સાં	સાંધ	ધ	પ	પ	પગ	મ	પ	ગરે	-	સા	નિધ	નિ
દી	ઽ	મ્ત	ન	ન	ન	ન	ન	દ્રે	દ્રે	દ્રે	દા	ઽ	નિ	ય	લિ
સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ	મપ	પ								
ય	લ	લ	લ	લ	મુ	દ્રે	દ્રે								
×				2				0				3			

રાગ : હમીર **ધ્રુપદ**

તાલ : ચૌતાલ (માત્રા-12)

સ્થાયી : સઘન બન બંક સરલ, તરાલ બીથી બન છાયો,
સાંઝ ભયે બરસ ગયે, પાવસ ઋત કોકિલા રટ ।

અંતરા : જુહી વેલી દલ બેલી કે, પાતન ઔર છાંહ ફૂલિ.
કલિ સાંઝ અલી નાહિં, ફિરત ગલિ બન રાજા નટ ॥

સ્થાયી :

નિસાં	નિધ	નિધ	નિધ	નિ	પ	ધમ	પ	પ	ધ	મ	પ
સ	ધ	ન	બ	ઽ	ન	બં	ઽ	ક	સ	ર	લ
મપ	પગ	મ	રે	મગ	મ	પ	પગ	મરે	સા	રે	સા
ત	રા	ઽ	લ	બી	ઽ	થી	બ	નઽ	છાં	ઽ	યો
પગ	-	મગ	મગ	મગ	મરે	મગ	મ	ધ	મ	પ	-
સાં	ઽ	ઝ	ભ	યે	ઽઽ	બ	ર	સ	ગ	યે	ઽ
પગ	મગ	સા	રે	સા	સા	પગ	મ	રે	સા	રે	સાસા
પા	ઽઽ	વ	સ	ઋ	ત	કો	ઽ	કિ	લા	ઽ	રટ
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મં	પ	-	[નિ]સાં	-	સાં	[નિ]સાં	સાં	-	[નિ]સાં	રેં	સાં
જ	હી	ઽ	બે	ઽ	લિ	દ	લ	ઽ	બે	લી	કે
[સાં]ધ	[નિ]ધ	સાં	સાં	[નિ]સાં	રેં	સાં	-	નિ	[સાં]ધ	નિ	પ
પા	ઽ	ત	ન	ઔ	ર	છાં	ઽ	હ	ફૂ	ઽ	લિ
[પ]મં	પ	-	[પ]ધ	-	પ	[પ]સાં	[સાં]ધ	પ	પ	ધ	પ
ક	લી	ઽ	સાં	ઽ	ઝ	અ	લી	ઽ	ના	ઽ	હિં
[પ]ગમ	પ	ધ	રેં	સાં	[નિ]ધ	રેં	સાં	-	પ	ધ	પપ
ફિઽ	ર	ત	ગ	લિ	બ	ન	રા	ઽ	જા	ઽ	નટ
×		0		2		0		3		4	

રાગ : હમીર **ધ્રુપદ - દુગુન**

તાલ - ચૌતાલ **માત્રા - 12**

સ્થાયી

[નિ]સા[નિ]ધ	[નિ]ધ[નિ]ધ	નિપ	[ધ]મંપ	પધ	મંપ	[મં]પ[પ]ગ	મરે	[મ]ગમ	પ[પ]ગ	મરેસા	રેસા
સધ	નબ	ઽન	બંઽ	કસ	રલ	તરા	ઽલ	બીઽ	થીબ	નઽછા	ઽયો
[પ]ગ-	[મ]ગ[મ]ગ	ગમરે	[મ]ગમ	ધમં	પ-	[પ]ગમગ	સારે	સાસા	[પ]ગમ	રેસા	રેસાસા
સાંઽ	ઝભ	યેઽા	બર	સગ	યેઽ	પાઽઽ	વસ	ઋત	કોઽ	કિલા	ઽરટ
×		0		2		0		3		4	

અંતરા :

[મં]પપ	-[નિ]સાં	-સાં	[નિ]સાંસાં	-[નિ]સાં	રેંસાં	[સાં]ધ[નિ]ધ	સાંસાં	[નિ]સાંરેં	સાં-	નિ[સાં]ધ	નિપ
જુહી	ઽબે	ઽલિ	દલ	ઽબે	લીકે	પાઽ	તન	ઔર	છાંઽ	હફ	ઽલિ
[પ]મંપ	-[પ]ધ	-પ	[પ]સાંધ[સાં]	પપ	ધપ	[પ]ગમપ	ધરેં	સાં[નિ]ધ	રેંસાં	-પ	ધપપ
કલી	ઽસાં	ઽઝ	અલી	ઽના	ઽહીં	ફિઽર	તગ	લિબ	નરા	ઽજા	ઽનટ
×		0		2		0		3		4	

રાગ : હમીર

ધમાર તાલ : ધમાર (માત્રા -14)

સ્થાયી : અબિર ગુલાલ લાલકે, સરરંગ છિરકત
બિર્જત યનકો હરિ પકર કે ધાય ધાય ।

અંતરા : કાહુ કો લપટ ઔર ઝપટ, કાહુ કો ગરે લાગ લાગ ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી :

										(મ)પ	પ	(પ)ગ	મ
										અ	બિ	ર	ગુ
(નિ)ધ	-	-	નિ	ધ	(નિ)સાં	-	રેં	સાં	-	સાં	ધ	પ	પ
લા	ડ	ડ	લ	ડ	લા	ડ	લ	કે	ડ	સ	ર	રં	ગ
(મ)પ	પ	-	(પ)ધ	ધ	પ	પ	(મ)પ	(પ)ગમ	રે	(નિ)સા	રે	સા	સા
છિ	ર	ડ	ક	ત	બિ	ર્જ	ત	યડ	ન	કો	ડ	હ	રિ
(નિ)સા	(સા)સાં	સાંનિ	(નિ)ધ	-	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ				
પ	ક	રડ	કે	ડ	ધા	ય	ધા	ડ	ય				
×					2		0			3			

અંતરા

(મ)પ	પ	-	સાં	-	-	સાં	સાં	સાં	-	(નિ)સાં	રેં-	સાં	-
કા	હુ	ડ	કો	ડ	ડ	લ	પ	ટ	ડ	ઔ	ડ	ર	ડ
(નિ)સાં	(સાં)ધ	-	સાં	-	(નિ)સાં	(સાં)રેં	સાં	-	નિ	સાં	ધ	પ	-
ઝ	પ	ડ	ટ	ડ	કા	ડ	હુ	ડ	ડ	કો	ડ	ડ	ડ
(મ)પ	મં	ગં	મં	રેં	સાં	-	(સાં)ધ	સાં	નિ	રેં	રેં	સાં	-
કા	ડ	ડ	ડ	ડ	હું	ડ	કો	ડ	ડ	ડ	ગ	રે	ડ
(મ)પ	નિ	ધ	સાં	નિ	રેં	રેં	(નિ)સાં	નિ	ધ				
લા	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	ગ	લા	ડ	ગ				
×					2		0			3			

ધમાર - દુગુન

સ્થાયી

										પ	પ	ગ	મ
										અ	બિ	ર	ગુ
ધ	-	-	નિ	ધ	પપ	ગમ	ધ-	-નિ	ધસાં	-રેં	સાં-	સાંધ	પપ
લા	ડ	ડ	લ	ડ	અબિ	રગુ	લાડ	ડલ	ડલા	ડલ	કેક	સર	રંગ
પપ	-ધ	ધપ	પપ	ગમરે	સારે	સાસા	સાસાં	સાંનિધ	-સાં	રેંસાં	નિધ	પપ	ગમ
છિર	ડક	તબિ	જતિ	યડન	કોડ	હરિ	પક	રડકે	ડધા	યધા	ડય	અબિ	રગ
×					2		0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

પપ	-સાં	––	સાંસાં	સાં-	સાંરેં	સાં-	સાંધ	-સાં	-સાં	રેંસાં	-નિ	સાંધ	પ-
કાહુ	ડકો	ડડ	લપ	ટડ	ઔંડ	રડ	ઝાપ	ડટ	ડકા	ડહુ	ડડ	કોડ	ડડ
પમં	ગંમં	રેંસાં	-ધ	સાંનિ	રેંરેં	સાં-	પનિ	ધસાં	નિરેં	રેંસાં	નિધ	પપ	ગમ
કાડ	ડડ	ડહુ	ડકો	ડડ	ડગ	રેડ	લાડ	ડડ	ડડ	ગલા	ડગ	અબિ	રગુ
×					2		0			3			

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ : હમીરની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ

સ્થાયી

સાં	સાં	નિ	નિ	મ̍	પ	ગ	મ	ધ	ધ	-	સાં	ધ	-	પ	-
0				3				×				2			
ગ	મ	ધ	ધ	પ	ધ	પ	-	ગ	-	મ	રે	સા	રે	સા	સા
0				3				×				2			

અંતરા

પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ધ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ
0				3				×				2			
સાં	-	ગં	ગં	મં	રેં	સાં	સાં	ધ	ધ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ
0				3				×				2			
સાં	સાં	ધ	પ	ધનિ	સાંરેં	સાં	નિ	ધ	નિ	પ	ધ	મ̍	પ	ગ	મ
0				3				×				2			

રાગ : હમીરની તાન

	સાં	સાં	નિ	નિ	મ̍	પ	ગ	મ
	0				3			
(1)	પનિ	ધસાં	નિરેં	સાંનિ	ધપ	મ̍પ	ગમ	રેસા
	×				2			
(2)	સાંનિ	ધપ	મ̍પ	ધપ	ગમ	ધપ	ગમ	રેસા
	×				2			
(3)	ગમ	ધપ	નિધ	સાંનિ	ધપ	મ̍પ	ગમ	રેસા
	×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સાં	સાં	નિ	નિ	મં	પ	ગ	મ	ધ	ધ	-	સાં	ધ	-	પ	-
0				3				×				2			

(4)

સારે	નિ઼સા	ગમ	ધ	ગમ	ધપ	નિધ	સાં
0				3			
સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મંપ	ગમ	ધપ	ગમ	રેસા
×				2			

(5)

પ	પ	સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	ધ	ધ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ
0				3				×				2			

ગંમં	રેંસાં	નિરેં	સાંનિ	ધપ	મંપ	સાં-	––
0				3			
સાંનિ	ધપ	મંપ	ધપ	મંપ	ગમ	ધ-	–
×				2			
ધપ	મંપ	ગમ	રેસા	સારે	નિ઼સા	ગમ	ધ
0				3			
ગમ	ધપ	નિધ	સાં	ગમ	ધપ	નિધ	સાં
×				2			

રાગ : હમીર રજાખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

				ધ	નિનિ	સાં	રેં	નિ	સાંસાં	ધ	પ	મં	પપ	ગ	મ
				દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
				2				0				3			
ધ	-	ધ	ધ	ધ	પપ	મં	પ	ગ	મમ	રે	સા	રે	નિ઼નિ઼	સા	સા
દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
ગ	મમ	રે	સા	પ	ધધ	મં	પ	ધ	પપ	મંમં	પ	ધ	નિનિ	સાં	નિ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દા	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધ	પપ	મ॑	પ
દા	દીર	દા	રા
×			

અંતરા

				પ	પપ	મ॑	પ	મ॑	પપ	ગ	મ	નિ	ધધ	નિનિ	નિનિ
				દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દીર
×				2				0			3				
સાં	સાંસાં	સાં	સાં	સાં	રેંરેં	સાં	સાં	ગં	મંમં	રેં	સાં	ધ	પપ	મ॑	પ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	દા
×				2				0				3			
ગ	મમ	રે	સા	ધ	પપ	મ॑	પ	ધ	-	નિ	સાં	ધ	નિનિ	સાંસાં	નિનિ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દીર	દીર
×				2				0				3			
ધ	પપ	મ॑	ધ												
દા	દીર	દા	રા												
×															

રાગ હમીર રજાખાની ગતના તોડા

(1)	સાં	રેંરેં	નિ	સાંસાં	ધ	નિનિ	પ	ધધ
	2				0			
	મ॑	પપ	ગગ	મ	સા	રેરે	નિ̣	સાસા
	3				×			
(2)	ગં	મંમં	રેં	સાં	નિ	સાંસાં	ધ	પ
	2				0			
	મ॑	પપ	ગગ	મ	રે	સાસા	ગ	મ
	3				×			
(3)	સાં	રેંરેં	સાં	નિ	ધ	પપ	મ॑	પ
	×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	ધ	પપ	મ॑	પ	‖	ગ	મમ	રે	સા
	0					3			
	સા	રેરે	નિ઼	સા		ગ	મમ	ધ	પ
	×					2			
	ધ	-	-	-		સા	રેરે	નિ઼	સા
	0					3			
	ગ	મમ	ધ	પ		ધ	-	-	-
	0					2			
	સા	રેરે	નિ઼	સા		ગ	મમ	ધ	પ
	0					3			
	ધ								
	×								

(4)	સાં	નિનિ	ધ	પ	‖	મ॑	પપ	ધ	નિ
	×					2			
	સાં	રેંરેં	સાં	નિ		ધ	પ	મ॑	પ
	0					3			
	ધ	નિનિ	ધ	પ		મ॑	પ	ધ	પ
	×					2			
	ગ	મમ	રે	સા		નિ઼	સાસા	ગ	મ
	0					3			
	ધ								
	×								

(5)	સાં	રેંરેં	નિ	સાંસાં	‖	ધ	નિનિ	પ	ધ
	×					2			
	મ॑	પ	ગ	મ		સા	રે	નિ઼	સા
	0					3			
	ગ	મમ	ધ	પ		ધ	-	ગ	મમ
	×					2			
	ધ	પ	ધ	-		ગ	મમ	ધ	પ
	0					3			
	ધ								
	×								

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3) રાગ : તિલક કામોદ

રાગ - સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

પરિસંવાદી વાદી હૈ ચઢત ન ધૈવત ગાત ।
વક્ર રિખબ સોરઠહિસેં તિલકકામોદ સુહાત ॥

માહિતી :

રાગ	-	તિલક કામોદ
થાટ	-	ખમાજ
સ્વર	-	બધા શુદ્ધ સ્વરો, કોમળ નિષાદ્‌નો અલ્પ પ્રયોગ,
વર્જ્ય સ્વર	-	કોઈ નથી.
રાગ જાતિ	-	વક્ર ષાડવ - સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	-	સાં (તાર ષડ્જ)
સંવાદી સ્વર	-	પ (પંચમ)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો બીજો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	-	ભક્તિ રસ, શૃંગાર
રાગનો પ્રભાવ	-	મનોભાવનાની શુદ્ધતા માટે
આરોહ	-	સારેગસા, રેમપ, ધમપસાં
અવરોહ	-	સાંપ ધમગ, સારેગસાનિ, પનિસા.
પકડ	-	પનિસા રે, રેગ, સા, રે પ મગ, સારે ગસા.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સારેગસા, પનિસારેગસા, સારેમપ, પ, પમગરેસા, સારેમપ રેમપધમપગ, સારેગસા.
(2) રેમપ, પધમગ, રેપમગ, રેપમપમગરેસા, સારેપમગરે, સારેગસા.
(3) રેમપધમપધપમગરેગસા, પધમગ, સા રેપમગ રેસા, રેમપધ, મપસાં, સાં પ ધ મ ગરેસા, સારેસારેગરેસા.
(4) રેમપ, મપસાં, સાં પ, પનિસાં, નિસાંરેં, રેંસાં પ, પનિ ધમપગ, સારેમગ, સારેગસા
(5) સારેસારેમ, રેમરેમપ, પધપધમપસાં, નિસાંનિસાં, પનિસાંરેંસાં સાંરેંનિસાં પ, પધમપગ, મપગ, રેપમપમગ રેસા.
(6) સારેસાપમ, પમગરેસારેપમ, ગરેસારે મ, ગરેસા, સારેમ, રેમપ, મપસાં, નિસાંરેં, સાંરેંગં સાં, સાંરેંસાં પ, પ પનિધમપ, ગરેસારેગ સા.

છોટા ખ્યાલ **મધ્યલય - ત્રિતાલ (માત્રા-16)**

સ્થાયી : નીર ભરન કૈસે જાઉં સખી અબ,
ડગર ચલત મોસે કરત રાર અબ ।

અંતરા : ઐસો ચંચલ ચપલ હટ નટખટ,
માનત ન કાહુ કી બાત,
બિનતી કરત મૈં તો ગઈ રે હાર અબ ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

								રે	ગ	રે	પ	મ	ગરે	સા	નિ઼
								ની	ઽ	ર	ભ	ર	નઽ	કૈ	સે
પ઼	-	નિ઼	સા	રે	ગ	નિ઼	સા	રે	મ	પ	ધ	મ	પ	સાં	સાં
જા	ઽ	ઉ	સ	ખી	ઽ	અ	બ	ઽ	ગ	ર	ચ	લ	ત	મો	સે
પ	ધ	મ	ગ	રે	ગ	નિ઼	સા								
ક	ર	ત	રા	ઽ	ર	અ	બ								
×				2				0				3			

અંતરા

મ	મ	મ	મ	પ	પ	નિ	નિ	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	સાં	નિ	સાં
ઐ	સો	ચં	ચ	લ	ચ	પ	લ	હ	ટ	ન	ટ	ખ	ટ	મા	ન
રેં	રેં	સાં	રેં	ગં	સાં	-	સાં	પ	નિ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	પ
ત	ન	કા	હ	કી	બા	ઽ	ત	બિ	ન	તી	ક	ર	ત	મૈં	તો
પ	ધ	મ	ગ	રે	ગ	નિ઼	સા								
ગ	ઈ	રે	હા	ઽ	ર	અ	બ								
×				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	પ઼	નિ઼	સા	રે	ગ	-	સા	રે	પ	મ	ગ	રે	સારે	ગ	સા	-
(2)	સા	રે	ગ	સા	-	રે	ગ	સા	પ	-	મ	ગ	સારે	ગ	સા	-
(3)	સા	રે	પ	મ	ગ	-	સા	રે	ગ	-	સા	-	પ઼	નિ઼	સા	-
(4)	રે	મ	પ	-	ધ	મ	ગ	રે	સા	રે	ગ	-	સા	નિ઼	સા	-
	0				3				×				2			

અંતરાના આલાપ :

(1)	સાં	-	-	-	પ	ધ	મ	ગ	રે	-	-	-	ગ	-	સા	-
(2)	પ	નિ	પ	નિ	સાં	-	પ	ધ	મ	-	નિ	ધ	પમ	ગરે	સા	-
(3)	રે	મ	પ	નિ	સાં	રેં	ગં	સાં	સાં	-	પ	ધ	મ	ગ	રે	સા
(4)	સાં	પ	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રે	સા	રે	મ	પ	ધ	મ	પ	સાં
	×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયીની તાન :

(1)	સારે	ગસા	રેગ	સારે	પમ	ગરે	ગ	સા	પમ	ગરે	ગ	સા	રેગ	સા	રેગ	સા
(2)	ગરે	સારે	સા	પમ	ગરે	સારે	ગ	સા	રેમ	પધ	મપ	ધપ	મગ	રેમ	ગરે	સા
(3)	સારે	મપ	ધપ	મપ	મપ	સાં	પ	સાં	સાં	પનિ	ધપ	મગ	સારે	પમ	ગરે	સા
	0				3				×				2			

અંતરાની તાન :

(1)	પનિ	સાંરેં	નિસાં	રેંગં	સાંરેં	ગંસાં	નિસાં	સાંનિ	સાંપ	ધમ	ગરે	ગસા	નિ઼સા	રેમ	ગરે	સાસા
(2)	પનિ	સાંરેં	નિસાં	રેંસાં	નિસાં	રેંસાં	પધ	મગ	રેગ	સારે	મપ	સાં	મપ	સાં	મપ	સાં
(3)	સાંરેં	ગંસાં	સાંરેં	ગંસાં	પધ	મ	નિધ	પમ	ગ	સારે	પ	મગ	રેગ	રેગ	મગ	રેસા
	×				2				0				3			

રાગ : તિલક કામોદ

તરાના

તાલ - એકતાલ (માત્રા-12)

સ્થાયી : તનોમ્તનન તનોમ્તનન, દેરેના તનન તદરેદાનિ
નાદિરદિરદાનિ તું દિર દિરદાની તોમ્તનન નનન તદરેદાનિ ।

અંતરા : ઓદાનિ ઓદાનિ તદાનિ તદાનિ, દેરેના તનન તદરે દાનિ
ધાકિટ તક ધુમ કિટ તફ ધિત્તા કીડ નગ તિરકિટ
ધા કડા ન્ધા ધા કડા ન્ધા ધા કકા ન્ધા તદારે દાનિ ॥

સ્થાયી :

[નિ]સાં	સાં	-	[પ]ધ	[પ]મ	ગ	ગરે	સારે	ગ	[રે]સા	સા	નિ઼
ત	નો	ઽ	મ્ત	ન	ન	તઽ	નોઽ	ઽ	મ્ત	ન	ન
[સા]નિ઼	પ઼	[સા]નિ઼	સા	[મ]રે	રે	[રે]પ	મ	[રે]ગ	સા	-	સા
દે	રે	ના	ત	ન	ન	ત	દ	રે	દા	ઽ	નિ
[રે]મ	રે	રે	મ	મ	પ	પ	પ	પ	પ	[મ]પ	નિ
ના	દિર	દિર	દા	નિ	તું	દિર	દિર	દા	નિ	તો	ઽ
સાં	સાં	નિ	ધપ	મ	ગરે	[નિ]સા	રે	ગ	સા	-	સા
મ્ત	ન	ન	નઽ	ન	નઽ	ત	દ	રે	દા	ઽ	નિ
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મ	મ	મ	પ	પ	પ	[સાં]નિ	નિ	નિ	સાં	સાં	સાં
ઓ	દા	નિ	ઓ	દા	નિ	ત	દા	નિ	ત	દા	નિ
[રેં]ગં	રેં	[રેં]પં	મં	ગં	રેં	[નિ]સાં	રેં	ગં	સાં	-	સાં
દે	રે	ના	ત	ન	ન	ત	દ	રે	દા	ઽ	નિ
[રે]મ	રે	મ	મ	પ	પ	[સાં]નિ	નિ	સાં	સાં	રેં	રેં
ધા	કિટ	તક	ધુમ	કિટ	તક્	ધિ	ત્તા	કિડ	નગ	તિર	કિટ
[મ]પ	નિ	સાં	રેં	સાં	-	[પ]સાં	-	ધપ	ધ	મ	-
ધા	ઽ	કડા	ઽ	ન્ધા	ઽ	ધા	ઽ	કડા	ઽ	ન્ધા	ઽ
[મ]રે	-	[રે]પ	-	મ	ગ	રે	[રે]મ	ગ	રે	સા	સા
ધા	ઽ	કડા	ઽ	ન્ધા	ઽ	ઽ	ત	દા	રે	દા	નિ
×		0		2		0		3		4	

રાગ - તિલક કામોદ

ધ્રુપદ -તાલ - ચૌતાલ (માત્રા-12)

સ્થાયી : લંબોદર ગિરિજા સુત, વિઘ્ન હરન દુઃખ હલન
ગણપતિ ગણ નાયક ।

અંતરા : એક દંત દયાવંત, પાષાંકુશ કર ધરન,
ઐસે શિવ સુત તુમરો, લલિત પિયા ધરત ધ્યાન ॥

સ્થાયી

નિ̣	પ̣	નિ̣	નિ̣	સા	સા	રે	મ	ગરે	ગ	નિ̣	સા
લં	ઽ	બો	ઽ	દ	ર	ગિ	રિ	જાઽ	ઽ	સુ	ત
રે	-	મ	મ	પ	પ	મપ	ધ	મ	ગરે	ગ	સા
વિ	ઽ	ઘ્ન	ઽ	ર	ન	દુઃઽ	ઽ	ખ	હઽ	લ	ન
નિ	સાં	પ	ધ	મ	ગ	રેપ	મગ	સારે	ગરે	ગ	સા
ગ	ણ	પ	તિ	ગ	ણ	નાઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ય	ક
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મ	મ	પ	નિ	-	નિ	નિ	સાં	સાં	નિ	-	સાં
એ	ડ	ક	દં	ડ	ત	દ	યા	ડ	વં	ડ	ત
પ	-	નિ	સાં	રેં	રેં	સાં	રેં	ગંરેં	ગં	સાં	સાં
પા	ડ	ષાં	ડ	કુ	શ	ક	ર	ધડ	ર	ડ	ન
સાં	-	રેં	ગં	નિ	સાં	નિ	સાં	પ	ધ	મ	પ
ઐ	ડ	સે	ડ	શિ	વ	સુ	ત	તુ	મ	રો	ડ
સાં	સાં	પ	ધ	મ	ગ	સા	રે	ગરે	ગ	સા	સા
લ	લિ	ત	પિ	યા	ડ	ધ	ર	તડ	ધ્યા	ડ	ન
×		0		2		0		3		4	

રાગ- તિલક કામોદ

ધ્રુપદ - દુગુન **તાલ - ચૌતાલ**

સ્થાયી

નિ઼	પ઼	નિ઼	નિ઼	સા	સા	નિ઼પ઼	નિ઼નિ઼	સાસા	રેમ	ગરેગ	નિ઼સા
લં	ડ	બો	ડ	દ	ર	લંડ	બોડ	દર	ગિરિ	જાડડ	સુત
રે-	મમ	પપ	મપધ	મગરે	ગસા	નિસાં	પધ	મગ	રેપમગ	સારેગરે	ગસા
વિડ	ઘ્નહ	રન	દુઃડડ	ખદ્દડ	લન	ગણ	પતિ	ગણ	નાડડડ	ડડડડ	યક
×		0		2		0		3		4	

અંતરા

મમ	પનિ	-નિ	નિસાં	સાંનિ	-સાં	પ-	નિસાં	રેંરેં	સાંરેં	ગંરેંગં	સાંસાં
એડ	કદં	ડત	દયા	ડવં	ડત	પાડ	ષાંડ	કુશ	કર	ધડર	ડન
સાં-	રેંગં	નિસાં	નિસાં	પધ	મપ	સાંસાં	પધ	મગ	સારે	ગરેગ	સાસા
ઐડ	સેડ	શિવ	સુત	તુમ	રોડ	લલિ	ત પિ	યાડ	ધર	તડ ધ્યા	ડન
×		0		2		0		3		4	

રાગ - તિલક કામોદ

ધમાર **તાલઃ ધમાર** **(માત્રા - 14)**

સ્થાયી : ખેલત શ્યામ હોરી મારત પિચકારી,
રંગ મેં ભીગે સારી બ્રિજ કી નર નારી ।

અંતરા : રંગ કી દેખો ન્યારી શોભા લુભાવે, પ્યારી નંદ યશોદા માઈ
સંગ રાધા દુલારી બજાયે, ગિરિધારી રંગભરી બાસુરી ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

સાં	પ	ધ	મ	ગ	રે	સા	રે	મ	પ	સાં	નિ	સાં	સાં
ખે	લ	ત	શ્યા	મ	હો	રી	મા	ર	ત	પિ	ચ	કા	રી
પ	નિ	સાં	રેં	ગં	સાં	સાં	સાં	પ	ધ	મ	ગ	રેગ	સા
રં	ગ	મેં	ભી	ગે	સા	રી	બ્રિ	જ	કી	ન	ર	નાડ	રી
×					2		0			3			

અંતરા

ધ	મ	પ	સાં	સાં	નિ	સાં	પ	નિ	સાં	રેં	ગં	સાં	સાં
રં	ગ	કી	દે	ખો	ન્યા	રી	શો	ભા	લુ	ભા	વે	પ્યા	રી
સાં	પ	ધ	મ	ગ	રે	રે	રે	મ	પ	ધ	નિ	ધ	પ
નં	દ	ય	શો	દા	મા	ઈ	સં	ગ	રા	ધા	દુ	લા	રી
મ	ગ	રે	સારે	ગ	સા	સા	રે	મ	પ	સાં	નિ	સાં	સાં
બ	જા	યે	ગિડ	રી	ધા	રી	રં	ગ	ભ	રી	બા	સુ	રી
×					2		0			3			

ધમાર - દુગુન

સ્થાયી

સાપ	ધમ	ગરે	સારે	મપ	સાંનિ	સાંસાં	પનિ	સાંરેં	ગંસાં	સાંસાં	પધ	મગ	રેગસા
ખેલ	તશ્યા	મહો	રીમા	રત	પિચ	કારી	રંગ	મેંભી	રોસા	રીબ્રિ	જકી	નર	નાડરી
×					2		0			3			

અંતરા

ધ	મ	પ	સાં	સાં	નિ	સાં	ધમ	પસાં	સાંનિ	સાંપ	નિસાં	રેંગં	સાંસાં
રં	ગ	કી	દે	ખો	ન્યા	રી	રંગ	કીદે	ખોન્યા	રીશો	ભાલુ	ભાવે	પ્યારી
સાંપ	ધમ	ગરે	રેરે	મપ	ધનિ	ધપ	મગ	રે સારે	ગસા	સારે	મપ	સાંનિ	સાંસાં
નંદ	યશો	દામા	ઈસં	ગરા	ધાદુ	લારી	બજા	યેગિડ	રીધા	રીરં	ગભ	રીબા	સુરી
×					2		0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ : તિલક કામોદની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે) તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

રે ગ રે પ	મ ગરે નિ સા	નિ પ નિ સા	રે ગ નિ સા
0	3	×	2
રે મ પ ધ	મ પ સાં સાં	પ ધ મ મ	ગરે ગ નિ સા
0	3	×	2
રે ગ રે પ	મ ગરે નિ સા		
0	3		

અંતરા

મ મ મ મ	પ પ નિ નિ	સાં સાં નિ નિ	સાં સાં નિ સાં
×	2	0	3
રેં રેં સાં રેં	ગં નિ સાં સાં	પ નિ સાં રેં	નિ સાં - પ
×	2	0	3
પ ધ મ ગ	રે ગ નિ સા		
×	2		

રાગ - તિલક કામોદ ગતની તાન-

	રે ગ રે પ	મ ગરે નિ સા
	0	3
(1)	સારે ગસા રેમ પધ	મપ મગ રેગ સા
	×	2
(2)	પધ મપ સાંનિ સાં	પધ પમ ગરે ગસા
	×	2
(3)	મપ નિસાં રેંગં સાં	પધ મગ રેગ સા
	×	2

રે ગ રે પ	મ ગરે નિ સા	નિ પ નિ સા	રે ગ નિ સા
0	3	×	2

(4)	સારે ગસા રેમ પધ	મપ નિસાં પનિ સાં
	0	3

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	પનિ	સાંરેં	નિસાં	નિસાં					પધ	પમ	ગરે	ગસા				
	×								2							
	રે	ગ	રે	પ	મ	ગરે	નિ઼	સા	નિ઼	પ઼	નિ઼	સા	રે	ગ	નિ઼	સા
	0				3				×				2			
(5)	નિ઼સા	રેગ	રેસા	રેમ					પધ	પમ	રેગ	સા				
	0								3							
	નિ઼સા	રેમ	પનિ	સાંરેં					પધ	મગ	રેગ	સા				
	×								2							

રાગ : તિલક કામોદ **રજાખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)** **તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)**

સ્થાયી

								રે	ગગ	રે	પપ	મ	ગગ	સા	નિ઼
								દા	દીર	દા	દીર	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
પ	નિનિ	સા	રે	ગ	-	નિ઼	સા	રે	મમ	પ	ધ	મ	પપ	સાં	સાં
દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
પ	ધધ	મ	ગ	રે	ગગ	નિ઼	સા	રે	ગગ	રે	પપ	મ	ગગ	સા	નિ઼
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	દીર	દા	દીર	દા	રા
×				2				×				3			

અંતરા

મ	-	પ	નિ	-	નિ	સાં	સાં	પ	નિનિ	સાં	રેં	ગં	ગં	નિ	સાં
દા	ડ	દા	રા	ડ	દા	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દા	દા	રા
×				2				0			3				
પ	નિનિ	સાં	રેં	નિ	સાંસાં	પ	ધ	ધ	પપ	મ	ગ	રે	પપ	મ	ગ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
×				2				0				3			
રે	-	ગ	ગ	નિ઼	નિ઼	સા	-								
દા	ડ	દા	રા	દા	દા	રા	ડ								
×				2											

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ - તિલક કામોદ તોડા : (રજાખાની ગતના)

(1)	સાસા	રેરે	મમ	પ	ધ	પપ	મ	ગ
	0				3			
	ધ	પપ	મ	ગ	રે	ગ	નિ	સા
	×				2			
(2)	પ	નિનિ	સાં	પ	નિનિ	સાં	પ	નિનિ
	×				2			
	સાં	રેં	ગં	સાં	પ	ધધ	મ	ગ
	0				૩			
	રે	-	ગ	ગ	નિ	નિ	સા	-
	×				2			
(3)	પ	નિનિ	સાંસાં	રેંરેં	સાં	નિનિ	ધધ	પ
	×				2			
	ધ	પપ	મમ	ગ	રે	ગગ	નિનિ	સા
	0				3			
	રે	મમ	પપ	મમ	પ	-	રે	મમ
	×				2			
	પપ	મમ	પ	-	રે	મમ	પપ	મમ
	0				3			
	પ							
	×							
(4)	પધ	પધ	મપ	સાં	ધપ	મગ	રેગ	નિસા
	×				2			
(5)	પ	નિનિ	સાં	રેં	નિનિ	સાંસાં	પ	ધ
	×				2			
	ધ	પપ	મ	ગ	રે	ગગ	નિનિ	સા
	0				3			
	રે	મમ	પ	મ	પ	-	રે	મમ
	×				2			
	પ	મ	પ	-	રે	મમ	પ	મ
	0				3			
	પ							
	×							

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(4) રાગ - દરબારી કાન્હડા

મૃદુ ગમધનિ તીઓ રિખબ અવરોહત ધ ન લાગ ।
રિ-પ વાદી સંવાદી તેં કહત કાનડા રાગ ॥

રાગ-સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

માહિતી :

રાગ	-	દરબારી કાન્હડા
થાટ	-	આસાવરી
સ્વર	-	ગાંધાર, ધૈવત, નિષાદ, કોમળ, બાકીના શુદ્ધ સ્વરો.
વર્જ્યસ્વર	-	કોઈ નથી.
રાગ જાતિ	-	સંપૂર્ણ - સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	-	રે (રિષભ)
સંવાદી સ્વર	-	પ (પંચમ)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો ત્રીજો પ્રહર (મધ્યરાત્રિ)
રાગની પ્રકૃતિ	-	ગંભીર
રાગનો પ્રભાવ	-	અનિદ્રાનો રોગ દૂર થાય છે.
આરોહ	-	સા રે ગ મ પ ધ નિ સાં
અવરોહ	-	સાં ધ નિ પ મ પ ગ મ રે સા
પકડ	-	ગ, મ રે, સા, ધ, નિ સા, રે, સા.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સા નિ ધ નિ સા, ધ નિ પ, મ પ નિ પ   મ પધ નિ રેસા,
(2) ધ નિ સા રે, રે, રે, ગ મરે, નિ સા, નિસા રેસા રે નિ સા, ધ નિ રે સા,
(3) સારેગગગ મરે, નિ સા ધ નિ રે સા, સા રે ગ ગ, મ પ,
મપનિગગમરેસા, મ, રેસા, નિ સા રે ધ ધ, નિ, પ, ધ નિ રેસા.
(4) સારેમપ, મપધધ, ધનિપ, મપનિપ, નિપમપ, ગ મરેસા.
(5) સારેગ ગ ગમરેસા, મપ ધધનિ પ, મપનિ, મપસાં, ધનિપ, મપ ગ ગ મરેસા.

છોટા ખ્યાલ

મધ્યલય - ત્રિતાલ - (માત્રા - 16)

સ્થાયી : ઘર જાન દે છાંડ મોરી બૈયા,
હાહા કરત તોરી પૈયા પરત હું,
મોહન સે ઝગરૈયા ॥

અંતરા : નગર નગર કે લોગવા સુનત હૈ,
ચર્ચા કરત બ્રિજ નારીયોં,
જાવો જી જાવો જી તુમ ખાવો ગે ગાલિયાં,
મોહન સે ઝગરૈયા ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

						મ	મ	રે	રે	સા	નિ઼	-	સા	રે	રે
						ઘ	ર	જા	ને	દે	છાં	ઽ	ઽ	મો	રી
પ	-	ગ̱	-	-	-	મ	મ	રે	-	સા	સા	સા	સા	સા	સા
બૈ	ઽ	યા	ઽ	ઽ	ઽ	ઘ	ર	હા	ઽ	હા	ક	ર	ત	તો	રી
નિ઼	-	સા	રે	ધ઼	નિ઼	પ઼	-	મ	-	મ	મ	પ	-	મ	પ
પૈં	ઽ	યા	પ	ર	ત	હું	ઽ	મો	ઽ	હ	ન	સે	ઽ	ઝ	ગ
સાં	-	પ	-	ગ̱	-	મ	મ								
રૈં	ઽ	ઽ	ઽ	યા	ઽ	ઘ	ર								
×				2				0				3			

અંતરા

								મ	મ	મ	મ	પ	પ	ધ̱	-
								ન	ગ	ર	ન	ગ	ર	કે	ઽ
સાં	સાં	સાં	સાં	ધ̱	નિ̱	સાં	-	નિ̱	સાં	-	નિ̱	રેં	રેં	સાં	સાં
લો	ગ	વા	સુ	ન	ત	હૈ	ઽ	ચ	ર્ચા	ઽ	ક	ર	ત	બ્રિ	જ
નિ̱	-	સાં	રેં	ધ̱	-	નિ̱	પ	મ	મ	મ	મ	પ	પ	નિ̱	પ
ના	ઽ	ઽ	રી	યાં	ઽ	ઽ	ઽ	જા	વો	જી	જા	વો	જી	તુ	મ
મ	પ	સાં	ધ̱	-	નિ̱	પ	-	મ	-	મ	મ	પ	-	મ	પ
ખા	વો	ગે	ગા	ઽ	લિ	યાં	ઽ	મો	ઽ	હ	ન	સે	ઽ	ઝ	ગ
સાં	-	પ	-	ગ̱	-	મ	મ								
રૈં	ઽ	ઽ	ઽ	યા	ઽ	ઘ	ર								
×				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	નિ઼	સા	-	-	-	-	સાનિ઼	રેસા	ધ઼	-	-	-	-	-	ધ઼	નિ઼
	પ઼	-	-	-	-	-	નિ઼પ઼	મ઼પ઼	સા	-	-	-	-	-	ઘ	ર

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(2)	સા	રે	ગ	-	-	-	-	-	સાનિ	રેસા	ધ	-	-	-	-	-
	ધનિ	સા	નિસા	રે	ગ	-	-	-	મ	-	રે	-	સા	-	ઘ	ર
(3)	ધનિ	સારે	ગ	-	મ	મ	પ	-	-	-	-	-	મ	પ	ધ	-
	-	-	નિ	પ	ગ-	મરે	સા	ગ-	મરે	સા	ગ-	મરે	સા	-	ઘ	ર
(4)	મ	પ	ધ	-	-	-	ધ	નિ	પ	-	-	ધ	-	-	નિપ	મપ
	ધ	-	નિ	-	નિ	નિ	-	-	-	-	નિ	ધ	સાં	-	-	-
	0				3				×				2			

અંતરાના આલાપ :

(1)	મ	પ	ધ	નિ	પ	-	સાં	-	-	-	-	-	ધનિ	સાંરેં	-	-
	-	ધ	નિ	સાં	નિસાં	રેં	-	-	-	ધ	નિ	સાં	નિપ	મપ	સાં	-
(2)	નિ	નિ	સાં	-	-	-	ધ	નિ	રેં	-	સાં	-	-	-	-	-
	નિપ	મપ	સાં	સાં	સાં	નિપ	મપ	સાં	સાં	સાં	નિપ	મપ	સાં	સાં	સાં	-
(3)	ધ	નિ	સાં	રેં	ગં	-	-	-	ગં	મં	રેં	-	સાં	-	-	-
	ધનિ	રેંસાં	નિપ	મપ	સાં	ધનિ	રેંસાં	નિપ	મપ	સાં	ધનિ	રેંસાં	નિપ	મપ	સાં	-
(4)	સાં	રેં	ગં	-	રેં	-	સાં	-	સા	રે	ગ	-	રે	-	સા	-
	સાં	-	-	-	સાંરેં	ગં	નિસાં	રેં	મપ	ધ	ધનિ	સાં	ધનિ	સાં	ધનિ	સાં
	0				3				×				2			

સ્થાયીની તાન :

(1)	મમ	ગમ	રેસા	પપ	મપ	ગમ	રેસા	નિનિ	પપ	મપ	ગમ	રેસા	નિરે	સાનિ	ધનિ	રેસા
(2)	ધનિ	સાધ	નિસા	ધનિ	ધનિ	સારે	ગમ	રેસા	સારે	મપ	નિપ	મપ	નિપ	મપ	ગમ	રેસા
(3)	ધધ	ધનિ	નિનિ	સાસા	ધધ	ધનિ	નિનિ	રેરે	રેરે	રેગ	ગગ	મમ	પપ	મપ	ગમ	રેસા
(4)	નિસા	રેસા	નિસા	રેસા	નિસા	રેસા	ધનિ	પ-	ધનિ	સારે	ગમ	રેસા	પપ	મપ	ગમ	રેસા
	0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરાની તાન :

(1)	સારે	મપ	ધનિ	સાંરેં	ગંમં	ગંમં	રેંસાં	નિસાં	નિપ	મપ	ગમ	રેસા	પપ	મપ	ગમ	રેસા
(2)	ગમ	ગમ	રેસા	નિસાં	નિસાં	નિપ	ગંમં	ગંમં	રેંસાં	નિસાં	નિપ	મપ	ગમ	રેસા	નિરે	સા-
(3)	સારે	મરે	મપ	મપ	મપ	ધનિ	સાંરેં	સાં-	સાંરેં	નિસાં	ધનિ	પ-	પપ	મપ	ગમ	રેસા
(4)	પનિ	મપ	સાંનિ	રેંસાં	ધનિ	મપ	ગમ	રેસા	મપ	નિપ	સાં	નિપ	ગમ	ગમ	રેસા	નિસા
	0				3				×				2			

તરાના

તાલ : એકતાલ (માત્રા - 12)

સ્થાયી : દેરના દેરના દીમ તા દેરેના,

દેરેના દીમ તા દીમ તા દેરેના ।

અંતરા : તન તા દીમ તા દીમ તા દેરેના

તનન દેરેના તદ્રેદ્રે દીમ તા

ધા કિટ તક ધુમ કિટ તક કડા ન કત્ ધા

ગીન ધા ધા ગીન ધા ધા ગીન ધા ॥

સ્થાયી

રે	-	રે	રે	-	સા	નિ	સા	રે	ધ	નિ	પ
દે	ડર	ના	દે	ડર	ના	દી	ડમ	તા	દે	રે	ના
સા	નિ	સા	રે	-	પ	ગ	-ગ	મ	રે	રે	સા
દે	રે	ના	દી	ડમ	તા	દી	ડમ	તા	દે	રે	ના
×		0		2		0		3		4	

અંતરા

							મ	મ	પ	ધ	નિ પ
						ત	ન	તા	દી	ડમ	તા
સાં	સાં	સાં	નિ	સાં	સાં	રેં	રેં	રેં	સાં	સાં	સાં
દી	ડમ	તા	દે	રે	ના	ત	ના	ના	દે	રે	ના
નિ	સાં	રેં	ધ	-નિ	પ	મ	પપ	પપ	સાં-	સાંસાં	સાંસાં
ત	દ્રે	દ્રે	દી	ડમ	તા	ધા	કીટ	તક	ધુમ	કીટ	તક

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગ	-	મ	રે	સાસા	સા	રે	સાસા	સા	રે	સાસા	સા
કડા	ડન	ક્ત્	ધા	ગીન	ધા	ધા	ગીન	ધા	ધા	ગીન	ધા
×		0		2		0		3		4	

ધ્રુપદ

તાલ - ચૌતાલ **(માત્રા - 12)**

સ્થાયી : અહો દિનાનાથ અનાથ સનાથ કરન હાર,
ભક્ત ન કે પ્રતી પાલ ।

અંતરા : અરજ કરત ગજરાજ તુરત ધાઈ,
ગરુર ગજો હૈ ગોપાલ ॥

સ્થાયી

										નિસા	સાનિ
										અહો	ડડ
રે	સા	સા	-	ધ	નિ	સા	સા	-	સા	નિ	સા
ડ	દિ	ના	ડ	ડ	ના	ડ	થ	ડ	અ	ના	ડ
સા	રે	નિ	સા	-	રે	ગ	ગ	મ	રે	સા	રે
થ	સ	ના	ડ	ડ	થ	ડ	ડ	ક	ર	ન	હા
નિસા	સા	નિ	સા	-	રે		રે	ગ	ગ	મ	પ
ડડ	ર	ભ	ડ	ડ	ક્ત	ડ	ન	કે	ડ	પ્ર	તી
મ	પનિ	ગ	-	-	રે	-	ગ	સા	-	નિસા	સાનિ
ડ	ડડ	પા	ડ	ડ	ડ	ડ	ડ	લ	ડ	અહો	ડડ
×		0		2		0		3		4	

અંતરા

સા	સા	સા	-	સાં	સાં	સાં	-	સાં	નિ	રેં	સાંરેં
અ	ર	જ	ડ	ક	ર	ત	ડ	ગ	ડ	ડ	જડ
સાં	-	ધ	ધ	નિ	પ	મ	પ	સાં	ધ	નિ	પ
રા	ડ	ડ	ડ	ડ	જ	તુ	ર	ત	ધા	ડ	ઈ
પ	ગ	ગ	મ	-	મ	પ	-	મ	પ	મ	પનિ

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગ	રુ	ઽ	ર	ઽ	ગ	જો	ઽ	હૈ	ઽ	ઽ	ગોઽ
ગ	-	-	રે	-	ગ	સા	-	-	-	નિસા	સાનિ
પા	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	લ	ઽ	ઽ	ઽ	અહો	ઽઽ
×		0		2		0		3		4	

રાગ - દરબારી કાન્હડા **ધ્રુપદ-દુગુન**

સ્થાયી

										નિસા	નિસા	સાનિ
										અહો	અહો	ઽઽ
રેસા	સા-	ધનિ	સાસા	-સા	નિસા	સારે	નિસા	-રે	ગગ	મરે	સારે	
ઽદિ	નાઽ	ઽના	ઽથ	ઽઅ	નાઽ	થસ	નાઽ	ઽથ	ઽઽ	ઽર	નહા	
નિસાસા	નિસા	-રે,	-રે	ગગ	મપ	મપનિ	ગ-	-રે	-ગ	સા-	નિસા	સાનિ
ઽઽ ર	ભઽ	ઽક્ત	ઽન	કેઽ	પ્રતી	ઽઽઽ	પાઽ	ઽઽ	ઽઽ	લઽ	અહો	ઽઽ
×		0		2		0		3		4		

અંતરા :

સાસા	સા-	સાંસાં	સાં-	સાંનિ	રેંસાંરેં	સાં-	ધધ	નિપ	મપ	સાંધ	નિપ	
અર	જઽ	કર	તઽ	ગઽ	ઽજઽ	રાઽ	ઽઽ	ઽજ	તુર	તધા	ઽઈ	
પગ	ગમ	-મ	પ-	મપ	મપનિ	ગ-	-રે	-ગ	સા-	- -	નિસા	સાનિ
ગરુ	ઽર	ઽગ	જોઽ	હેઽ	ઽગોઽ	પાઽ	ઽઽ	ઽઽ	લઽ	ઽઽ	અહો	ઽઽ
×		0		2		0		3		4		

ધમાર

તાલ - ધમાર (**માત્રા - 14**)

સ્થાયી : મંદર ડફ બાજન લાગે રી
આયો ફાગુન માસ ।

અંતરા: અબીર ગુલાલ કુમકુમ કેસર
છાંડત કરત કૌતુહલ હાસ ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

									સા	ધ	નિ	સા	રે
									મં	દ	ર	ડ	ફ
ગ	-	-	મ	પ	ગ	-	રે	-	સા	ધ	-	નિ	સા
બા	ડ	ડ	જ	ન	લા	ડ	ગે	ડ	રી	આ	ડ	યો	ડ
સા	-	-	સા	રે	રે	-	સા	-	સા	ધ	નિ	સા	રે
ફા	ડ	ડ	ગુ	ન	મા	ડ	સ	ડ	મં	ડ	ર	ડ	ફ
×					2		0			3			

અંતરા

મ	પ	-	ધ	-	-	નિ	સાં	-	સાં	નિ	સાં	સાં	સાં
અ	બી	ડ	ર	ડ	ડ	ગુ	લા	ડ	લ	ફુ	મ	ફુ	મ
નિ	સાં	-	રેં	રેં	સાં	-	નિ	સાં	રેં	ધ	નિ	પ	પ
કે	ડ	ડ	સ	ર	છાં	ડ	ડ	ત	ડ	ડ	ક	ર	ત
મ	પ	સાં	ગ	મ	રે	સા	રે	સા	સા	ધ	નિ	સા	રે
કૌ	તુ	ડ	ડ	ડ	હ	લ	હા	સ	મં	ડ	ર	ડ	ફ
×					2		0			3			

ધમાર - દુગુન

સ્થાયી

									સા	ધ	નિસા	ધનિ	સારે
									મં	દ	રમં	દર	ડફ
ગ-	-મ	પગ	-રે	-સા	ધ-	નિસા	સા-	-સા	રેરે	-સા	-સા	ધનિ	સારે
બાડ	ડજ	નલા	ડગે	ડરી	આડ	યોડ	ફાડ	ડગુ	નમા	ડસ	ડમં	દર	ડફ
×					2		0			3			

અંતરા

મ	પ	-	ધ	-	-	નિ	મપ	-ધ	—	નિસાં	-સાં	નિસાં	સાંસાં
અ	બી	ડ	ર	ડ	ડ	ગુ	અબી	ડર	ડડ	ગુલા	ડલ	ફુમ	ફુમ
નિસાં	-રેં	રેંસાં	-નિ	સાંરે	ધનિ	પપ	મપ	સાંગ	મરે	સારે	સાસા	ધનિ	સારે
કેડ	ડસ	રછાં	ડડ	તડ	ડક	રત	કૌતુ	ડડ	ડહ	લહા	સમં	દર	ડફ
×					2		0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે -

રાગ : દરબારીકાન્હડાની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે)   તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

નિ	સા	મ	મ	રે	સા	નિ	સા	ધ	ધ	નિ	નિ	સા	સા	સા	સા
0				3				×				2			
મ	-	મ	મ	પ	-	પ	પ	નિ	પ	સાં	-	નિ	-	પ	પ
0				3				×				2			
સાં	-	સાં	સાં	નિ	પ	મ	પ	ગ	-	ગ	મ	રે	રે	સા	સા
0				3				×				2			

અંતરા

મ	મ	પ	પ	ધ	ધ	નિ	નિ	સાં	-	સાં	સાં	નિ	-	સાં	સાં
0				3				×				2			
નિ	સાં	સાં	નિ	રેં	-	સાં	સાં	નિ	નિ	સાં	રેં	ધ	ધ	નિ	પ
0				3				×				2			
સાં	-	સાં	નિ	-	પ	મ	પ	ગ	-	ગ	મ	રે	રે	સા	સા
0				3				×				2			

રાગ-દરબારી કાન્હડા ગતની તાન

-	નિ	સા	મ	મ	રે	સા	નિ	સા	
	0				3				

(1)	સારે	સારે	ગમ	રેસા	નિસા	રેસા	ધનિ	સા
	×				2			
(2)	સારે	મપ	નિપ	મપ	નિપ	મપ	ગમ	રેસા
	×				2			
(3)	પપ	મપ	ગમ	રેસા	ધનિ	સારે	ગ	ગ
	×				2			
	મ	મ	પ	પ	ધ	ધ	નિ	નિ
	0				3			
(4)	ધનિ	સાંરેં	નિસાં	નિપ	મપ	ધનિ	સાંરેં	સાં
	×				2			

-	મ	મ	પ	પ	ધ	ધ	નિ	નિ	સાં	-	સાં	સાં	નિ	-	સાં	સાં
	0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5)	ગમ	રેસા	નિસાં	રેંસાં	ધનિ	સાંરેં	નિસાં	નિપ
	0				3			
	નિપ	મપ	ગમ	રેસા	સારે	મપ	ધનિ	સાં-
	×				3			

રાગ : દરબારી કાન્હડાની રજાખાંની ગત (તત્ વાદ્ય માટે) તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

રે	મમ	રે	સા	નિ	-	સા	રે	ગ	-	ગ	મ	રે	રેરે	સા	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			
નિ	નિનિ	સા	સા	રે	મમ	રે	સા	નિ	સાસા	રે	સા	ધ	ધધ	નિ	પ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			
મ	પપ	ધધ	નિ	સા	ધધ	નિનિ	સા	પ	-	મ	પ	ગ	મમ	રે	સા
દા	દીર	દીર	દા	દા	દીર	દીર	દા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			

અંતરા

મ	મમ	પ	પ	ધ	-	નિ	નિ	સાં	-	સાં	સાં	નિ	સાંસાં	રેં	સાં
દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			
નિ	નિ	સાં	સાં	નિસાં	રેંસાં	ધ	નિપ	ગ	-	ગ	મ	રે	રેરે	સા	સા
દા	રા	દા	રા	દારા	દારા	દા	દારા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	દા
0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ દરબારી કાન્હડાના તોડા

(1) નિ઼સા રેરે સા સા | નિ઼સા રેરે ગમ રેસા
| 3
નિ઼સા રેમ પનિ મપ | ગગ મમ રેરે સા
× | 2

(2) નિ઼સા રેમ પનિ સાંરેં | નિપ મપ ગમ રેસા
0 | 3
નિપ મપ ગમ રેસા | નિપ મપ ગમ રેસા
× | 2

(3) ગમ ગમ રેરે સા | નિનિ પપ ગમ રેસા
× | 2
સાંસાં નિપ મપ મપ | ગ- ગમ રેરે સા
0 | 3
સાંસાં નિપ મપ નિપ | ગ - સાંસાં નિપ
× | 2
મપ નિપ ગ - | સાંસાં નિપ મપ નિપ |
0 | 3
ગ
×

(4) નિનિ સાંસાં ધ ધ નિનિ | પપ પપ મ પ
× | 2
ગ- ગમ રેરે સા | મ પપ ધ ધ નિનિ
0 | 3
સાં - સાં સાં | મ પપ ધ ધ નિનિ
× | 2
સાં - સાં સાં | મ પપ ધ ધ નિનિ |
0 | 3
સાં
×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3) ગંગં મંમં રેંસાં નિસાં | ધનિ સાંરેં નિસાં નિપ
×   2
નિનિ પપ ગમ રેસા | ધધ નિનિ સાસા રેરે
3   3
ગ
×

(5) રાગ : પૂરિયા ધનાશ્રી

કોમલ રિ-ધ તીવર નિગમ હૈ પંચમ સુર વાદિ ।
યહ પુરિયા ધનાસિરી જહાં રિખબ સંવાદિ ॥

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

માહિતી :

રાગ	- પૂરિયા ધનાશ્રી
થાટ	- પૂર્વી
સ્વર	- રિષભ, ધૈવત કોમળ, મધ્યમ તીવ્ર, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો
વર્જ્ય સ્વર	- કોઈ નથી
રાગ જાતિ	- સંપૂર્ણ - સંપૂર્ણ
વાદી સ્વર	- પ (પંચમ)
સંવાદી સ્વર	- સા (ષડ્જ)
ગાવાનો સમય	- દિવસનો ચોથો પ્રહર (સંધ્યા કાળ) (સંધિપ્રકાશ)
રાગની પ્રકૃતિ	- ચંચળ અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિ, શૃંગાર રસ પ્રધાન
રાગનોપ્રભાવ	- જ્વર (તાવ) મુક્ત કરનારો રાગ
આરોહ	- નિ રે ગ મ પ, મ ધ નિ સાં
અવરોહ	- રેં નિ ધ પ, મ ગ, મ રે ગ, રે સા.
પકડ	- નિરે ગ, મપ, ધ પ, મ ગ, મરેગ, મગ, રેસા.

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા, સાંનિધપ, મધનિસા, ધનિરેસા, નિરેગ, મગરેસા, નિરેગ, મગ, મરેગ, મગરેસા, ધનિરેગમપ, મધપ, મગમરેગ, મગરેસા.

(2) નિરેગમપ, ગમધપ, ધમપગમરેગ, નિરેમગરેસા, ગમધપ, ગમધનિ, ધનિધપ, મધનિધપ, ધપ ધમપગમરેગ, મગરેસા

(3) નિરેગ, રેગમ, ગમપ, મધનિધનિધપ, મધનિરેંનિધપ, મધપમગમરેગ, મગરેસા

(4) ગમધનિ, મધનિસાં, નિરેંસાં, નિરેંગં, ગં રેંસાં, રેંનિધપ, મ ધપમગમરેગ, મગરેસા.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

છોટા ખ્યાલ

મધ્યલય - ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી : પાયલીયા ઝનકાર મોરી
ઝનન ઝનન બાજે ઝનકારી ।

અંતરા : પિયા સમજાઉ સમઝત નાહિ,
સાસ નનંદ મોરી દેગી ગારી ॥

સ્થાયી

								પ	-	મ	ગ	મ	ધ	રેં	નિ
								પા	ઽ	ય	લિ	યા	ઽ	ઝ	ન
ધ	-	પ	પ	-	પ	-	પ	મ	મધ	મ	ગ	મ	રે	ગ	-
કા	ઽ	ઽ	ર	ઽ	મો	ઽ	રી	ઝ	નઽ	ન	ઝ	ન	ન	બા	ઽ
મ	રે	ગ	મ	ગ	રે	સા	-								
જે	ઽ	ઝ	ન	કા	ઽ	રી	ઽ								
×				2				0				3			

અંતરા

								મ	મ	ગ	ગ	મ	-	ધ	-
								પિ	યા	સ	મ	જા	ઽ	ઉં	ઽ
સાં	સાં	સાં	સાં	રેં	-	સાં	-	નિ	રેં	ગં	રેં	નિ	રેં	સાં	-
સ	મ	જ	ત	ના	ઽ	હિ	ઽ	સા	ઽ	સ	ન	નં	દ	મો	ઽ
નિ	ધ	નિ	રેં	નિ	નિ	ધ	પ								
રી	ઽ	દે	ઽ	ગી	ગા	ઽ	રી								
×				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	નિ	રે	ગ	-	-	મ	રે	ગ	પ	-	-	મ	ધ	-	પ	-
	નિ	ધ	પ	-	-	મ	રે	ગ	પ	-	-	મ	ગ	રે	સા	-
(2)	પ	-	મ	ગ	મ	રે	ગ	-	નિ	મ	-	ગ	રે	-	સા	-
	ગ	મ	ધ	નિ	ધ	-	પ	-	મ	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા	-
(3)	ગ	મ	ધ	નિ	રેં	નિ	ધ	પ	પ	-	-	-	મ	-	ગ	-
	મ	ગ	રે	ગ	પ	-	મ	ગ	મ	રે	-	ગ	રે	-	સા	-

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(4)	નિ	રે	ગ	મ	પ	-	-	-	મ	ધ	નિ	ધ	નિ	-	-	-
	નિ	રેં	ગં	રેં	નિ	-	-	-	મ	-	ધ	-	સાં	-	-	-
	0				3				×				2			

અંતરાના આલાપ :

(1)	સાં	-	-	-	સાં	-	-	-	રેં	-	નિ	-	ધ	-	પ	-
	પ	-	-	-	મ	-	ગ	-	મ	રે	ગ	-	રે	-	સા	-
(2)	ધ	નિ	રેં	ગં	રેં	-	સાં	-	રેં	નિ	ધ	નિ	ધ	-	પ	-
	મ	ગ	મ	રે	ગ	મ	ધ	નિ	સાં	-	નિ	ધ	નિ	રેં	સાં	-
(3)	ગં	રેં	નિ	ધ	પ	-	પ	-	પ	-	મ	ગ	મ	રે	ગ	-
	નિ	મ	-	ગ	પ	-	મ	ગ	મ	ધ	નિ	રેં	ધ	નિ	સાં	-
(4)	મ	-	ધ	-	સાં	-	-	-	નિ	-	રેં	-	ગં	-	-	-
	મ	ગં	મ	રેં	ગં	રેં	સાં	-	-	-	મધ	સાં	મધ	સાં	મધ	સાં
	0				3				×				2			

સ્થાયીની તાન :

(1)	નિરે	ગમ	પમ	ગમ	ગમ	ધનિ	સાંનિ	ધનિ	ધનિ	રેંગં	મંગં	રેંસાં	નિધ	પમ	ગરે	સા-
(2)	નિરે	રેગ	ગમ	મધ	ધનિ	નિસાં	નિરેં	સાં-	નિસાં	સાંનિ	સાંસાં	નિધ	પમ	ગમ	ગરે	સા-
(3)	નિરે	ગરે	રેગ	મગ	ગમ	ધમ	મધ	નિધ	ધનિ	સાંનિ	ધપ	મગ	મરે	ગમ	ગરે	સા-
(4)	નિરે	ગરે	ગમ	પમ	ગમ	પમ	ધનિ	સાંનિ	ધનિ	સાંનિ	સાંનિ	રેંસાં	નિધ	પમ	ગરે	સા-
	0				3				×				2			

અંતરાની તાન :

(1)	ગરે	ગમ	રેગ	રેમ	ગમ	રેગ	મગ	રેસા	ધપ	મધ	પમ	ધપ	મધ	પમ	ગરે	સા-
(2)	નિરે	ગગ	રેગ	મમ	ગમ	ધધ	મધ	નિનિ	ધનિ	રેંરેં	નિરેં	ગંગં	રેંસાં	નિરેં	સાં-	સાં-
(3)	ગગ	રેગ	મમ	ગમ	ધધ	મધ	નિનિ	ધનિ	સાંસાં	નિસાં	ધનિ	ધપ	ગમ	રેગ	મગ	રેસા
(4)	ગમ	ધનિ	મધ	નિસાં	ધનિ	રેંસાં	નિરેં	સાંનિ	ધપ	મધ	પમ	ગમ	ગમ	રેગ	મગ	રેસા
	0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તરાના

તાલ - એકતાલ (માત્રા - 12)

સ્થાયી : તનન તોં તના તોં ત નન નન નન
તું દિર દિર તનન તનનન દિર દિર ધિર લાંગૂ તું દિર દિર

અંતરા : ના દિર દિર દિર તું દિર દિર દિર દિર દિર દિર દિર
ધિર લાં ગ્ તું દિર દિર ધિ ત્સાં ગ્ તું દિર દિર
ધિ ત્લાં ગ્ તું દિર દિર

સ્થાયી

						ગ	રે	ગ	રે	-	સા
						ત	ન	ન	તોં	ઽ	ત
રેનિ	-	રે	ગ	-	ગ	પ	પ	પ	પ	પ	પ
ના	ઽ	ઽ	તોં	ઽ	ત	ન	ન	ન	ન	ન	ન
ધ	નિ	નિ	ધ	પ	પ	ધ	મ	મ	ગ	ગ	રે
તું	દિર	દિર	ત	ન	ન	ત	ન	ન	ન	દિર	દિર
ગ	મ	ધ	મ	ગ	રે	ગ	રે	ગ	રે	-	સા
ધિર	લાં	ગ્	તું	દિર	દિર	ત	ન	ન	તોં	-	ત
×		0		2		0		3		4	

અંતરા :

મગ	ગ	ગ	ગ	મ	મ	ધ	ધ	નિસાં	સાં	સાં	સાં
ના	દિર	દિર	દિર	તું	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર	દિર
રેંનિ	રેં	ગં	રેં	સાં	સાં	રેંનિ	નિ	રેં	નિ	ધ	પ
ધિર	લાં	ગ્	તું	દિર	દિર	ધિ	ત્લાં	ગ્	તું	દિર	દિર
ધમ	મ	ધ	મ	ગ	રે						
ધિ	ત્લા	ગ્	તું	દિર	દિર						
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધ્રુપદ -

તાલ - ચૌતાલ (માત્રા - 12)

સ્થાયી : મધુસુદન મુરલીધર ભક્તવત્સલ મનમોહન
રાધાવર વ્રજકિશોર બંસીધર કરુણાકર ।

અંતરા : કૃપા કરો જગન્નાથ શરણ આયો દિનાનાથ
કૃપા દૃષ્ટિ રખિયો તુમ હમ અનાથ તુમ્હરે દાસ ॥

સ્થાયી :

નિ	રે	ગ	મ	પ	પ	મ	રે	ગ	મગ	રે	સા
મ	ધુ	ઽ	સૂ	દ	ન	મુ	ર	લી	ઽઽ	ધ	ર
નિ	-	ધ	નિ	રે	સા	ગ	રે	મ	ગ	રે	સા
ભ	ઽ	ક્ત	વ	ત્સ	લ	મ	ન	મો	ઽ	હ	ન
નિ	રે	ગ	મ	પ	પ	પ	પ	પ	મગ	મરે	ગ
રા	ઽ	ધા	ઽ	વ	ર	વ્ર	જ	કિ	શોઽ	ઽઽ	ર
ગ	મ	ધ	નિ	સાંનિ	ધપ	પ	પ	મ	ગ	રે	સા
બં	ઽ	સી	ઽ	ધઽ	રઽ	ક	રુ	ણા	ઽ	ક	ર
×		0		2		0		3		4	

અંતરા :

પ	પ	-	મ	ગ	ગ	મ	ધ	સાંનિ	રેં	સાં	સાં
કૃ	પા	ઽ	ક	રો	ઽ	જ	ગ	ઽઽ	ન્ના	ઽ	થ
રેં	નિ	ધ	પ	પ	પ	મ	રે	ગ	મગ	રે	સા
શ	ર	ણ	આ	યો	ઽ	દી	ના	ઽ	નાઽ	ઽ	થ
નિ	રે	ગ	મ	ધ	પ	મ	ધ	નિ	રેં	સાં	સાં
કૃ	પા	ઽ	દ	ઽ	ષ્ટી	ર	ખિ	યો	ઽ	તુ	મ
સાં	નિ	ધ	પ	-	પ	મ	ગ	મગ	રે	-	સા
હ	મ	અ	ના	ઽ	થ	તુ	મ્હ	રેઽ	દા	ઽ	સ
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ - પૂરિયા ધનાશ્રી

ધ્રુપદ - દુગુન

સ્થાયી

નિરે	ગમ	પપ	મરે	ગમગ	રેસા	નિ-	ધનિ	રેસા	ગરે	મગ	રેસા
મધુ	ઽસૂ	દન	મુર	લીઽઽ	ધર	ભઽ	ક્તવ	ત્સલ	મન	મોઽ	હન
નિરે	ગમ	પપ	પપ	પમગ	મરેગ	ગમ	ધનિ	સાંનિધપ	પપ	મગ	રેસા
રાઽ	ધાઽ	વર	વ્રજ	કિશોઽ	ઽઽ ર	બંઽ	સીઽ	ધઽ રઽ	કરુ	ણાઽ	કર
×		0		2		0		3		4	

અંતરા :

પપ	-મ	ગગ	મધ	સાંનિરેં	સાંસાં	રેંનિ	ધપ	પપ	મરે	ગમગ	રેસા
કૃપા	ઽક	રોઽ	જગ	ઽઽન્ના	ઽથ	શર	ણઆ	યોઽ	દીના	ઽનાઽ	ઽથ
નિરે	ગમ	ધપ	મધ	નિરેં	સાંસાં	સાંનિ	ધપ	-પ	મગ	મગરે	-સા
કૃપા	ઽદ	ઽષ્ટી	રખિ	યોઽ	તુમ	હમ	અના	ઽથ	તુમ્હ	રેઽ દા	ઽસ
×		0		2		0		3		4	

ધમાર

તાલ- ધમાર (માત્રા - 14)

સ્થાયી : મોહન ખેલારી ખેલન આયે હોરી ।

અંતરા : અબીર ગુલાલ કેસર પિચકારી
લે સંગાવે હોરી ।

સ્થાયી

										નિ	રે	ગ	રેસા
										મો	હ	ન	ખેઽ
નિ	રે	-	સા	-	સા	-	પ	પ	-	ધ	-	પ	-
લા	ઽ	ઽ	રી	ઽ	ખે	ઽ	લ	ન	ઽ	આ	ઽ	યે	ઽ
મ	ધ	-	મ	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા				
હો	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	રી				
×					2		0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મ	ધ	-	સાં	સાં	સાં	-	સાં	સાં	-	સાં	રે	સાં	સાં
અ	બી	ઽ	ર	ગુ	લા	ઽ	લ	કે	ઽ	સ	ર	પિ	ચ
નિ	-	ધ	નિ	-	નિરેં	નિ	નિ	-	ધ	-	-	પ	-
કા	ઽ	ઽ	રી	ઽ	લેઽ	સં	ગા	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	વે	ઽ
મ	ધ	નિ	મ	ગ	મ	રે	ગ	રે	સા				
હો	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	રી				
×					2		0			3			

ધમાર-દુગુન

સ્થાયી

										નિ	રે	નિરે	ગરેસા
										મો	ઽ	મોઽ	નખેઽ
નિરે	-સા	-સા	-પ	પ-	ધ-	પ-	મધ	-મ	ગમ	રેગ	રેસા	નિરે	ગરેસા
લાઽ	ઽરી	ઽખે	ઽલ	નઽ	આઽ	યેઽ	હોઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽરી	મોહ	ન ખેઽ
×					2		0			3			

અંતરા

મ	ધ	-	સાં	સાં	સાં	-	મધ	-સાં	સાંસાં	-સાં	સાં-	સાંરેં	સાંસાં
અ	બી	ઽ	ર	ગુ	લા	-	અબી	ઽર	ગુલા	ઽલ	કેઽ	સર	પિચ
નિ-	ધનિ	-નિરેં	નિનિ	-ધ	—	પ-	મધ	નિમ	ગમ	રેગ	રેસા	નિરે	ગરેસા
કાઽ	ઽરી	ઽલેઽ	સંગા	ઽઽ	ઽઽ	વેઽ	હોઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽરી	મોહ	નખેઽ
×					2		0			3			

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

બ (5) રાગ-પુરિયા ધનાશ્રીની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે) તાલ : રૂપક (માત્રા-7)

સ્થાયી

પ	મ	ગ	રે	સા	નિરે	ગમ
×			2		3	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	ધ	નિ	ધ	પ	મગ	મરે	ગ	
	×			2		3		

અંતરા

ગ	મમ	ધ	મ	ધ	નિ	સાં	
×			2		૩		
નિ	રેં	ગં	રેં	સાં	નિધ	પ	
×			2		3		
મ	ધ	નિ	સાંનિ	ધપ	મગ	રેસા	
×			2		3		

રાગ : પૂરિયા ધનાશ્રી ગતની તાન

	પ	મ	ગ					
	×							
(1)				નિરે	ગમ	ગરે	સા	
				2		3		
(2)				નિધ	પમ	ગરે	સા	
				2		3		
(3)				ધપ	મગ	મરે	ગ	
				2		3		
(4)	પ	મ	ગ	રે	સા	નિરે		ગમ
	નિરે	ગગ	રેગ	મમ	ગમ	ધ ધ	મધ	
	નિનિ	ધનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધપ	મગ	રેસા	
	×			2		3		
	પ	મ	ગ	રે	સા	નિરે	ગમ	
(5)	નિરે	ગગ	રેસા	નિરે	ગમ	ગરે	સા	
	×			2		3		
	નિરે	ગમ	પ	પમ	ગરે	ગરે	સા	
	×			2		3		

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ગમ	ધનિ	સાં	સાંનિ	ધપ	મધ	પ	
×			2		3		
પમ	ગરે	સા	નિરે	ગમ	પમ	ગમ	
×			2		3		
પ	પ	પ	નિરે	ગમ	પમ	ગમ	
×			2		3		
પ	પ	પ	નિરે	ગમ	પમ	ગમ	
×			2		3		
પ							
×							

રાગ - પૂરિયા ધનાશ્રી   રજાખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)   તાલ - ત્રિતાલ   (માત્રા - 16)

સ્થાયી

મ	ગગ	રે	સા	નિ	રેરે	ગ	મ	પ	-	મ	ગ	મ	રેરે	ગ	ગ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	દા
0				3				×				2			
નિ	રેરે	ગ	મ	ધ	નિનિ	સાં	રેં	સાં	નિનિ	ધધ	પ	મ	ગગ	રે	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			

અંતરા

મ	ગગ	મ	ધ	મ	ધધ	નિ	ધ	સાં	-	સાં	સાં	નિ	રેંરેં	સાં	સાં
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા
0				3				×				2			
નિ	રેંરેં	નિ	ધ	મ	ધધ	મ	ગ	મ	રેરે	ગગ	મ	ગ-	ગરે	-રે	સા
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દા	દાડ	રદા	ડર	દા
0				3				×				2			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાગ : પૂરિયા ધનાશ્રી રજાખાની ગતના તોડા

	મં	ગગ	રે	સા	નિ	રે રે	ગ	મં
	0				3			
(1)	નિનિ	રે રે	ગગ	મં	પપ	મંમં	ગગ	રે
	×				2			
(2)	સાંસાં	નિનિ	ધ ધ	પપ	મંમં	ગગ	રે રે	સા-
	×				2			
(3)	મં	ગગ	રે	સા	નિ	રે રે	ગ	મં
	0				3			
	નિનિ	રે રે	ગ	મં	રે રે	ગગ	મં	પ
	×				2			
	ગગ	મંમં	પ	ધ	મંમં	પપ	ધ	નિ
	0				3			
	પપ	ધ ધ	નિ	સાં	ધ ધ	નિનિ	સાં	રેં
	×				2			
	સાંસાં	નિનિ	ધ	પ	મંમં	ગગ	રે	સા
	0				3			
	નિનિ	રે રે	ગગ	મંમં	પ	પ	નિનિ	રે રે
	×				2			
	ગગ	મંમં	પ	પ	નિનિ	રે રે	ગગ	મંમં
	0				3			
	પ							
	×							
(4)	મંમં	ગગ	રે	સા	નિનિ	રે રે	ગ	મં
	×				2			
	પપ	ધ ધ	પ	મં	ગગ	રે રે	સા	સા
	0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

નિ઼નિ઼	રેરે	ગ	મ̍	|	ધધ	નિનિ	સાં	રેં	
×					2				
સાંસાં	નિનિ	ધ	પ	|	મ̍મ̍	ગગ	રે	સા	|
0					3				

(5)

મ̍	ગગ	રે	સા	|	નિ઼	રેરે	ગ	મ̍	|	પ	-	મ̍	ગ	|	મ̍	રેરે	ગ	ગ
0					3					×					2			

નિ઼રે	નિ઼ગ	ગ	ગ	|	રેગ	રેમ̍	મ̍	મ̍	
0					3				
ગમ̍	ગપ	-પ	પ	|	મ̍મ̍	ગગ	રેરે	સા	|
×					2				

(6) રાગ : સોહની

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

તીવર સબ કોમલ રિખબ પંચમ બરજિત હોઈ ॥
ધગ વાદી સંવાદિ હૈ કહી સોહની સોઈ ॥

માહિતી :

રાગ	-	સોહની
થાટ	-	મારવા
સ્વર	-	રિષભ કોમળ, મધ્યમ તીવ્ર, બાકી બધા શુદ્ધ સ્વરો
વર્જ્ય સ્વર	-	પ (પંચમ)
રાગ જાતિ	-	ષાડ્વ-ષાડ્વ
વાદી સ્વર	-	ધ (ધૈવત)
સંવાદી સ્વર	-	ગ (ગાંધાર)
ગાવાનો સમય	-	રાત્રીનો ચોથો પ્રહર
રાગની પ્રકૃતિ	-	ચંચળ
રાગનો પ્રભાવ	-	મન પ્રફુલ્લિત કરનારો
આરોહ	-	સાગમ̍ધનિસાંરેંસાં
અવરોહ	-	સાં રેંસાં, નિધગમ̍ધ મ̍ગરેસા
પકડ	-	સાં નિ ધ, નિ ધ, ગ, મ̍ ધ નિ સાં.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્વર વિસ્તાર :

(1) સા ગ, મ̍ગ, ગમ̍ધ ગમ̍ગ, મ̍ગરે̱ સા
(2) નિ̣સાગ, મ̍ધ, ગમ̍ગ, મ̍ધનિ, ધનિધમ̍ગ, મ̍ધ, મ̍ગરે̱સા
(3) ગમ̍ધ નિધ, સાં, સાંનિધ, નિધ, મ̍ધનિસાં, નિધ ગ, મ̍ગરે̱સા
(4) ગમ̍ધનિસાં, રેં̱સાં, ધનિસાંરેં̱સાં, નિસાંનિધ, મ̍ગ, મ̍ગરે̱સા
(5) મ̍ધનિસાંરેં̱સાં, સાંરેં̱સાંરેં̱, નિસાં, નિધ, નિ ધ,ગ, મ̍ગરે̱સા
(6) સાગ, મ̍ધ નિધ, મ̍ધનિસાંનિધ, સાંરેં̱નિરેં̱સાં, નિસાંનિધ,
ધનિસાંગં, રેંસાં, નિધગ, ગમ̍ધ, ગમ̍ગ, રે સા
(7) સાં, મ̍ધનિસાં, ગ મ̍ધનિસાં_રેંસાં, ધનિસાંગં, મ̍ગં,
મ̍ગંરેં̱સાં, સાંરેં̱સાંરેં̱, નિસાં નિસાં, નિધમ̍ગ, મ̍ગરે̱સા

રાગ - સોહની - છોટા ખ્યાલ

મધ્યલય - ત્રિતાલ (માત્રા-16)

સ્થાયી : ક્રિડત મધુબન શ્યામ કન્હાઈ,
ગોપગોપી મિલ અતિ હરખાઈ ।

અંતરા : ધેનુ ચરે જમુના કી તટ મેં,
રાસ રચત હરિ મૃત કુંજન મે,
બંસી બજાવત અત ચતુરાઈ ॥

સ્થાયી

								-	સાં	નિ	ધ	મ̍	ધ	નિ	સાં
								ઽ	ક્રિ	ઽ	ત	મ	ધુ	બ	ન
રેં̱	-	સાં	રેં̱	નિ	-	સાં	-	-	સાં	સાં	સાં	નિ	સાં	નિ	ધ
શ્યા	ઽ	મ	ક	ન્હા	ઽ	ઈ	ઽ	ઽ	ગો	પ	ગો	પી	ઽ	મિ	લ
મ̍	ધ	નિ	સાં	નિ	ધ	મ̍	ગ								
અ	તિ	હ	ર	ખા	ઽ	ઈ	ઽ								
×				2				0				3			

અંતરા

								-	ગ	મ̍	ધ	સાં	-	સાં	સાં
								ઽ	ધે	નુ	ચ	રે	ઽ	જ	મુ
સાં	-	સાં	-	સાં	રેં̱	સાં	-	-	સાં	સાં	સાં	નિ	સાં	નિ	ધ
ના	ઽ	કી	ઽ	ત	ટ	મેં	ઽ	ઽ	રા	સ	ર	ચ	ત	હ	રિ
મ̍	ધ	નિ	સાં	નિ	ધ	મ̍	ગ	-	સાં	ગં	મ̍ં	ગં	-	રેં̱	સાં
જા	ઽ	ત	કું	જ	ન	મે	ઽ	ઽ	બં	સી	બ	જા	ઽ	વ	ત

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

	નિ	ધ	નિ	સાં	નિ	ધ	મ	ગ								
	અ	ત	ચ	તુ	રા	ઽ	ઈ	ઽ								
	×				2				0				3			

સ્થાયીના આલાપ :

(1)	સા	-	-	-	ગ	-	-	-	મ	-	ગ	-	ગ	મ	ધ	ગ
	મ	-	ગ	-	-	મગ	રે	સા	-							
(2)	નિ	સા	ગ	મ	ધ	ગ	મ	ગ	-	મ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	-
	મગ	મધ	મગ	રેસા	મગ	રેસા	મગ	રેસા	-							
(3)	ગ	મ	ધ	નિ	ધ	-	સાં	-	સાં	-	-	-	નિધ	નિધ	મધ	નિસાં
	નિ	ધ	ગ	-	મ	ગ	રે	સા	-							
(4)	ગ	મ	ધ	નિ	સાં	-	રેં	-	સાં	ધનિ	સાંરેં	સાં	સાં	-	-	-
	નિસાં	નિધ	મગ	મગ	રે	-	સા	-	-							
	×				2				0				3			

અંતરાના આલાપ :

(1)	મ	ધ	નિ	સાં	રેં	-	સાં	-	સાંરેં	સાંરેં	નિસાં	નિધ	નિ	-	ધ	ગ
	ગમ	ધનિ	સાં	ગમ	ધનિ	સાં	ગમ	ધનિ	-							
(2)	સા	-	ગ	-	મ	ધ	નિ	ધ	મ	ધ	નિ	સાં	નિ	-	ધ	-
	સાં	નિ	રેં	સાં	નિ	સાં	નિ	ધ	-							
(3)	ધ	નિ	સાં	ગં	ગં	-	-	-	રેં	-	સાં	-	નિધ	ગ	ગમ	ધ
	ગમ	ગ	-	-	મધ	નિસાં	રેંસાં	નિસાં	-							
(4)	સાં	-	મ	ધ	નિ	-	સાં	-	ગમ	ધનિ	સાંરેં	સાં	ધ	નિ	સાં	ગં
	ગં	-	-	-	મગં	મગં	રેંસાં	સાં	-							
	×				2				0				3			

સ્થાયીની તાન :

(1)	સાંનિ	ધમ	ગમ	ધનિ	સાંસાં	મધ	મગ	મધ	મધ	સાંસાં	સાગ	મધ	નિસાં	રેંસાં	મધ	નિસાં
(2)	મગ	રેસા	ધધ	મગ	રેસા	નિનિ	ધમ	ગમ	ગરે	સાસા	સાંસાં	નિધ	નિનિ	ધમ	ગરે	સા-

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3)	સાગ	મધ	નિધ	મધ	નિસાં	નિધ	મધ	નિસાં	રેંસાં	નિધ	રેંસાં	નિધ	મધ	મગ	રેસા	નિસા
(4)	નિસા	ગમ	ગરે	સા-	સાગ	મધ	મગ	ધનિ	સાંરેં	સાંનિ	ગંગં	રેંસાં	સાંસાં	નિધ	મગ	રેસા
	0				2				×				2			

અંતરાની તાન :

(1)	સાગ	મધ	મધ	નિસાં	નિસાં	ગંરેં	મંગં	રેંસાં	ધનિ	સાં-	મધ	નિસાં	મધ	નિસાં	મધ	નિસાં
(2)	ગમ	ધમ	મધ	નિધ	ધનિ	સાંનિ	નિસાં	રેંસાં	ગંમં	ગંરેં	સાં-	નિસાં	રેંસા	નિધ	મધ	સાં-
(3)	સાંરે	સાંનિ	સાંગં	મંગં	રેંસાં	નિસાં	રેંસાં	નિધ	મગ	રેસા	ગમ	ધનિ	સાંરેં	સાંસાં	મધ	સાં-
(4)	મમ	મનિ	નિનિ	ધમ	સાંસાં	સાંનિ	નિનિ	ધમ	ગંગં	ગંરેં	રેં રેં	નિસાં	ગમ	ધનિ	સાંરેં	સાં-
	0				3				×				2			

તરાના

તાલ : ત્રિતાલ **(માત્રા - 16)**

સ્થાયી : દિમ્તનન દિ દીં તો નોમ્ત દેરેના, તન દેરેના ના દીમ્ના દેરેદેરે
તમ દેરે તન તું દિં ર્ત દારે, તા દ્રે દાનિ દિમ્તનનનન,
દિ દિં દિં દિં દિં દિં દાં નિ ।

અંતરા : ના દિ દિં ર્ત નનનન તું દિ દિં ર્ત નનનન
તદીમ્હી મ્તનનનન, ત દિમ્હીમ્તનનનન, તદિમ્હીમ્તનન,
તાકિટતા કિટ થુંગા નુંગનુંગ ધિત્તા તિટકિતાગદિગન ધા,
તિટકતા ગદિગનાધા તિટકતાગદિગનાધા ॥

સ્થાયી

								-	સાં	-	રેં	સાં	નિ	ધ	મ
								ઙ	દિ	ઙ	મ્ત	ન	ન	દિ	દિં
મધ	નિ	સાં	નિ	ધ	નિ	ધ	મ	ગ	-	-	-	મ	મ	ગ	રે
ર્તાં	ઙ	ઙ	નો	ઙ	મ્ત	દે	રે	ના	-	-	-	ત	ન	દે	રે
સા	(નિ)સા	-	સા	મ	ગ	મ	મ	નિ	ધ	મ	ગ	મ	ધ	નિ	સાં
ના	દી	ઙ	મ્ના	દે	રે	દે	રે	ત	ન	દે	રે	ત	ન	તું	દિ
રેં	સાં	-	નિ	(ધ)નિ	ધ	-	(ગ)મ	ગ	ગ	-	મ	ગં	રેં	સાં	સાં
ર્તં	દા	ઙ	રે	તા	દ્રે	ઙ	દા	નિ	દી	ઙ	મ્ત	ન	ન	ન	ન

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સાં	સાંરેં	સાં	નિ	ધ	નિ	ધ	મં	ધ			
દિ	દિં	દિં	દિં	દિં	દિં	દો	ઽ	નિ			
×				2				0			3

અંતરા

								મં	મં	ગ	ગ	મં	ધ	ધ	મં
								ના	દિ	દિં	ર્ત	ન	ન	ન	ન
ધ	નિ	સાં	રેં	સાં	નિ	ધ	નિ	સાં	ગં	-	રેં	ગં	રેં	સાં	નિ
તું	દિ	દિં	ર્ત	ન	ન	ન	ન	ત	દી	ઽ	મ્હી	ઽ	મ્ત	ન	ન
ધ	મં	ધ	નિ	-	ધ	નિ	ધ	મં	ગ	મં	રે	ગ	મં	-	ગ
ન	ન	ત	દિ	ઽ	મ્હી	ઽ	મ્ત	ન	ન	ન	ન	ત	દી	ઽ	મ્હી
મં	ગ	રે	સા	ગંગં	ગંગં	ગંગં	મંમં	ગંગં	રેંરેં	સાં	સાં	ધધ	નિનિ	સાંસાં	રેંરેં
ઽ	મ્ત	ન	ન	તાકિ	ટતા	કિટ	થુંગ	નુંગ	નુંગ	ધિ	ત્તા	તિટ	કતા	ગદિ	ગન
સાં	-	સાં	નિ	ધ	નિ	સાંસાં	રેંરેં	સાં	-	નિ	સાં	-	નિ	ધ	નિ
ધા	ઽ	તિ	ટ	ક	તા	ગદિ	ગન	ધા	ઽ	તિ	ટ	ઽ	ક	તા	ઽ
ધ	મં	ધ	મં	ગ	મં	ગ	-								
ગ	દિ	ઽ	ગ	ન	ઽ	ધા	-								
×				2				0				2			

ધ્રુપદ

તાલ - ચૌતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી : તોસોં મેં દુરાઈ નાહિ, કબહું હિ એક બાત,
અબ હો દુરાઉં કૈસે, સાચિ કરે માનિયે ।

અંતરા : ને કહી ચિતેક મેરે, ચિત કા ચુરાઈ લીનો,
રુપ કો નિકાસ વાકી કો લો બખાનિયે ॥

સ્થાયી

ગ	-	મં	નિ	ધ	નિ	સાં	-	સાં	રેં	-	સાં
તો	ઽ	સોં	મેં	ઽ	દુ	રા	ઽ	ઈ	ના	ઽ	હિં
સાં	સા	-	સાં	-	સા	નિ	-	ધ	નિ	-	ધ
ક	બ	ઽ	હું	ઽ	હિ	એ	ઽ	ક	બા	ઽ	ત
નિ	ધ	નિ	સાં	ગં	ગં	મં	ગં	રેં	સાં	-	સાં

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અ	બ	ડ	હોં	ડ	દુ	રા	ડ	ઉં	કૈ	ડ	સે
નિ	-	ધ	મ	ધ	સાં	નિ	નિ	નિ	નિ	ધ	મ
સા	ડ	ચિ	ક	રે	ડ	મા	ડ	નિ	યે	ડ	ડ
×		0		2		0		3		4	

અંતરા

ધ	મ	મ	ધ	-	નિ	સાં	-	સાં	રેં	-	સાં
ને	ડ	ક	હી	ડ	ચિ	તે	-	ક	મ	ડ	રે
સાં	સાં	-	રેં	-	સાં	નિ	-	ધ	નિ	-	ધ
ચિ	ત	ડ	કા	ડ	ચુ	રા	ડ	ય	લી	ડ	નો
ધ	-	નિ	રેં	ગં	મ	ગં	મ	ગં	રેં	-	સાં
રુ	ડ	પ	કો	ડ	નિ	કા	ડ	સ	વા	ડ	કિ
નિ	-	ધ	નિ	-	સાં	નિ	ધ	નિ	નિ	ધ	મ
કી	ડ	ડ	લો	ડ	બ	ખા	ડ	નિ	યે	ડ	ડ
×		0		2		0		3		4	

રાગ - સોહની

ધ્રુપદ - દુગુન

સ્થાયી

ગ-	મનિ	ધનિ	સાં-	સારેં	-સાં	સાંસાં	-સાં	-સાં	નિ-	ધનિ	-ધ
તોડ	સોંમ	ડદુ	રાડ	ઈના	ડહિં	કબ	ડહું	ડહિ	એડ	કબા	ડત
નિધ	નિસાં	ગંગં	મગં	રેંસાં	-સાં	નિ-	ધમ	ધસાં	નિધ	નિનિ	ધમ
અબ	ડહોં	ડદુ	રાડ	ઉંકૈ	ડસે	સાડ	ચિક	રેડ	માડ	નિયે	ડડ
×		0		2		0		3		4	

અંતરા :

ધમ	મધ	-નિ	સાં-	સારેં	-સાં	સાંસાં	-રેં	-સાં	નિ-	ધનિ	-ધ
નેડ	કહી	ડચિ	તેડ	કમ	ડરે	ચિત	ડકા	ડચ	રાડ	યલી	ડનો
ધ-	નિરેં	ગંમ	ગંમ	ગંરેં	-સાં	નિ-	ધનિ	-સાં	નિધ	નિનિ	ધમ
રુડ	પકો	ડનિ	કાડ	સવા	ડકિ	કોડ	ડલો	ડબ	ખાડ	નિયે	ડડ
×		0		2		0		3		4	

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

ધમાર

તાલ - ધમાર (માત્રા - 14)

સ્થાયી : આયે મોંસે હોરી ખેલન કો સખી
કુંવર બ્રિજ રાજ ।

અંતરા : લે ગુલાલ મુખ મીંડે સબન કો
નેકના કરત હૈ લાજ ॥

સ્થાયી

										મ॑	ધ	નિ	સાં
										આ	યે	મો	સેં
રેં	-	-	સાં	-	-	સાં	નિ	સાં	-	નિ	ધ	નિ	ધ
હો	ઽ	ઽ	રી	ઽ	ઽ	ખે	લ	ન	ઽ	કો	ઽ	સ	ખી
મ॑	ધ	-	નિ	સાં	નિ	નિ	મ॑	-	ગ				
કું	વ	ઽ	ર	ઽ	બ્રિ	જ	રા	-	જ				
×					2		0			3			

અંતરા

મ॑	-	ધ	નિ	-	સાં	-	સાં	-	-	સાં	રેં	સાં	-
લે	ઽ	ગુ	લા	ઽ	ઽ	ઽ	લ	ઽ	ઽ	મુ	ઽ	ખ	ઽ
સાં	રેં	-	સાં	-	-	સાં	નિ	ધ	-	નિ	-	ધ	-
મીં	ઽ	ઽ	ડે	ઽ	ઽ	સ	બ	ન	ઽ	કો	ઽ	ઽ	ઽ
ધ	નિ	-	રેં	-	ગં	-	મં॑	ગં	-	રેં	-	સાં	-
ને	ઽ	ઽ	ક	ઽ	ના	ઽ	ક	ર	ઽ	ત	ઽ	હૈ	ઽ
નિ	-	-	સાં	-	રેં	-	નિ	-	ઘ	મ॑	ધ	નિ	સાં
લા	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	ઽ	જ	ઽ	ઽ	આ	યે	મો	સેં
×					2		0			3			

રાગ - સોહની

ધમાર - દુગુન

સ્થાયી

										મ॑	ધ	મ॑ધ	નિસાં
										આ	યે	આયે	મોસે
રેં-	-સાં-	--	સાંનિ	સાં-	નિધ	નિધ	મ॑ધ	-નિ	સાંનિ	નિમ॑	-ગ	મ॑ધ	નિસાં
હોઽ	ઽરી	ઽઽ	ખેલ	નઽ	કોઽ	સખી	કુંવ	ઽર	ઽબ્રિ	જરા	-જ	આયે	મોસેં
×					2		0			3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મ-	ધનિ	-સાં	-સાં	–	સાંરેં	સાં-	સાંરેં	-સાં	–	સાંનિ	ધ-	નિ-	ધ-
લેઽ	ગુલા	ઽઽ	ઽલ	ઽઽ	મુઽ	ખઽ	મીંઽ	ઽઽે	ઽઽ	સબ	નઽ	કોઽ	ઽઽ
ધનિ	-રેં	-ગં	-મં	ગં-	રેં-	સાં-	નિ-	-સાં	-રેં	-નિ	-ધ	મંધ	નિસાં
નેઽ	ઽઽ	ઽના	ઽઽ	રઽ	તઽ	હૈઽ	લાઽ	ઽઽ	ઽઽ	ઽજ઼	ઽઽ	આયે	મોસેં
×					2		0			3			

વાદ્ય સંગીતના વિદ્યાર્થીઓ માટે

રાગ - સોહનીની ગત (વિતત્ વાદ્ય માટે)

તાલ : ત્રિતાલ (માત્રા - 16)

સ્થાયી

સાં	-	નિ	સાં	ધ	નિ	મ	ધ	ગ	મ	ધ	નિ	રેં	રેં	સાં-
×				2				0				3		
સાં	રેં	નિ	સાં	ધ	નિ	ધ	મ	ગ	-	ગ	મ	ગ	રે	સા-
×				2				0				3		

અંતરા

મ	ધ	મ	ધ	નિ	નિ	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	રેં	નિ	નિ	સાં	સાં
×				2				0				3			
સાં	-	ગં	મં	ગં	રેં	સાં	સાં	સાં	રેં	સાં	સાં	નિ	ધ	નિ	ધ
×				2				0				3			
ગ	મ	ગ	રે	સા	-	સા	સા	સા	સા	ગ	મ	ધ	નિ	સાં	-
×				2				0				3			

ગતની તાન

સાં-	નિ	સાં	ધ	નિ	મ	ધ
×			2			

(1)	સાંનિ	સાંનિ	ધનિ	ધમ	ગમ	ગમ	ગરે	સા
	0				3			
(2)	ગમ	ધનિ	સાંરેં	સાંનિ	ધનિ	ધમ	ગરે	સા
	0				3			

સાં	-	નિ	સાં	ધ	નિ	મ	ધ	ગ	મ	ધ	નિ	રેં	રેં	સાં	-
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(3) ગમં ગમં ગરે સા | નિ઼સા ગમં સાગ મંધ
× | 2
ગમં ધનિ સાંરેં સાં | ગમં ધનિ સાંરેં સાં |
0 | 3
મં ધ મં ધ | નિ નિ સાં સાં
× | 2
(4) ધનિ સાંરેં સાંનિ ધમં | ગમં ધનિ સાંરેં સાં |
0 | 3
(5) સાંનિ ધમં ગરે સા | નિ઼સા ગમં ધનિ સાં |
0 | 3

મં ધ મં ધ | નિ નિ સાં સાં | સાં રેં સાં રેં | નિ નિ સાં સાં
× | 2 | 0 | 3
(6) સાંરેં સાંનિ ધનિ ધમં | ગમં ગમં ગરે સા
× | 2
નિ઼સા ગમં સાગ મંધ | ગમં ધનિ સાંરેં સાં |
0 | 3

રાગ : સોહની રજાખાની ગત (તત્ વાદ્ય માટે)

તાલ ત્રિતાલ :

(માત્રા - 16)

સ્થાયી

મં	ધધ	નિ	સાં	રેં	રેં રેં	સાં	સાં	નિ	ધધ	નિ	સાં	નિ	ધધ	મંમં	ગ
દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દા
3				×				2				0			
ગ	-	ગ	મં	ગ	રે રે	સા	સા	ધ	નિનિ	ધ	મં	ગ-	ગરે	-રે	સા
દા	-	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	રા	દાડ	રદા	ડર	દા
3				×				2				0			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

મ	ધધ	મ	ધધ	નિ	સાંસાં	સાં	સાં	સાં	રેંરેં	સાં	રેંરેં	નિ	નિનિ	સાં	સાં
દા	દીર	દા	દીર	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દા	દીર	દા	દીર	દા	રા
3				×				2				0			
ધ	નિનિ	રેંરેં	ગં	મ	ગંગં	રેં	સાં	નિ	ધધ	નિનિ	સાં	નિ	ધધ	મમ	ગ
દા	દીર	દીર	દા	દા	દીર	દા	રા	દા	દીર	દીર	દા	દા	દીર	દીર	દા
3				×				2				0			

રાગ : સોહની રજાખાની ગતના તોડા

(1)

સાંસાં	નિનિ	ધધ	મગ	ગમ	ધનિ	રેંરેં	સાં
2				0			

(2)

ગગ	મમ	ધધ	મ	નિનિ	ધમ	ગરે	સા
2				0			

(3)

ગગ	મમ	ગગ	રેસા	નિનિ	સાસા	ગગ	મમ
×				2			
સાસા	ગગ	મમ	ધધ	નિનિ	ધમ	ગરે	સા
0				3			
મમ	ધધ	નિનિ	સાં	રેં	-	મમ	ધધ
×				2			
નિનિ	સાં	રેં	-	મમ	ધધ	નિનિ	સાં
0				3			
રેં							
×							

(4)

સાંસાં	રેંરેં	નિનિ	સાં	ધધ	નિનિ	મમ	ધ
×				2			
સાસા	રેરે	નિનિ	સા	ગગ	મમ	ધધ	નિ
0				3			
મ	ધધ	નિ	સાં	રેં	-	મ	ધધ
×				2			
નિ	સાં	રેં	-	મ	ધધ	નિ	સાં
0				3			
રેં							
×							

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

(5)	મંમં	ગ	મંમં	ગ	નિનિ	ધમં	ગરે	સા
	3				×			
	સાસા	ગગ	મંમં	ધધ	નિનિ	સાંસાં	રેંરેં	સાં
	2				0			
	સાસા	ગગ	મંમં	ધધ	નિનિ	સાંસાં	રેંરેં	સાં
	3				×			
	સાસા	ગગ	મંમં	ધધ	નિનિ	સાંસાં	રેંરેં	સાં
	2				0			

(ડ) * સ્વર સમૂહ પરથી રાગ ઓળખ :-

(1) રાગ - કેદાર :- (1) મં પ ધ પ, મ, સા રે સા
(2) મં પ ધ નિ ધ પ, પધ મં પ સાં

(2) રાગ - હમીર :- (1) મંપ ધ પ, સારેસા, ગમધ
(2) ધ નિ સાં નિ, ધ પ મં પ, ગ મ રે સા

(3) રાગ-તિલક કામોદ :- (1) પ઼ નિ઼ સારે, ગસા, રે પ મ ગ, સા રે ગ સા
(2) સાં રેં સાં પ, પ નિ ધ મ, સા રે ગ સા નિ઼

(4) રાગ-દરબારી કાન્હડા :- (1) મ પ ધ નિ પ, ગ મ રે સા, ધ઼ નિ઼ રે
(2) મ પ ધ ધ નિ પ, મ પ સાં, ધ નિ રેં સાં

(5) રાગ - પૂરિયા ધનાશ્રી :- (1) મં ગ મંરે ગ, ધ મં ગ રે સા
(2) પ મંધ, મંરે ગ, મંધ નિ ધ નિ, પ

(6) રાગ - સોહની :- (1) સાં નિધ, મંગ, મ ધ નિ સાં રેં સાં
(2) સારેં સારેં નિસાંનિધ, ગમંધ, નિસાંરેંસાં

(ઈ)

(1) રાગ - ખમાજ

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

આરોહ - સા ગ મ પ ધ નિ સાં
અવરોહ - સાં નિ ધ પ મ ગ રે સા
પકડ - નિ ધ, મ પ ધ, મ ગ

ઠુમરી

તાલ-અધ્ધા - (માત્રા - 16)

સ્થાયી :- શ્યામ સુંદીર બનવારી,
અંતરા :- એક હું ન મોહી વાહુ ન માનત,
બિનતી કરત મેં હારી.

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સ્થાયી

								-	ગ	ગ	મ	ગ	રે	ગ	મ
								ઽ	શ્યા	મ	સું	દિ	ર	બ	ન
નિ	ધ	પ	પ	પધમપ	મગરેસા	રે	સા								
વા	ઽ	ઽ	ઽ	ઽઽઽઽ	ઽઽઽઽ	રી	ઽ								
×				2				0				3			

અંતરા

												મ	પ	નિ	નિ
												એ	ક	હું	ન
સાં	-	સાં	-	-	નિ	નિ	સાં	ધપ	પધસાંનિ	રેસાંનિધ	ધ	મ	પ	નિ	નિ
મો	ઽ	હી	ઽ	ઽ	વા	હુ	ન	માઽ	ઽઽઽઽ	ઽઽનઽ	ત	એ	ક	હું	ન
સાં	સાં	નિ	નિ	સાં	ધપ	સાનિ	ધ	-	ગ	ગ	મ	ગ	રે	ગ	ગ
મો	હી	વા	હુ	ન	માઽ	નઽ	ત	-	બિ	ન	તી	ક	ર	ત	મેં
નિ	ધ	પ	પ	પધપમ	મગરેસા	રે	સા								
હા	ઽ	ઽ	ઽ	ઽઽઽઽ	ઽઽઽઽ	રી	ઽ								
×				2				0				3			

(ઈ)

(2) રાગ - પહાડી

રાગ સ્વરૂપ ચિત્રાંકન

આરોહ :- સા રે ગ પ ધ સાં

અવરોહ :- સાં ધ પ ગ રે સા

પકડ :- ગ રે સા, ધ઼, પ઼ ધ઼ સા, ગ પ ધ પ, ગ, રે સા, ધ઼,

* નોંધ :- આ રાગમાં મધ્યમને ષડ્જ કરી આરોહ-અવરોહ ગાવા. જેથી પહાડી રાગનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે. અવરોહમાં મધ્યમનો ઉપયોગથી ભુપાલી રાગથી જુદો પડે છે.

ઠુમરી

તાલ - દીપચંદી - (માત્રા - 14)

સ્થાયી :- મોરા સૈયા નહીં ઘર આયે
રહિ-રહિ મોરા જીયા ધબરાવે ।

અંતરા :- બહુત દિન ન ભયી સુધ હુન લીની,
હાઁય રામ જાને, કહાં બિરમાવે ॥

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

-: સ્થાયી :-

												પ઼	ધ઼
												મો	રા
ગ	-પ઼	પ	ધ઼સા	-	રેગ	રેસા	સા	-	-	ધ઼	પ઼	ગગ	ગગ
સૈ	ડયા	ડ	નહિ	ડ	ઘડ	રડ	આ	ડ	ડ	પે	ડ	રહિ	રહિ
ગ	મ	રે	રેરે	પગ	સા	સા	લા	ગરેસારે	ગગ	ગ	ગ	પ઼	ધ઼
મો	ડ	રા	જીયા	ધબ	રા	ડ	વે	ડડડડ	ડડ	ડ	ડ	મો	રા
×			2				0			3			

અંતરા

										સાસા	ગમંપમં	ગમં	મં
										બહુ	તડડડ	ડડ	દિ
પ	પ	-	મં	પ	મંમં	મંપ	પ	મગરેગ	મંધમગ	મં	મં	મં	ધ
ન	ન	ડ	ભ	યી	સુધ	હુડ	ન	લીડડડ	નીડડડ	હાઁ	ય	રા	મ
ગ	મ	ગ	રે	રે	પ	ગ	રે	-	સા	ધ઼	પ઼	પ઼	ધ઼
જા	ડ	ને	ક	હા	બિ	ર	મા	ડ	વે	ડ	ડ	મો	રા
×			2				0			3			

(ઈ)

(3) રાગ - પીલુ

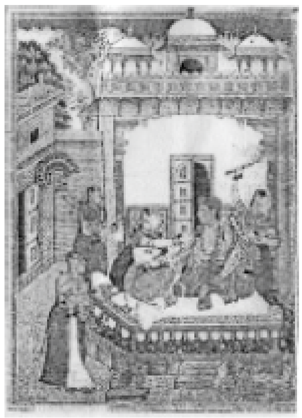

આરોહ :- સા ગ મ પ નિ સાં

અવરોહ :- સાં નિ ધ પ મ ગ રે સ

પકડ :- નિ઼સાગ, નિ઼સા, પ઼ ધ઼ નિ઼

ઠુમરી

તાલ - અધ્ધા - (માત્રા - 16)

સ્થાયી :- નદીયા કિનારે મેરો ગાંવ,
કબ ઐયો રી ઘનશ્યામ રે ।

અંતરા :- પીછવર સૈયા કદમ કી છૈયા
લલિતા સખી મેરો નામ ।

સ્થાયી

				-	સા	ગ	ગમપ	મમપ	નિપ	ગ	ગ	-	-	નિ઼	સા
				ડ	ન	દિ	યાડડ	ડડડ	કિડ	ના	રે	ડ	ડ	મે	રો
ગ	-	સા	-	-	ગમ	પ	પ	પ	-	પ	ધ	ગપ	મ	ગ	ગ
ગાં	ડ	વ	ડ	ડ	કબ	ઐ	યો	રી	ડ	ઘ	ન	શ્યાડ	ડ	મ	ડ
×				2				0				3			

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અંતરા

												મ	ગ	મ	મ
												પી	છ	વ	ર
પ	-	પ	-	પ	પ	પ	ધ	ગ	પ	મ	ગ	સા	ગ	મ	પ
સૈ	ઽ	યા	ઽ	ક	દ	મ	કી	છૈ	ઽ	યા	ઽ	લ	લિ	તા	સ
નિપ	ગ	ગ	સાગ	સા-											
ખીઽ	મે	રો	નાઽ	મ-											
×				2				0				3			

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) રાગ બિહાગનો વિલંબિત ખ્યાલ કયા તાલમાં છે ?

(2) રાગ બાગેશ્રીની મસીતખાની ગત કઈ માત્રાથી શરૂ થાય છે ?

(3) તમારા અભ્યાસક્રમમાં સમાવેલ રાગો પૈકી કયા રાગોમાં બંને મધ્યમનો પ્રયોગ થાય છે ?

(4) રાગ તિલક કામોદનો ધમાર કયા તાલમાં ગાવામાં આવે છે ?

(5) રાગ સોહનીના છોટા ખ્યાલની રચના કયા તાલમાં છે ?

(6) રાગ પહાડીની ઠુમરીના મુખડાના શબ્દો કયા છે ?

2. નીચે આપેલ સ્વર સમૂહ પરથી રાગ ઓળખ સ્પષ્ટ કરો.

(1) મપધપ, મ, સારેસા

(2) પ઼નિ઼સારેગસા, રેપમગ, સારેગસા

(3) મગ મ રે ગ, ધ પ મ ગ રે સા

(4) પમધ, મરેગ, મધ, નિધ, નિ, પ

(5) સારેસા, ગમધ

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

3 તાલ જ્ઞાન

પ્રસ્તાવના :

સમગ્ર સૃષ્ટિનું સંચાલન લય પર આધારિત છે. અણુ-પરમાણુનું આંદોલન કે સજીવ સૃષ્ટિનું સમગ્ર જીવન લય પર આધારિત છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વયંશિસ્તની ભાવના પેદા કરવા તાલ જ્ઞાન જિંદગીમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. સૂર્ય-ચંદ્ર અને નવગ્રહ પણ એક લયમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

"સર્વ જગત નાદાધીન"

અહીં આપણે તિલવાડા, અધ્ધા, ધુમાળી, સુલતાલ, પંજાબી તાલનું જ્ઞાન મેળવીશું.

(1) તાલ - વિલંબિત તિલવાડા

માત્રા - 16 **ખંડ :** 4 **જાતિ :** ચતુસ્ત્ર

તાલી : 1, 5, 13 **ખાલી :** 9 **બાજ :** બંધબાજ

ઉપયોગ : આ તાલનો ઉપયોગ શાસ્ત્રીય સંગીતમાં બડા ખ્યાલ ગાયનમાં થાય છે.

મૂળલય :

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
બોલ	ધા	તિરકિટ	ધીં	ધીં	ધા	ધા	તીં	તીં	તા	તિરકિટ	ધીં	ધીં	ધા	ધા	ધીં	ધીં	ધા
ચિહ્ન	×				2				0				3				×

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	
1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	
ધાતિરકિટ	ધીંધી	ધાધા	તીંતીં	તાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	ધીંધીં	
×				2				
9	10	11	12	13	14	15	16	1
1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	ધા
ધાતિરકિટ	ધીંધી	ધાધા	તીંતીં	તાતિરકિટ	ધીંધીં	ધાધા	ધીંધીં	×
0				3				

(2) તાલ - અધ્ધા - (માત્રા - 16)

વિભાગ : 4 **તાલી : 1, 5, 13** (**માત્રા - 16**)

ખાલી : 9 માત્રા પર **વાદ્ય :** તબલા. **ઉપયોગ :** શાસ્ત્રીય સંગીત

આ તાલનો ઉપયોગ ઉપશાસ્ત્રીય સંગીત જેવા કે ઠુમરી, કજરી, ચૈતી જેવા પ્રકારોમાં સંગત કરવામાં આવે છે. આ તાલ એ સંગતનો તાલ છે. આ તાલમાં સોલોવાદન કરવામાં આવતું નથી. તેમજ તબલા પર વગાડવામાં આવે છે.

મૂળ લય

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
ધા	ધીં	ઽ	ધા	ધીં	ધીં	ઽ	ધા	ધા	તીં	ઽ	તા	તા	ધીં	ઽ	ધા	ધા
×				2				0				3				×

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

દુગુન લય

1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1
ધાધીં	ડધા	ધાધીં	ડધા	ધાતીં	ડતા	તાધીં	ડધા	ધાધીં	ડધા	ધાધીં	ડધા	ધાતીં	ડતા	તાધીં	ડધા	ધા
×				2				0				3				×

(3) તાલ - ધુમાળી

માત્રા : 8 **ખંડ :** 4 **જાતિ :** ચતુસ્ત્ર

તાલી : 1, 3, 7 **ખાલી :** 5 **બાજ :** બંધ બાજ

ઉપયોગ : ફિલ્મી ગીતો, કવ્વાલી તથા ધુમાળી તાલ ઠુમરી, ભજન તથા હળવા ગીત માટે વપરાય છે. આ તાલ કહરવા સાથે મળતો આવે છે. જેથી આ તાલ ધુમાળી - કહેરવા તરીકે પણ ઓળખાય છે.

મૂળલય :-

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	1
બોલ	ધા	ધીં	ધા	તીં	ત્રક	ધીં	ધાગે	ત્રક	ધી
ચિહ્ન	×		2		0		3		×

દુગુન

1	2	3	4	5	6	7	8	1
1 2	3 4	5 6	7 8	1 2	3 4	5 6	7 8	
ધાધીં	ધાતીં	ત્રકધીં	ધાગેત્રક	ધાધીં	ધાતીં	ત્રકધીં	ધાગેત્રક	ધા
×		2		0		3		×

તાલ - ધુમાળી

પ્રકાર : 2જો (મૂળ લય)

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	1
બોલ	ધીં	ધીં	ધા	ધીં	ધા	તીં	ધાગે	ત્રક	ધીં
ચિહ્ન	×		2		0		3		×

દુગુની લય :

1 2	3 4	5 6	7 8	1 2	3 4	5 6	7 8	1
ધીંધીં	ધાધીં	ધાતીં	ધાગેત્રક	ધીંધીં	ધાધીં	ધાતીં	ધાગેત્રક	ધીં
×		2		0		3		×

(4) તાલ - સુલતાલ

માત્રા : 10

ખંડ : 5 (દરેક ખંડ 2, 2 માત્રાના)

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

તાલી :- 1, 5, 7 માત્રા ઉપર

ખાલી :- 3, 9 માત્રા ઉપર

ઉપયોગ : આ તાલનો ઉપયોગ ધ્રુપદ ગાયકી સાથે થાય છે તથા આ તાલ ખુલ્લા બાજનો હોવાથી તેને મૃદંગ કે પખવાજ પર વગાડવામાં આવે છે.

મૂળલય :

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	1
બોલ	ધા	ધા	દિં	તા	કિટ	ધા	કિટ	તક	ગદિ	ગન	ધા
ચિહ્ન	×		0		2		3		0		×

તાલ સુલફાગ દુગુણ (બમણી લય)

ધાધા દિંતા	કિટ ધા કિટ તક	ગદિ ગન ધાધા	દિંતા કિટ ધા	કિટ તક ગદિ ગન	
×	0	2	3	0	

(5) તાલ : પંજાબી ત્રિતાલ

તાલ :- પંજાબી ખંડ :- 4 (માત્રા :- 16)

તાલી :- 1, 5, 13 ઉપર ખાલી :- 9મી માત્રા ઉપર

ઉપયોગ : આ તાલનો ઉપયોગ છોટા ખ્યાલ, ઠુમરી, ટપ્પા ગાયકી માટે થાય છે. આ તાલ ત્રિતાલને મળતો આવે છે.

મૂળલય :

માત્રા	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	1
બોલ	ધા	-ધિ	-ક	ધા	ધા	-ધિ	-ક	ધા	ધા	-તી	-ક	તા	તા	-ધિ	-ક	ધા	ધા
ચિહ્ન	×				2				0				3				×

દુગુન

1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1 2	3 4	5 6	7 8	9 10	11 12	13 14	15 16	1
ધા-ધિ	-કધા	ધા-ધિ	-કધા	ધા-તિ	-કતા	તા-ધિ	-કધા	ધા-ધિ	-કધા	ધા-ધિ	-કધા	ધા-તિ	-કતા	તા-ધિ	-કધા	ધા
×				2				0				3				×

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

(1) તાલ તિલવાડાની માત્રા અને જાતિ જણાવો.

(2) તાલ તિલવાડાની ખાલી કઈ માત્રાથી શરૂ થાય છે ?

(3) તાલ અધ્ધાના ખંડ કેટલા છે ?

(4) તાલ અધ્ધાનો ઉપયોગ કયા ગીતપ્રકારમાં થાય છે ?

(5) તાલ ધુમાળીની માત્રા કેટલી છે ?

(6) તાલ સુલતાલ(સુલફાગ)નો ઉપયોગ જણાવો.

(7) તાલ પંજાબીની માત્રા કેટલી છે ?

(8) તમારા અભ્યાસક્રમમાં સોળ-માત્રાના કેટલા તાલ છે ? જણાવો.

* * *

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

4 વિવિધ ગીત પ્રકારો

પ્રસ્તાવના :

બાળક જનનીના હાથે પારણાંમાં ઝૂલતાં ઝૂલતાં, ફળિયામાં રમતાં રમતાં, પા.. પા.. પગલી પાડતા કે પાટી લઈ શિક્ષણની દુનિયામાં જ્યારે પગરવ માંડે છે, ત્યારે શાળામાં ગવાતા પ્રાર્થના ગીતો, ધૂન, ભક્તિગીતો, શૌર્યગીતો, દેશભક્તિ ગીતો અને કુદરતની સાથે તાદાત્મ્ય મેળવી. સંસ્કૃતિના વારસાને જાળવી રાખતાં ગીતોનું તાલીમબદ્ધ શિક્ષણ મેળવે છે. શ્રવણ કરે છે ત્યારે પોતાનામાં પડી રહેલી સુષુપ્ત શક્તિને જાગ્રત કરવાનું અને ખીલવવાનું કાર્ય થાય છે.

સંગીત વિના આ સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વ શક્ય નથી. વિદ્યાર્થી શાળા કક્ષાએ પોતાની આંતરશક્તિને રજૂ કરે એ આ એકમનો હેતુ છે.

પ્રાર્થના - ભજન

જ્ઞાનનું વરદાન દે... હે મા શારદે... મા શારદે.
સૂરનું સંધાન દે (2) હે મા શારદે... મા શારદે. જ્ઞાનનું વરદાન દે...
તુજ અખંડિત જ્યોતથી, મુજ જીવનપંથ ઉજાળ,
તારા પુનિત પ્રકાશે પળ, પ્રગટી દે દીપમાળ,
આશિષનું દાન દે... હે મા શારદે જ્ઞાનનું વરદાન દે...
શુદ્ધ-કોમળ તુજ વીણાના, શમણે આવ્યાં,
છલકાવી દે રિક્ત નયનમાં, ભાવના ભરપૂર,
તારા ગુણનું ગાન દે, હે મા શારદે... મા શારદે... જ્ઞાનનું વરદાન હે...
આરોહે-અવરોહે ચાલે શ્વસનની ઘટમાળ,
સુખ ને દુઃખ તણાં વીણા વણત જીવનશાળ,
પ્રગતિના સોપાન દે, હે મા શારદે... મા શારદે... જ્ઞાનનું વરદાન દે...

કવિ : રાહી ઓધારિયા

*

દર્શન દયો ઘનશ્યામ નાથ, મોરી અખિયાં પ્યાસી રે... (2)
મન મંદિરકી જ્યોતિ જગા દો, ઘટ ઘટ, વાસી રે... દર્શન.
મંદિર મંદિર મૂરત તેરી, ફિર ભી ન દેખી સૂરત તેરી
યુગ બીતે ના આયી મિલન કી, પૂરન માસી રે... દર્શન.
દ્વાર દયા કા જબ તૂ ખોલે, પંચમ સૂરમેં ગૂંગા બોલે,
અંધા દેખે, લંગડા ચલકર, પહુંચે કાશી રે... દર્શન.
પાની પીકર પ્યાસ બુઝાઉં, નૈનન કો કૈસે સમજાઉં ?
આંખ મિચોલી છોડો અબ તો, મન કે બાસી રે... દર્શન.

*

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રાખનાં રમકડાં... (2) મારા રામે રમતાં રાખ્યાં રે,
મૃત્યુલોકની માટી માથે માનવ કહીને ભાખ્યાં રે... ... રાખનાં રમકડાં.
બોલે ડોલે રોજ રમકડાં, નિત નિત રમત્યું માંડે,
આ મારું, આ તારું કહીને એકબીજાને ભાંડે રે... ... રાખનાં રમકડાં
હે કાચી માટીની કાયા સાથે માયા કેરાં રંગ લગાયા ...
ઢીંગલા ઢીંગલિયે ઘર માંડ્યા, ત્યાં તો વીંઝણલો વીંઝાયો રે ! ... રાખનાં રમકડાં
અંત અનંતનો તંત ન તૂટ્યો, ને રમત અધૂરી રહી
તનડા ને મનડાની વાતો આવી તેવી ગઈ ! ... રાખનાં રમકડાં

*

ભીતરનો ભેરુ મારો, આત્મા ખોવાયો રે, મારગનો ચીંધનારો ભોમિયો ખોવાયો,
હે...ઈ વાટે વિસામો લેતાં જોયો હોય તો કે'જો... ભીતરનો ભેરુ...
એના રે વિના મારી કાયા છે પાંગળી, આંખ છતાંય મારી આંખ્યું છે આંધળી,
મારા રે સરવરિયાનો હંસલો રિસાયો, મારા રે સરવરિયાનો હંસલો રસિયો રે,
હે...ઈ સરવરમાં તરતો કોઈએ જોયો હોય તો કે'જો... ભીતરનો ભેરુ...
તનડું રૂંધાણું મારું મનડું રૂંધાણું, મારો તાર તૂટ્યો ને અધવચ ભજન નંદવાણું રે,
કપરી આંધીમાં મારો દીવડો ઝડપાયો,
હે....ઈ આંસુ સરકતો કોઈએ જોયો હોય તો કે'જો... ભીતરનો ભેરુ ...

*

હરિ તું ગાડું મારું ક્યાં લઈ જાય ? કાંઈ ના જાણું,
હે ધરમ કરમના જોડ્યા બળદિયા, ધીરજની લગામ તાણું... હરિ તું...
સુખ ને દુઃખનાં પૈડાં ઉપર ગાડું ચાલ્યું જાય,
કદી ઊગે આશાનો સૂરજ, કદી અંધારું થાય.
હે... મારી મુજને ખબર નથી કે ક્યાં મારું ઠેકાણું ?... હરિ તું...
પાંપણપટારે સપનાં સંઘર્યાં, મનની સાંકળ વાસી રે,
ડગર ડગરિયાં આવે નગરિયાં, ના આવે મારું કાશી રે.
હે... ક્યારે વેરણ રાત વીતે ને ક્યારે વાયે વ્હાણું ?... હરિ તું...
ક્યાંથી આવું, ક્યાં જવાનું, ક્યાં મારે રહેવાનું ?
અગમ-નિગમનો ખેલ અગોચર, મનમાં મૂંઝાવાનું.
હે... હરતું-ફરતું શરીર તો છે પિંજર એક પુરાણું !... હરિ તું...

*

વૃન્દાવન કા કૃષ્ણ કન્હૈયા સબકી આંખો કા તારા
મનહી મન ક્યોં જલે રાધિકા
મોહન તોહે સબકા પ્યારા... વૃન્દાવન કા .....
જમુના તટ પર નન્દ કા લાલા જબ જબ રાસ રચાયે રે
તન-મન ડોલે કાન્હા ઐસી બંસી મધુર બજાયે રે
સુધ બુધ ખોય ખડી ગોપિયા જાને કૈસા જાદુ ડાલા... વૃન્દાવન કા....

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રંગ સલોના ઐસા જૈસે છાઈ બદરિયા સાવનકી
એરી મૈતો હુઈ દીવાની સાવન કે મન ભાવનકી
તેરે કારણ દેખ બાવરે છોડ દિયા મૈને જગ સારા... વૃન્દાવન કા ....

*

તોરા મન દર્પણ કહેલાયે...
ભલે બુરે સારે કર્મો કો દેખે ઓર દિખાયે... તોરા મન ... ટેક
મન હી દેવતા, મન હી ઈશ્વર, મન સે બડા ન કોય,
મન ઉજીયારા જબ જબ ફૈલે જગ ઉજીયારા હોય,
ઈસ ઉજલે દર્પણ પર પ્રાણી, ધૂલ ન જમને પાયે... તોરા... 1
સુખકી કલીયાં, દુઃખ કે કાંટે, મન સબકા આધાર,
મન સે કોઈ બાત છૂપેના, મન કે નયન હજાર,
જગસે ચાહે ભાગલે પ્રાણી, મન સે ભાગ ન પાયે... તોરા... 2
તન કી દોલત ઢલતી છાયા મન કા ધન અનમોલ,
તન કે કારણ મન કે ધન કો મત માટી મેં રોલ,
મન કી કદર ભૂલાનેં વાલા, હીરા જનમ ગવાઁયે... તોરા... 3

- સાહિલ લુધિયાનવી

*

હે કરુણાના કરનારા તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી,
હે સંકટના હરનારા તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી
મેં પાપ કર્યો છે એવાં, હું ભૂલ્યો તારી સેવા,
મારી ભૂલોના ભૂલનારા, તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી... હે કરુણાના કરનારા
હે પરમ કૃપાળુ, વહાલા મેં પીધા વિષના પ્યાલા,
વિષને અમૃત કરનારા, તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી... હે કરુણાના કરનારા
હું અંતરથી થઈ રાજી, ખેલ્યો છું અવળી બાજી
અવળી સવળી કરનારા, તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી.... હે કરુણાના કરનારા
ભલે છોરૂં કછોરૂં થાયે, તું માવતર કહેવાય
મીઠી છાયાના દેનારા, તારી કરુણાનો કોઈ પાર નથી... હે કરુણાના કરનારા
મને મળતો નથી કિનારો, મારો ક્યાંથી આવે આરો.
છે ભક્તનું દિલ ઉદાસી, તારે શરણે છું અવિનાશી.... હે કરુણાના કરનારા

*

અંખિયા હરિ દર્શન કી પ્યાસી,
દેખ્યો ચાહત, કમલનૈનકો
નિસિ દિન રહત ઉદાસી... અંખિયા ...
આયો ઉધો ફિરી ગયે આંગન,
ડારિ ગયે ગન ફાંસી... અંખિયા...
કેસરિ-તિલક મોતિનકી માલા,
વૃન્દાવન કો વાસી... અંખિયા...

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

કાહૂકે મની કોઉ ન જાનત.
લોગન કે મન હાંસી.... અંખિયા...
'સૂરદાસ' પ્રભુ ! તુમરે દરસ બિન.
લે હૌ કરવત કાસી... અંખિયા...

- સૂરદાસ

*

સુનીરી મેં ને નિર્બલ કે બલરામ
જબલગ જગબલ અપનો વરત્યો (૨)
નેક સર્યો નહિં કામ (૨)
નિર્બલ હવે બલરામ પુકાર્યો
આયે આધે નામ, હરિ આયે આધે નામ... સુનીરી
અપબલ તપબલ ઓર બાહુબલ
ચોથા હૈ બલ દામ (૨)
'સુર' કિશોર કીપા સે સબ બલ
હારે કો હરી નામ .... (૩).. સુનીરી

- સૂરદાસ

*

રાગ : ખમાજ **તાલ : કહરવા**

વૈષ્ણવ જન તો તેને રે કહીયે જે, પીડ પરાઈ જાણે રે.
પર દુ:ખે ઉપકાર કરે તો યે, મન અભિમાન ન આણે રે. વૈષ્ણવ જન...
સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા ન કરે કેની રે
વાચ કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે. વૈષ્ણવ જન...
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પર સ્ત્રી જેને માત રે
જીહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવઝાલે હાથ રે. વૈષ્ણવ જન...
મોહમાયા વ્યાપે નહીં જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે
રામ નામ શું તાળી રે લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે. વૈષ્ણવ જન...
વણલોભીને કપટ રહીત છે, કામ, ક્રોધ નિવાર્યા રે
ભણે **નરસૈયો** તેનું દરશન કરતાં, કુળ ઈકોતેર તાર્યા રે. વૈષ્ણવ જન...

- નરસિંહ મહેતા

સુગમ ગીત

માડી ! તારું કંકુ ખર્યું ને સૂરજ ઊગ્યો,
જગ માથે જાણે પ્રભુતાએ પગ મૂક્યો,
કંકુ ખર્યું ને સૂરજ ઊગ્યો... માડી ! તારું ...

મંદિર સર્જાયું ને ઘંટારવ ગાજ્યો,
નભનો ચંદરવો માએ આંખ્યુંમાં આંજ્યો,
દીવો થાવા મંદિરનો ચાંદો આવી પૂગ્યો,
કંકુ ખર્યું ને સૂરજ ઊગ્યો... માડી ! તારું ...

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

માવડીની કોટમાં તારાનાં મોતી,
જનનીની આંખ્યુંમાં પૂનમની જ્યોતિ,
છડી રે પુકારી માની મોરલો ટહુક્યો,
કંકુ ખર્યું ને સૂરજ ઊગ્યો... માડી ! તારું ...
માવડીના રથના ઘૂઘરા રે બોલ્યા,
અજવાળી રાતે માએ અમૃત ઢોળ્યાં,
ગગનનો ગરબો માનાં ચરણોમાં ઝૂક્યો,
કંકુ ખર્યું ને સૂરજ ઊગ્યો... માડી ! તારું ...
કવિ : સ્વ. અવિનાશ વ્યાસ

*

એક દિ હોડકાને આવ્યું ગુમાન કે,
દરિયાની શોભા તે હું છું.
ભીતર પરવાળાં ને, તટ પર રેતી કહે
દરિયામાં ચમકે તે હું છું... !
ચંચળ મોજાં યે બધા, કૂદી કૂદીને કહે
દરિયો જે ઘૂઘવે તે હું છું.
નદીઓ ઠલવાઈ બધી ભેગી બોલી ઊઠી,
દરિયાનો વૈભવ તે હું છું.
છીપલાં ને શંખલાયે સાથે ખખડી ઊઠાય
દરયિાની ઓળખે તે હું છું.
મીઠા જેવું પેલું મીઠું બોલી ઊઠ્યું
દરિયો પરખાય તે હું છું.
સાંભળીને ચૂપ સાવ, દરિયો શિયાંવિયાં
મનમાં મૂંઝાય શું હું છું ?
- ડૉ. વિરંચિ ત્રિવેદી

*

મારી વેણીમાં ચાર ચાર ફૂલ, અંબોડલે શોહે સોહામણી એ ઝૂલ. મારી...
પહેલું ફૂલ જાણે મારા સસરાજી શોભતા, જાણે પેલું મોગરાનું ફૂલ,
એની સુવાસે મ્હેકે ઘર ઘરનો ઓરડો, ગંભીર ને સૌમાં અતુલ. મારી...
બીજું ફૂલ જાણે મારાં સાસુજી આકરાં, જાણે પેલું સૂર્યમુખી ફૂલ,
જ્યારે જુઓ ત્યારે ખીલ્યું ને ફાલ્યું, મસ્તીમાં રહેતું મશગૂલ. મારી...
ત્રીજું ફૂલ જાણે મારી નણદી પેલી નાનકી, જાણે રૂડું ચંપાનું ફૂલ,
સૂરજ ઊગતાંની સાથ માંડતું એ મ્હેકવા, સાંજ સુધી કાઢતું ભૂલ. મારી...
ચોથું ફૂલ જાણે મારા હૈયાના હારનું, જાણે રૂડું રાતરાણી ફૂલ,
દિવસેના બોલે એ મોટાંના માનમાં, રાતડીયે બોલે બુલબુલ. મારી...

*

અમે તરૂવર અમે ડાળીઓ અમે નવોદિત પાન
અમે ધરાને ગગન મંડળે કરીએ સુંદર... ગાન
અમે પોયણાં અમે કમલને લીલાં લીલાં પાન
અમે ઉષાથી સંધ્યા સુધી મકરંદ કેરું ... ગાન

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

અમે બીજને, અમે ખેતરો લીલાં સૂકાં... ધાન
અમે ધુપ-વર્ષાને શિશિરે કરીએ એક જ... ગાન
અમે જ શ્રદ્ધા-સુખ-શાંતીને બધાં બન્યાં... વરદાન
અમે હૃદયને રુધિર બની જઈ કરીએ અર્ધ્ય... ગાન

- રમેશ પટેલ 'પ્રેમોર્મિ'

*

લોકગીત

કોણ હલાવે લીંબડી, કોણ ઝુલાવે પીપળી,
ભાઈની બેની લાડકી, ભઈલો ઝુલાવે ડાળખી.
હે... લીંબડીની આજ ડાળ ઝુલાવે, લીંબોળી ઝોલાં ખાય,
હીંચકો નાનો બેનનો એવો, આમ ઝૂલણ્યો જાય,
લીંલુડી લીંબડી હેઠે બેનીબા હીંચકે હીંચે...
હે... પંખીડાં... હે ઓરાં આવો... હે પંખીડાં.
બેની મારી હીંચકે હીંચે, ડાળીઓ તું ઝુલાવ.
પંખીડાં ડાળીએ બેસો, પોપટજી પ્રેમથી હીંચો...
આજ હીંચોળું બેનડી તારાં હેત કહ્યાં ન જાય,
મીઠડો વાયુ આજ બેની તારા હીંચકે બેસી જાય.
કોયલ ને મોરલા બોલે, બેનીનો હીંચકો ડોલે...
હે... આજ વીરો મારો લાવશે એવાં મીઠાં ફળ ને ફૂલ,
ભાઈ-બેનીના હેતની આગળ, જગ આખું થશે ડૂલ.
વીરાને રાખડી બાંધું, વીરાના મીઠડાં લેશું...

કવિ : સ્વ. શ્રી અવિનાશ વ્યાસ

*

મારે પાલવડે બંધાયો જશોદાનો જાયો,
આખા રે મલકનો માણીગર મોહન
એક નાનીશી ગાંઠે ગંઠાયો ... જસોદાનો જાયો...
એવો રે બાંધ્યે કે છૂટ્યો ના છૂટે,
આંખ્યુંનાં આંસુ એનાં ખૂટ્યાં ના ખૂટે -
આજ ઠીક નાથ હાથ મારે આયો... જસોદાનો જાયો...
મારે કાંકરિયાં ને મટુકી ફૂટે,
મારગ આવી મારાં મહીડાં નિત લૂટે,
મને લૂંટતાં એ પોતે લૂંટાયો .... જસોદાનો જાયો...
સ્તંભ વિના આખું આકાશ લટકાવ્યું,
મહીં ચન્દ્ર-સૂરજ-તારાનું તોરણ ટીંગાવ્યું,
સહુને ટીંગાવનાર લટકતો લાલ
મારા પાલવની કોરે ટીંગાયો ... જસોદાનો જાયો...

કવિ : સ્વ. શ્રી અવિનાશ વ્યાસ

*

મારે ટોડલે બેઠો રે, મોર કાં બોલે ?
મારા હૈડાં હારોહાર, મારાં દલડે લહેર્યો જાય,
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

મારી હાંસડીએ બેઠો રે, મોર કાં બોલે ?
મારી હાંસડી હારોહાર મારો હારલો લહેર્યો જાય,
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?
મારી નથડીએ બેઠો રે મોર કાં બોલે ?
મારી નથડી હારોહાર, મારી ટીલડી લહેર્યે જાય...
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે... મોર કાં બોલે...
મારે ચૂડલે બેઠો રે, મોર કાં બોલે ?
મારા ચૂડલાં હારોહાર, મારી બંગડી લહર્યે જાય
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?
મારી ચૂંદડીએ બેઠો રે મોર કાં બોલે ?
મારી ચૂંદડી હારોહાર, મારો કમખો લહેર્યે જાય,
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?
મારે કડલે બેઠો રે મોર કાં બોલે ?
મારાં કડલાં હારોહાર, મારી કાંબિયું લહેર્યે જાય,
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?
મારે ચોટલે બેઠો રે મોર કાં બોલે ?
મારા હૈડા હારોહાર, મારાં દલડાં લહેર્યે જાય,
જનાવર જીવતાં ઝાલ્યાં રે, મોર કાં બોલે ?

*

ગરબો

આજ ગગનથી ચંદન ઢોળાય રે
અહીંયા મને આસોના ભણકારા થાય,
કોઈ આવતું ક્ષિતિજથી પરખાય રે,
આછા આછા ચાંદનીના ચમકારા થાય.
આસમાની ઓઢણીમાં તારલા ઝબૂકતા,
ગરબે રમવા બિરદાળી જગે પગ મૂકતાં,
માડી ગરબે ઘૂમે તાળીઓ વીંઝાય રે,
કંઠે કંઠે કોયલનો ટહુકો વરતાય રે.
નોરતાંની રાતડી પાવનકારી,
એક એક ગોરી ઘૂમે કાયા શણગારી,
એનું રૂપ ઘૂંઘટથી છલકાય રે,
ઢળી ઢળી લોચનિયાં મલકાય રે.

*

રમવાને ગ્યાં'તા અમે સહિયર ચોકમાં,
મોતી ખોવાણું મારું રમતાં હો જી રે... રમવાને ગ્યાં'તાં...
જડ્યું હોય તો આલો, મારા નાના નણંદબા,
એ... તમને આપું મારા હૈડાં કેરો હારલો હો જી રે... રમવાને ગ્યાં'તાં...
જડ્યું હોય તો આલો મારા નાના દેરીડા,
એ... તમને આપું, મારા હૈડાં કેરો હારલો હો જી રે... રમવાને ગ્યાં'તાં...

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

જડ્યું હોય તો આલો મારા નાના ભાણેજડાં,
એ... તમને આપું, મારા હૈડાં કેરો હારલો હો જી રે
રમવાને ગ્યાં'તાં અમે સહિયર ચોકમાં મોતી ખોવાણું મારું રમતાં હો જી રે
...રમવાને ગ્યાં'તાં...

*

મા તારો ગરબો ઝાકમઝોળ, ઘૂમે છે ગોળગોળ, પાવાગઢની પોળમાં રે લોલ.
મા તારી ઓઢણી રાતી ચોળ, ઢોલી છેડે ઢોલ, પાવાગઢની પોળમાં રે લોલ.
માડી રમે ગરબે સજી સોળે શણગાર, માડીના કંકુથી પાવન પગથાર,
મા તારો ગરબો રંગે તરબોળ, ઊડે રંગ છોળ.... પાવાગઢની....
ખમ્મા ખમ્મા મા તારો જયકાર, માડી તારાં ચરણોમાં ઝાંઝર ઝણકાર.
મા તારે ગરબે ફૂલનો હિંડોળ, મોંઘો અણમોલ... પાવાગઢની...

*

સોનલ ગરબો શિરે, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે,
રૂપલ ગરબો શિરે, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે... ટેક
લટકે ને મટકે રાસ રમે છે,
પાંચાળીના તીરે, અંબેમાં ચાલે ધીરે ધીરે... સોનલ ગરબો
સોળે શણગારે શોભા વધે છે,
હાર હીરાના હૈયે, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે... સોનલ ગરબો
સખીઓ સંગાથે કેવાં ઘૂમે છે,
ફરરર ફૂદડી ફરે, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે... સોનલ ગરબો
અત્તર સુગંધી કેવાં ઊડે છે,
મહેકે ગુલાબનાં નીર, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે... સોનલ ગરબો
બંસરી વીણા સૂર પૂરે છે,
મૃદંગ વાગે છે ધીરે ધીરે, અંબે મા ચાલે ધીરે ધીરે... સોનલ ગરબો

*

સાચી રે મારી સત રે ભવાની મા, અંબા ભવાની મા,
હું તો તારી સેવા કરીશ, મૈયાલાલ.
નવ નવ નોરતાં, પૂજાઓ કરીશ મા,
વિરાટનો ગરબો તારો ઝીલીશ મૈયાલાલ... સાચી રે...
જ્યોતિમાં એક તારી છે જ્યોતિ, તારા સતનું ચમકે છે મોતી,
માડી રે મારી શક્તિ ભવાની મા,
હું તો તારી આરતી ઉતારું, મૈયાલાલ... સાચી રે...
શક્તિ રે, તું તો જગની જનેતા મા, ભોળી ભવાની મા, અંબા ભવાની માત,
હું તો તારાં પગલાં પૂજીશ મૈયાલાલ... સાચી રે...
જગમાં તેં જ એક માયા રચાવી, દર્શન દેવા તું સામે રે આવી,
માડી રે આવો રમવા ભવાની મા,
હું તો તારાં વારણાં લઈશ મૈયાલાલ... સાચી રે...

*

ગઝલ

આમ છંદોલયની પણ શાયદ ખબર પડશે તને,
એક અક્ષર પણ કરી જો રદ ખબર પડશે તને !
લટ ઘટાઘનઘોર ચહેરા પર વિખેરી નાખ તું,

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

પોખ સુદ પુનમ છે શ્રાવણ વદ ખબર પડશે તને
ઓળખી લે બંને બાજુથી રણકતા ઢોલને
આપણામાં કોણ છે નારદ ખબર પડશે તેને !
તું પ્રથમ તારો જ માહિતગાર થઈ જા, એ પછી,
બાઈબલ કુરઆન ઉપનિષદ ખબર પડશે તને !
ભરબપોરે તુ કદી માપી જો તારો છાંયડો,
કેટલું ઊંચુ છે તારુ કદ ખબર પડશે તને ?
તું ખલીલ અજવાળું પૂરું થાય ત્યાં અટકી જજે
ક્યાંકી લાગી મારા ઘરની હદ ખબર પડશે તને !

- ખલીલ ધનતેજવી

*

ફિલ્મી શાસ્ત્રીય સંગીત

गीत : हसरत जयपुरी **संगीत : शंकर जयकिशन**

अजहूँ न आए बालमा, सावन बीता जाए ।
नींद भी अंखियन-द्वार न आए,
तोसे मिलन की आस भी जाए ।
आई बहार खिले फुलवा, मोरे सपने कौन सजाए ।
चाँद को बदरा गरवा लगाए,
और भी मोरा मन ललचाए ।
यार हसीन गले लग जाए, मोरी अमर गुजरती जाए ।

*

गीत : गुलझार **संगीत : वसंत देसाई**

बोले रे पपीहरा, नित घनं बरसे,
नित मन प्यासा, नित मन बरसे ।
पलकों पर इक बूँद सजाए, बैठी हूँ सावन ले जाए,
जाए, पी के देश में बरसे, नित मन प्यासा, नित मन तरसे ।
सावन जो संदेशा लाए, मेरी आँख से मोती पाए,
दान मिले बाबुल के घर से, नित मन प्यासा, नित मन तरसे ।

*

गीत : भरत व्यास **संगीत : आदिनारायण व्यास**

सोहनी राग : कुहू-कुहू बोले कोयलिया ।
कुंज-कुंज में भँवरे डोले, गुन-गुन बोले.... कुहू-कुहू ...
सज सिंगार ऋतु आई बसंती, जैसे नार कोई हो रसवंती ।
सा नि ध म ध नि सा ग म ग म ध नि सा रे सा नि ध नि
सा रे सा नि सा रे सा नि ध नि नि ध नि नि ध नि म ध
ध म ध ध म ध ग रे ग म ध नि
सज सिंगार ऋतु आई बसंती, जैसे नार कोई हो रसवंती ।
डाली-डाली कलियों को तितलियाँ चूमे ।
फूल-फूल पंखड़ियाँ खोले, धोले ॥ कुहू-कुहू .... ।

बहार राग : काहे घटा में बिजली चमके, हो सक्ता है मेघराज ने बादरिया का
श्याम-श्याम मुख चूम लिया हो ।

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

सोहनी राग : चोरी-चोरी मन-पंछी उड़े, नैना जुड़े... कुहू-कुहू ...
जौनपुरी राग : चंद्रिका देख छाई, पिया, चंद्रिका देख छाई ।
चंदा से मिलके मन-ही-मन में मुसकाई, छाई चंद्रिका देख छाई ।
शरद सुहावन, मधु मनभावन, विरही जनों का सुख-सरसावन
सोहनी राग : छाई छाई पूनम की छटा, घूंघट हटा ! कुहू-कुहू बोले ....
यमन राग : सरस रात मन भाए प्रियतमा, कमल - कमलिनी मिले ।
किरन-हार दमके जल में चाँद चमके, मन सानंद आनंद डोले रे ...
नि रे ग मं ध नि सा ध नि सा सा नि सा ग रे ग ।
सा रे नि सा ध नि म ध नि सा नि रे नि रे ॥
ध नि ध नि म ध म ध ग म ग म ।
ग म घ नि सा ग म ध नि सा ध नि सा ॥

*

સ્વાગત ગીત

શુભ દિન આયો, આયો રે, સોનેરો સૂરજ ઉગ્યો આંગન મેં,
અંતર સે કરતે હૈ સન્માન રે, સોનેરો સૂરજ ઉગ્યો આંગન મેં... શુભ દિન આયો...
પુણ્યવંત આત્મા કે ચરણજો પડે હૈ, માનો કે ચંદ્રમા કે તેજ ઢલે હૈ,
આપ તો હમારે મહેમાન હૈ, સોનેરો સૂરજ ઉગ્યો આંગન મેં... શુભ દિન આયો...
કનક કટોરી મેં કેસર ઘોલે, ચંદન કા તિલક લગાયે,
માનવંત મહેમાનો પે, ફૂલ બરસાયે, મંગલ ગીત ગૂંજાયે,
અમર હો જાયે જગમેં નામ રે, સોનેરો સૂરજ ઊગ્યો આંગન મેં... શુભ દિન આયો...

*

લગ્નગીત

પરથમ ગણેશ બેસાડો રે મારા ગણેશ દુંદાળા (4)
ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા (2)
ગણેશજી વરદાન દેજો રે મારા ગણેશ દુંદાળા (2)
ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા (2)
ગણેશજીને પાય લાગુ રે મારા ગણેશ દુંદાળા
ઊઠો ગણેશ ને ઊઠો પરમેશ્વર
તમ આવે રંગ રહેશે રે મારા ગણેશ દુંદાળા
ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા
ગણેશજી વરદાન દેજો રે મારા ગણેશ દુંદાળા
અમ આવે તમે લાજો રે મારા ગણેશ દુંદાળા
અમારે જોશે સવામણનો રે લાડુ
અમ આવે વેવાઈ ભડકે રે મારા ગણેશ દુંદાળા
ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા
ગણેશજી વરદાન દેજો રે મારા ગણેશ દુંદાળા
વિવાહ અગરણ ને જગત જનોઈ
પરથમ ગણેશ બેસાડો રે મારા ગણેશ દુંદાળા
ગણેશ દુંદાળા ને મોટી ફાંદાળા
ગણેશજી વરદાન દેજો રે મારા ગણેશ દુંદાળા

*

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

કંકુ છાટી કંકોતરી મોકલો, એમાં લખજો ...... બેનનાં નામ
લગન આવ્યાં ઢૂકડાં-
બેનના દાદા આવ્યા ને માતા આવશે,
બેનનાં મોટાંબાનો હરખ ન માય ... લગન...
બેનના કાકા આવ્યા ને કાકી આવશે
બેનનાં ફૈબાનો હરખ ન માય ... લગન...
બેનના મામા આવ્યા ને મામી આવશે
બેનનાં માસીબાનો હરખ ન માય ... લગન...
બેનના વીરા આવ્યા ને ભાભી આવશે
બેનનાં બેનીનો હરખ ન માય ... લગન...

*

મારા નખના પરવાળા જેવી ચૂંદડી
મારી ચૂંદડીનો રંગ રાતો હો લાડકી... ઓઢોને સાહેબબજાદી ચૂંદડી !
હું તે કેમ કરી ઓઢું રે સાયબા ચૂંદડી
મારો દાદોજી દેખે, માતાજી દેખે... કેમ રે ઓઢું હું સોરંગ ચૂંદડી !
તમારા દાદાના તેડ્યા અમે આવયિા
તમારી માતાનાં મને મોહ્યા હો લાડકી... ઓઢોને સાહેબજાદી ચૂંદડી !
હું તે કેમ કરી ઓઢું રે સાયબા ચૂંદડી,
મારો વીરોજી દેખે ભાભીજી દેખે... કેમ રે ઓઢું હું સોરંગ ચૂંદડી !
તમારા વીરાના તેડ્યા અમે આવિયા
તમારી ભાભીના ગુણ ગાશું હો લાડકી... ઓઢોને સાહેબજાદી ચૂંદડી !

*

દેશભક્તિ ગીત

हम करें राष्ट्र-आराधन, हम करें राष्ट्र-आराधन,
तन से, मन से, धन से, तन-मन-धन जीवन से... हम करें राष्ट्र आराधन...
अंतर से मुख से कृति से, निश्चल हो निर्मल मति से ।
श्रद्धा से मस्तक नत से, हमें करें राष्ट्र अभिवादन ॥ 1 ॥
अपने हँसते शैशव से, अपने खिलते यौवन से,
प्रोढता पूर्ण जीवन से, हम करें राष्ट्र का अर्चन ॥ 2 ॥
अपने अतीत तो पढ़कर, अपना इतिहास उलटकर,
अपना भविष्य समजकर, हम करें राष्ट्र का चिंतन ॥ 3 ॥
हमने ही उसे दिया था, सांस्कृतिक उच्च सिंहासन,
माँ जिस पर बैठी सुख से, करती थी जग का शासन,
अपना तन-मन-धन देकर हम करें पुन:संस्थापन ॥ 4 ॥

*

નવ જવાનો ભારતકી, તકદીર બના દો,
ફૂલોં કે ઈસ ગુલશન સે, કાંટો કો હટા દો... નવ જવાનો...
તોડ કે સારે જાલ વિદેશી, કરલો દેશ કો અપના,

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

રહ ન જાયે દેશ અધૂરા, કોઈ સુંદર સપના... નવ જવાનો...
ઘરમેં આગ લગાયે, જો દીપકો બુજા દો,
ફૂલો કે ઈસ ગુલશન સે, કાંટો કો હટા દો...
હમ ભારત કે વાસી, ક્યોં હૈ દુનિયામેં શર્મિંદા... નવ જવાનો...
દેશ કે કારન મૌત ભી આયે, ફિરભી રહેંગે જિંદા,
જય જય હિન્દ કે નારોં સે ધરતી કો હિલા દો.
ફૂલો કે ઈસ ગુલશન સે, કાંટો કો હટા દો... નવ જવાનો...
અપને સાથ હૈ કૈસે, કૈસે બલવાનો કી શક્તિ,
શ્રી જવાહર કી હિંમત, બાપુજી કી ભક્તિ.
દેશ કા ઝંડા જગમેં ઊંચા કરકે દિખા દો... નવ જવાનો...

- સકીલ બદાયૂની

*

ધરતી કી શાન તૂ હૈ, પ્રભુ કી સંતાન,
તેરી મુઠ્ઠીયોં મેં બંધ તૂફાન હૈ રે... મનુષ્ય તૂં...
તૂ જો ચાહે પર્વત પહાડો કો ફોડ દે,
તૂ જો ચાહે નદીયોં કે મુખ કો ભી મોડ દે
તૂ જો ચાહે માટી સે અમૃત નીચોડ દે
તૂ જો ચાહે ધરતી કો અંબર સે જોડ દે
અમર તેરે પ્રાણ (2)... મિલા તુજકો વરદાન
તેરી આત્મા મેં સ્વયં ભગવાન હે રે... મનુષ્ય તૂં...
નયનો મેં જવાલ તેરી ગતિ મેં ભૂચાલ
તેરી છાતી મેં છૂપા મહાકાલ હૈ
પૃથ્વી કે લાલ તેરા હિમગીરી સા ભાલ
તેરી ભૃકુટી મેં તાંડવ કા તાલ હૈ
નિજ કો તૂ જાન (2) ... જરા શક્તિ પહેચાન
તેરી વાણી મેં યુગ કા આહ્વાન હૈ રે... મનુષ્ય તૂં...
ધરતી કા ધીર તૂ હૈ, અગ્નિ સા વીર
તૂ જો ચાહે તો કાલ કો ભી થામ લે
પાપો કા પ્રલય રૂકે, પશુતા કા શીશ ઝૂકે
તૂ જો અગર હિંમત સે કામ લે,
ગુરૂ સા મતિમાન (2) પવન સા તુ ગતિમાન
તેરી નભસે ભી ઊંચી ઉડાન હૈ રે... મનુષ્ય તૂં...

*

રાષ્ટ્રગાન : વંદેમાતરમ્

વંદેમાતરમ્ વંદેમાતરમ્
સુજલામ સુફલામ મલયજ શીતલામ
શસ્ય-શ્યામલામ માતરમ
વંદેમાતરમ્ વંદેમાતરમ્
શુભ્ર જ્યોત્સના પુલકિત યામિનીમ
ફુલ્લ કુસુમિત દ્રુમદલ શોભિનીમ

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

Downloaded from https:// www.studiestoday.com

સુહાસિનીમ સુમધુર ભાષિણીમ
સુખદામ વરદામ માતરમ
વંદેમાતરમ્ વંદેમાતરમ્

કવિશ્રી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

*

वन्दे मातरम् (પૂર્ણગીત)

वन्दे मातरम्, वन्दे मातरम्
सुजलाम् सुफलाम् मलयज शीतलाम्
शस्य-श्यामलाम् मातरम् ॥ वन्दे मातरम्
शुभ्र-ज्योत्सनां पुलकित यामिनीम्
फुल्ल कुसुमित द्रुमदल शोभिनीम्
सुहासिनीम् सुमधुर - भाषिणीम् ।
सुखदाम् वरदामम् मातरम् ।। वन्दे मातरम्
कोटि-कोटि कंठ कल-कल निनाद कराले
कोटि-कोटि भुजैर्धृत खरकरवाले,
अबला केनो माँ एतो बोले
बहुबल धारिणीम् नमामि तारिणीम्
रिपुदलवारिणीम् मातरम् ॥ वन्दे मातरम्
तुमि विद्या तुमि धर्म,
तुमि हृदि तुमि मर्म
त्वं हि प्राणा: शरीरे,
बाहु ते तुमि मां शक्ति
हृदये तुमि मां शक्ति
तोमारइ प्रतिमा गड़ि मंदिरे मंदिरे ॥ वन्दे मातरम्
त्वं हि दुर्गा दशप्रहरणधारिणीम्
कमला कमलदल विहारिणी
वाणी विद्यादायिनी, नमामि त्वां, नमामि कमलाम् ।
अमलाम्, अतुलाम्, सुजलाम्, सुफलाम्, मातरम्
श्यामलाम्, सरलाम्, सुस्मिताम्, भूषिताम्
धरणीम्, भरणीम्, मातरम् ॥ वन्दे मातरम्

રચયિતા - કવિશ્રી બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય

*

રાષ્ટ્રગીત - જનગણમન

જનગણમન અધિનાયક જય હે ભારત ભાગ્ય વિધાતા
પંજાબ, સિન્ધુ, ગુજરાત, મરાઠા, દ્રાવિડ, ઉત્કલ, બંગ,
વિન્ધ્ય, હિમાચલ, યમુના ગંગા, ઉચ્છલ જલધિ તરંગ,
તવ શુભ નામે જાગે, તવ શુભ આશિષ માગે,
ગાહે તવ જય ગાથા,
જનગણમંગલદાયક જય હે ભારત ભાગ્ય વિધાતા
જય હે, જય હે, જય હે, જય જય જય જય હે.

રચયિતા - કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

*

Downloaded from https:// www.studiestoday.com